

Při příležitosti předání sborníku Milý Bore... Brno, 2003. Foto: Arne Mann.

Z pietního aktu za oběti romského holocaustu, Žalov, Hodonín u Kunštátu, 1997.
Ze sbírky Muzea romské kultury, foto: Koblán.

Romano džaniben

časopis romistických studií | 20. ročník | **2/2013**

Foto na obálce:

Aladár Kurej (1926-2001). Romská osada Podskalka u Humenného, stav z roku 1937.
1993. Detail obrazu. Kombinovaná technika na sololitu, 50 x 86 cm.
Ze sbírky Muzea romské kultury.

Obsah

Petr Lhotka, Milada Závodská

Profesor Ctibor Nečas – historik

a zakladatel vědeckého zkoumání holocaustu Romů

7

Výběrová osobní bibliografie prof. Ctibora Nečase

20

RECENZOVANÁ ČÁST

Eva Zdařilová

**Faktory ovlivňující narativ na příkladu životních příběhů
několika romských pamětníků války**

13

Arne B. Mann

**Význam spomienkového rozprávania
pre výskum dejín rómskeho holocaustu**

37

Anna Jurová

**Počiatky fungovania cigánskej triedy
v dvadsiatych rokoch 20. storočia v Košiciach**

53

Niekoľko poznámok k súčasnému stavu poznania tejto témy

RECENZNÍ ČLÁNEK

Helena Sadílková

**Čí jsou to dějiny? Dosavadní přístupy
k interpretaci poválečných dějin Romů v ČS(S)R**

69

NERECENZOVANÁ ČÁST

Josef Šimek

K desetiletí cikánské školy v Užhorodě 89

Zuzana Kumanová

Niekoľko poznámok k projektu *Ma bisteren!* 97**Kým to človek prežije, takéto veci, to je niečo strašne** 108
Rozhovor s paní Magdalenou Boldišovou

Zlatica Rusová

Phuri daj / Stará mama 128

Jana Horváthová

Dřevěné krajkoví 138

Milý Bore,

Připojuji se ke gratulantům k Tvým narozeninám s přáním všeho dobrého, hlavně toho zdraví – aby Ti umožnilo ještě dlouho odborně pracovat.

Začátkem tohoto roku (2014) jsem s velkým zájmem prostudovala Tvůj návrh na 3. vydání Historického kalendáře, a poslala Ti své připomínky, o něž jsi mě přátelsky požádal.

V rámci posouzení připravovaného textu pro případné další vydání tohoto Historického kalendáře jsem kromě řady konkrétních připomínek vyjádřila svůj názor na problematičnost užívání názvu Romové versus Cikáni. V případě historických dokumentů, na problém uvádění těchto materiálů v doslovném znění – či pouze v jejich transkripci, opisu. Domnívám se, že tento problém by si měli vyřešit nejen historici, ale celá romistická odborná obec, jíž to tímto zároveň předkládám k diskuzi. Problém se týká např., když se k roku 1399 píše o „příslušnících romské komunity“, když byli celá staletí uváděni jako cikáni – jak dokládají historické dokumenty.

A Tobě Bore, ještě jednou přeji všechno jen dobré. Vždyť my dva jsme už nejstarší žijící romističtí badatelé u nás.

Upřímně,

Eva Davidová

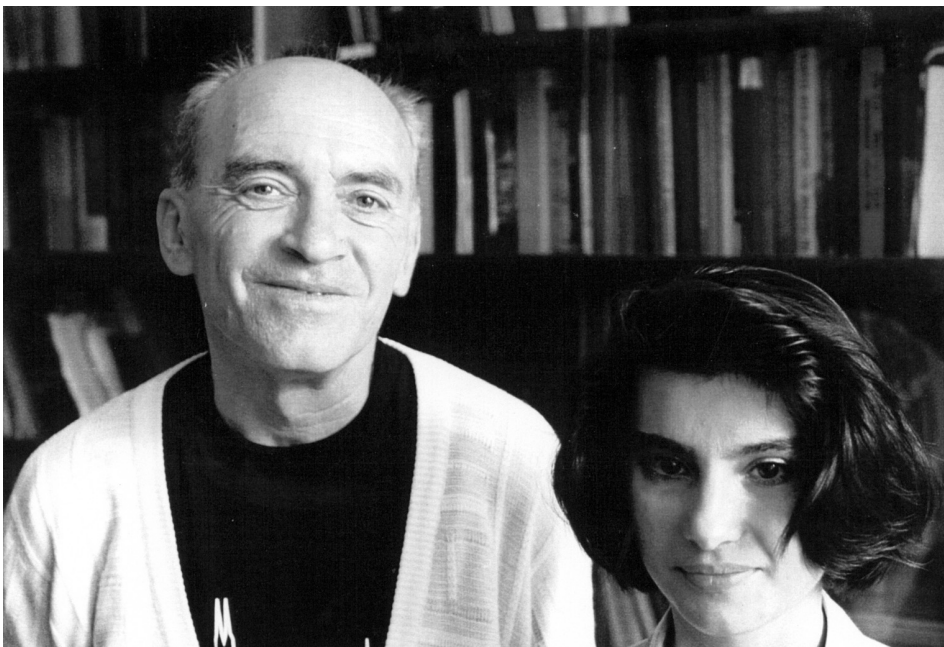
*

Milý Bore,

co jiného Ti přát ke Tvému významnému životnímu jubileu než zdraví a sílu k dalšímu rozvíjení Tvých nesmírně cenných výzkumů v oblasti romské problematiky?

Dodat mohu jen to, že jsem Ti nesmírně vděčná za vše, čím jsem se mohla inspirovat jako historik (ale i jako člověk a kamarádka) nejen ve Tvých dílech, ale také v naší korespondenci, osobních diskusích, podnětných, kritických reakcích na mé pokusy o odborné texty věnované Romům. Považuji Tě stále za svého učitele, byl jsi vždy a zůstáváš mým „guru“.

Nina Pavelčíková

Ctibor Nečas s Janou Horváthovou, Brno, 2000. Ze sbírky Muzea romské kultury.

*

Milý pane profesore,

skutečně to v mém životě je tak, že nebýt Vás, k Romům bych se nevrátila, nikdy bych nepoznala svého milovaného muže a jeho rodinu a celý můj život by se odvíjel úplně jinak. Zřejmě by nedošlo ani k založení Muzea romské kultury, protože tou myšlenkou vrátit se znovu k „naším lidem“ jsem svého otce – do té doby stavaře a disidenta – po Sametovém převratu nakazila já. A já zase ke svému romskému coming-outu dospěla jen díky Vám. Hledal jste tehdy mezi studenty pomocníky pro bádání o Romech, konkrétně o Holocích. To byla výzva, impuls, který mě přinutil odhodit masku. Nikdy by mě tehdy nenapadlo, jaký netušený vesmír dalších světů ještě objevím.

Děkuji za navigaci vlastním životem a gratuluji Vám k tak úchvatnému dílu, které jste za svůj dosavadní život vykonal!

Jana Horváthová, dříve Holomková

*

Otibor Nečas se Zuzanou Kumanovou a Arne Mannem, Bratislava, 2005. Foto: Arne Mann.

Pozdrav jubilujúcemu pionierovi

Z encyklopédií sa dozvedáme, že pôvodný význam slova pionier je priekopník, človek hľadajúci nové cesty. Podľa českej wikipédie „průkopník neboli pionýr je osoba, [...] která přichází s něčím jako první a zpravidla tím otevře novou, do té doby neznámou oblast lidského poznání.“ Preto tento termín, pán profesor, „sedí“ na Vás!

Dobre si uvedomujeme, že po druhej svetovej vojne bolo všetko, čo sa nejakým spôsobom dotýkalo života Rómov (dejiny, jazyk, kultúra) tabu, že Rómovia vlastne u nás ani neexistovali – Jaroslav Sus (1961) nám to jasne vysvetlil. Napriek tomu sa našli takí, ktorí neuverili vtedajším ideológom a nepodriadili sa štátnej politike voči „občanom cigánskeho pôvodu“ a hľadali vlastnú pravdu. Okrem lingvistiky doc. Mileny Hübschmannovej ste to boli predovšetkým Vy: Vaše dlhodobé heuristické bádania v slovenských a českých archívoch neboli docenované, ba práve naopak, asi Vám spôsobili nemálo problémov. Vaša prvá monografia vyšla v roku 1981 tak, že o nej ani nikto nemal vedieť. Našťastie si našla svojich čitateľov a Vaše dlhoročné výskumy nezostali

nepovšimnuté. Téma, ktorú ste sledovali – utrpenie Rómov počas druhej svetovej vojny – bola spochybňovaná, renomovaní „cigánológovia“ Vám bránili v publikovaní, ale Vy, s odhodlaním sebe vlastným, ste nestrácali záujem. Je obdivuhodné, v akej šírke ste sa tejto téme dokázali venovať, obsiahli ste nie len základnú faktografiu z územia Čiech, Moravy a Slovenska, ale dokázali ste postihnúť aj detaily a dodnes je Vaša tvorba neprekonaná. Mimoriadne inšpiratívna je aj Vaša takpovediac medziodborová tvorba, keď spolu s kolegom Dušanom Holým ste v práci Žalující píseň priniesli silný emocionálny príbeh.

Vždy, keď sme sa snažili v tejto téme niečo urobiť, siahali sme po Vašich publikáciách.

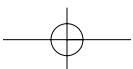
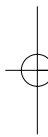
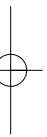
Keď som sa v roku 1990 zaoberal tragickým príbehom Rómov z Dúbrav a Detvy, bol som rád, že som sa mohol oprieť o Vaše publikované práce. Od tej doby po nich siaham často, či už pri ďalších výskumoch, sú základom mojich prednášok pre študentov.

Keď sme spoločne v roku 2005 začali pracovať na projekte Ma bisteren! -Nezabudnite!, opierali sme sa o výsledky Vášho bádania, stali ste sa pre nás žijúcou legendou! Keď ste prijali naše pozvanie na prednášky v rámci projektu, bolo to pre nás mimoriadne ocenenie nášho pôsobenia. Vaše slová pochvaly pre naše aktivity nás posilňovali v presvedčení, že robíme správnu vec a ideme smerom, ktorý ste Vy v osemdesiatych rokoch naznačili. Stretnutia s Vami boli a sú pre nás inšpiráciou.

Vážený pán pionier, aj keď sme nikdy nechodili na Vaše prednášky, považujeme sa za Vašich žiakov, vážime si Vás nielen ako významného vedca, ale i ako vynikajúceho človeka. Prajeme Vám do ďalších rokov veľa zdravia a spokojnosti! Veríme, že sa nám podarí spoločne ešte posunúť poznanie v oblasti postavenia Rómov počas druhej svetovej vojny a semienko poznania, ktoré ste zasadili, bude rásť.

Vaši Zuza Kumanová a Arne Mann

Recenzovaná část

Faktory ovlivňující narativ na příkladu životních příběhů několika romských pamětníků války

Abstract

The text analyses the life stories of five informants and tries to enrich with a few insights the current work of Czech Romani studies with oral-historical narratives. The author views the informants' live stories in totality, being interested – in the frame of a life story narration – in the accentuation of the individual life phases, in how the informants talk about these, and in the factors that influence their testimonies. Familiarity with the circumstances of the recording situations allows her to analyse the narratives also from the perspective of immediate influences during the narration. She leaves aside the events themselves that the witnesses lived out and concentrates on reflecting how the informants evaluate these in the context of their further life, to what extent they are able to reproduce them, and how different past and present contexts affect their current reproduction.

Keywords

oral history, life story narrative, Roms, Second World War, compensation claims, the Czech Republic

¹ PhDr. Eva Zdařilová je absolventkou Semináře romistiky UJCA FFUK, působí v o.s. Romano džaniben. E-mail: eva.zdarilova@centrum.cz

Úvod

Práci s narativy informátorů se věnuje v českém prostoru poměrně nová výzkumná metoda/obor společenských věd definovaný metodou – tzv. orální historie.² Definici se pokusil zformulovat její český propagátor Miroslav Vaněk: „*Jedná se o řadu propracovaných, avšak stále se vyvíjejících a dotvářejících postupů, jejichž prostřednictvím se badatel v oblasti humanitních a společenských věd dobírá nových poznatků, a to na základě ústního sdělení osob, jež byly účastníky či svědky dané události, procesu nebo doby, které badatel zkoumá, či osob, jejichž individuální prožitky, postoje a názory mohou obohatit badatelské poznání o nich samých, případně o zkoumaném problému obecně.*“ (Vaněk, Mücke, Pelikánová, 2007: 11).

Avšak i třicet let po publikování stěžejních orálně historických děl (viz např. Thompson, 1978; Grele, 1975) se musí orální historie stále obhajovat před konzervativními historiky, kteří se obávají znevážení písemných pramenů a jejich nahrazení orálními. Nejčastěji je kritika směřována na charakter pramene, se kterým orální historie pracuje – na paměť a na faktory, jež mohou svědeckou výpověď ovlivnit.

Pochybnosti o lidské paměti se mimo jiné snažil vyvrátit i Alessandro Portelli (např. Portelli, 1998), a naopak je využít ve prospěch metody samotné. Právě v tom, že si lidé nepamatují věci správně a během času je dokáží i různě interpretovat, spatřuje hodnotu jejich výpovědí. Zdůrazňuje, že i orální historik by měl využívat archivy, ale vedle toho zmiňuje i přeceňování písemných pramenů: „*Většina psaných dokumentů z archivů jsou vlastně přepisy ústních výpovědí, k nimž nemáme žádnou zpětnou vazbu, nebo jsou to zápisy ze soudů, sjezdů a schůzí, a to jsou falzifikace toho, co bylo řečeno, takže je otázka, zda jsou opravdu spolehlivé, ale alespoň jsou přesnější v datování.*“ (cit. dle Vaněk, 2008: 86)

Většina nestorů světové orální historie pro sebe tuto metodu objevila až pod tlakem okolností, kdy se rozhodli psát o událostech nebo o komunitách, které byly z elitami kontrolované psané paměti vytlačeny, a jako jediný zdroj informací měli k dispozici pamětníky daných událostí a členy daných komunit. Obdobně pro sebe orální historii už v sedmdesátých letech objevila i česká romistika v čele s její zakladatelkou, Milenou Hübschmannovou.

Dosavadní využití orální historie v české romistice

Archivní materiály vztahující se k Romům v České a Slovenské republice byly minimálně do pádu komunismu 1989 především úřední povahy a nabízely histo-

² Historici s výpověďmi svědků pracují odpradáвна, od 19. století jen sílila snaha definovat a pojmenovat práci s narativy jako výzkumnou metodu (Vaněk, 2004: 18-26).

rikům jen výrazně omezený pohled z decizní sféry. Zájem badatelů se tak přirozeně začal obracet k romským pamětníkům. Průkopnicí ve sběru romských narativů byla právě Milena Hübschmannová, která už od padesátých let minulého století jezdila s nahrávacím přístrojem zaznamenávat jazyk a tradice Romů a pořídila i první záznamy výpovědí slovenských Romů o jejich osudech za druhé světové války. Jak sama přiznává (Hübschmannová, 2005: 61), vznikaly mimoděk coby součást etnografických nahrávek. Až od poloviny sedmdesátých let nahrávala vzpomínky pamětníků cíleně a od devadesátých let dokonce korpus narativů rozšiřovala za účasti studentů čerstvě založeného semináře romistiky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Vznikl tak první rozsáhlý knižní výbor ze vzpomínek Romů na druhou světovou válku *Po Židoch Cigáni – Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945* (Hübschmannová, 2005), který je průlomový i tím, že v něm použité narativy byly zaznamenány v mateřském jazyce pamětníků – tedy v převážné většině v romštině.

Druhý obsáhlý soubor výpovědí Romů, opět o druhé světové válce, vznikl v souvislosti s odškodňovacím programem německé nadace Připomínka, odpovědnost, budoucnost, kdy o.p.s. Člověk v tísní v letech 2001 a 2002 asistovala romským žadatelům u podávání žádostí u Českoněmeckého fondu budoucnosti (partnerské organizaci německé nadace) pod hlavičkou vlastního projektu „Pomoc romským žadatelům o odškodnění nacistického bezpráví za 2. světové války“. Skupina tazatelů vyhledávala osoby, které o asistenci projeví zájem, a znamenávala jejich vzpomínky na nacistickou perzekuci. Z přibližně 1600 navštívených pamětníků byla u téměř jedné třetiny žadatelů jejich výpověď nahrána, z praktických důvodů se v pozdější fázi projektu od nahrávání přistoupilo k písemnému záznamu (Kramářová a kol., 2005: 10). Vzhledem k tomu, že nahrávky byly pořizeny čistě za účelem podání žádosti o kompenzaci a nárotoři k dalšímu užití nahrávek nedali souhlas, není archiv nahrávek zatím k dispozici ani pro badatelské účely.

Koordinátoři projektu si však byli jedinečnosti nasbíraného materiálu vědomi, a tak zveřejnili alespoň několik výpovědí, ke kterým se jim podařilo souhlas se zveřejněním získat zpětně, v titulu *(Ne)bolí. Vzpomínky Romů na válku a život po válce* (Kramářová a kol., 2005a). Do korpusu výpovědí nechává také nahlédnout diplomová práce jedné z koordinátorek, Jany Kramářové, *Období 2. světové války na Slovensku ve vzpomínkách romských pamětníků* (Kramářová, 2005b).

Zatímco Hübschmannová a částečně i Kramářová u publikovaných výpovědí uvádějí alespoň povšechné informace k okolnostem získání výpovědí a ke svým případným redakčním úpravám publikovaných narativů apod., u dalších autorů, kteří s výpověďmi romských pamětníků pracují, není pozadí vzniku samotných narativů tematizováno.

Jedná se především o historika Ctibora Nečase, který se dějinám Romů a především období nacistického pronásledování věnuje kontinuálně od sedmdesátých let 20. století. V letech 1972–1989 zaznamenával memoráty Romů, kteří válku zažili na území Protektorátu Čechy a Morava a vydal je pod názvem *Nemůžeme zapomenout – Našti bisteras* (Nečas, 1994). Jeho další publikace vycházejí pak sice stěžejně z výzkumu dostupných archivních materiálů, tyto ale hojně doplňuje citacemi vlastních nahrávek nebo výpověďmi z archivu Hübschmannové.

U dalších badatelů jsou již vzpomínky využity čistě jen jako ilustrace k informacím získaným z jiných badatelských pramenů. Tak např. Vlasta Kladivová citacemi z narativů pamětníků doplňuje svoji monografii o rodinném cikánském táboru v Osvětimi *Konečná stanice Auschwitz-Birkenau* (Kladivová, 1994). Podobně některá svá bádání v archivech dokresluje citacemi pamětníků i historička Nina Pavelčíková, přičemž se na rozdíl od dosud zmíněných zaměřuje až na poválečný osud Romů v Č(SS)R a především pak v ostravském regionu. Výpovědi přeživších z tábora v Letech u Písku zveřejnil i Paul Polansky, ale jeho způsob zaznamenání výpovědí navštívených pamětníků je dost sporný – autor výpovědi zapisoval za pomoci tlumočníka přímo v domácnosti informátorů na laptopu (Polansky, 1998: 18). Vedle zmíněných publikací pak výpovědi romských informátorů využívají ve svých absolventských pracích i studenti Semináře romistiky UJCA FFUK, kteří již nezůstávají jen u válečného období.³ Řada romských memorátů byla publikována i v časopisech *Romano l'il nevo*⁴ a *Romano džaniben*.⁵

Zatímco práce s narativy dosud zmíněných autorů byla či je do jisté míry intuitivní, historicky zaměřený projekt „Výzkum romského osídlování Brna 1945–73“ Heleny Sadílkové, Milady Závodské a Tomáše Zapletala z roku 2010 se již vědo-

3 Bakalářská práce: Šebová, Barbora. 2006: *Migrace slovenských Romů do českých zemí po roce 1945* (případová studie – usídlování Romů v Rokycanech mezi lety 1945 – 1952); Diplomové práce: Alinčová, Milena. 1996: *Tradiční romská rodina očima Romů*; Cichý, Marcel. 2003: *Historie rodu Cichých a Banomových*; Kramářová, Jana. 2003: *Období 2. světové války na Slovensku ve vzpomínkách romských pamětníků*; Krčík, Jakub. 2002: *Romské politické hnutí v České republice v letech 1989–1992*; Syslová, Hana. 1996: *Rodové historie*; Šebová, Barbora. 2009: „Škola míru“ v Květušíně 1950–1954 (a její pokračování na Dobré Vodě u Prachatic) – Kritická reflexe v historickém kontextu 50. let a další.

4 Hübschmannová a kol. 1993. Osudy slovenských Romů v 2. světové válce. Svedectví pamětníků. In: *Romano nevo l'il*. 1993.

5 Já som k temu padol jak slepý po lopate... Rozhovor s pamětníkem Antonem Šandorem. *RDž jevend* 2008; Horváthová, Jana: Meziválečné zastavení mezi Romy v českých zemích (aneb tušení souvislostí). *RDž jevend* 2005; Hübschmannová, Milena: Rozhovor s paní Alžbětou Demeterovou o jejích zážitcích z tábora v Dubnici nad Váhom. *RDž nilaj* 2004; Hübschmannová, Milena: Antonín Holomek: O mém životě kdybych měl mluvit, tak by to byl román. *RDž nilaj* 2005; Hübschmannová, Milena: Emilie Machálková: Elinka vypráví. *RDž nilaj* 2005; Stojka, Ceija: Žijeme ve skrytu. Vyprávění raskouské Romky. *RDž nilaj* 2009. Šebková, H., Wagner, P.: Odova na has Rom havo na džanlas paramisli lachi. *RDž nilaj* 2005; Wagner, Peter: Interview mit Maria „Märza“ Winter. *RDž jevend* 2005; Zdařilová, Eva: Příběh pana Petera Baláže. *RDž jevend* 2007 a další.

mě opírá o mezinárodní orálně-historické poznatky. Kvalitativní sondou do historie poválečného příchodu Romů ze Slovenska do Brna ověřili autoři v praxi kombinaci výzkumných metod, kdy na jedné straně konzultovali písemné historické prameny a na straně druhé nahrávali vícefázové rozhovory s romskými pamětníky v Brně i v původní lokalitě na Slovensku. K dispozici je v době vzniku tohoto textu zatím jen závěrečná zpráva z výzkumu, ale i z ní již vyplývá v romistice dosud opomíjená vědomá reflexe limitujících faktorů při pořizování orálně-historických narativů. A zároveň oproti historikům popisujícím dějiny Romů inovátorsky využívají autoři písemné prameny a narativy pamětníků coby rovnocenné zdroje (Sadílková, Závodská, Zapletal, 2010).

Využití narativů romských pamětníků, jejich fakticitní spolehlivosti a faktorů, které je ovlivňují, si všímá i Hübschmannová (2005: 63–69; 1995: 71). Ve svých poznámkách však zůstává primárně jen u obsahové stránky výpovědí. Přesnost a spolehlivost narace podle ní ovlivňuje *„síla paměti, schopnost vyjádřit se jasně a srozumitelně, případně s empatickým ohledem na tazatele, který sdělované zážitky nespolutrojoval, a proto se v nich nevyzná, dále větší či menší obecná sdílnost, míra orientace v historickém dění, míra fantaskního vidění světa a podobně“* (Hübschmannová, 2005: 68).

Dosud nejdetailněji analyzuje výpovědi romských pamětníků války Helena Sadílková ve své diplomové práci *War Testimonies by Slovak Roma – A Close Analysis* (Sadílková, 2003). Všímá si především mechanismů, s jejichž pomocí se vzpomínky na nacistickou perzekuci uchovávají i bez společensko-politického zázemí národního státu. Zaměřuje se na okolnosti, které uchovávání vzpomínek podporují, a zdůrazňuje v tomto směru především orální tradici v rodinách pamětníků, která má mimo jiné např. i korektivní funkci. *„...situace, v nichž se ukazuje relativní materiální blahobyt mladší generace a (staršími) vnímaný nedostatek skromnosti a pokory, vyvolávají ze strany přeživších téměř stereotypní reakci, která zahrnuje připomínání chudoby a obzvláště zdůraznění nedostatku jídla během války, tedy prožitky, kterými musela válečná generace projít.“*⁶ (Sadílková, 2003: 69)

Poznatky obou autorek bych zde ráda rozšířila o několik postřehů. Na životní příběhy informátorů nahlížím jako na celek, kdy v rámci celoživotního vyprávění mě zajímá akcentace jednotlivých životních fází, způsob, jakým o nich pamětníci hovoří, a faktory, které jejich výpovědi ovlivňují. Znalost okolností nahrávacích situací mi umožňuje narativy analyzovat i z pohledu bezprostředních vlivů během samotné narace. Nezajímám se tedy ani tolik o samotné události, které pa-

6 For example situations in which the relative affluence of the younger generation and their perceived lack of modesty and humility is revealed seem to incite an almost stereotypical reaction on the side of the survivors that includes references to the poverty the war-generation had to live through during the war and especially the poor food eaten during the war years. (Sadílková, 2003: 69)

mětníci prožili, jako o to, jak tyto v kontextu svého dalšího života hodnotí, do jaké míry je jsou schopni reprodukovat a jak různé minulé a současné kontexty ovlivňují jejich aktuální reprodukci.

Několik poznámek k informátorům a nahrávacím situacím

Zde publikované postřehy vychází z analýzy životních příběhů pěti informátorů, kterou jsem zpracovávala pro svou rigorózní práci (Zdařilová, 2010). Součástí této práce jsou i přepisy všech pořízených nahrávek v celkovém rozsahu 9 hodin i s podrobným popisem nahrávacích situací.⁷ První kontakt proběhl s informátory shodně na základě mého zájmu o programy nabízející v různé formě Romům v ČR kompenzaci za válečné újmy. S několikaměsíčním odstupem pak proběhlo nahrávání životního příběhu informátorů a po další časové odmlce doplňující rozhovory, jak doporučuje i tzv. německá třífázová metoda postupu při získání orálně-historického narativu.⁸ Všechny nahrávky vznikly v domácím prostředí narátorů a v jazyce, který si sami měli možnost vybrat, z převážné většiny v romštině.

Všichni moji informátoři se narodili v obcích dnešního Prešovského kraje (tedy na východním Slovensku) v rozmezí let 1932 až 1940. Zde také v raném dětství prožili druhou světovou válku a především období po potlačení Slovenského národního povstání, kdy německá vojska hledala a likvidovala partyzánské skupiny a jejich podporovatele, což byla i pro moje informátory nejvyhrocenější část průběhu války (viz např. Hübschmannová, 2005). Všichni sdíleli v tu dobu podobný osud, kdy byli nuceni se po různě dlouhou dobu skrývat před výpady především německých vojáků a členů Hlinkovy gardy, byli perzekuováni celou řadou restriktivních opatření apod. Do Čech pak v rámci Československa informátoři přesídlili coby náctiletí většinou už po boku svých partnerů a zde také žijí dodnes.

Následný přehled informátorů řazený dle jejich věku⁹ nabízí informaci o struktuře jejich vyprávění s údaji o rozsahu jednotlivých životních fází v rámci životního příběhu, dále základní popis samotných životních osudů, jak se jeví z pořízených narativů, a na závěr poznámku, nakolik informátor/-ka žije izolovaně či má intenzivní kontakt s dalšími členy rodiny. Tato informace je jistě relevantní pro případné publikum, s nímž je dotyčný/-á v kontaktu.

7 Samotné nahrávky jsou pak archivovány v databázi nahrávek Semináře romistiky UJCA FFUK.

8 V textu průběžně používám termíny „narátor“, „informátor“ a „pamětník“, přičemž ani jeden z termínů nepovažuji za plně charakterizující kontaktované osoby, z hlediska jejich aktivního podílu na poskytování informací, a ani plně vyjadřující můj respekt k jejich osobám.

9 Což se zdá být jediným kritériem relevantním pro jejich životní příběhy, kdy věk respondentů je v přímém vztahu s mírou válečných prožitků, následnou možností navštěvovat školu apod.

Verona K.

Nejstarší z informátorů, Verona K., se narodila v roce 1932 v obci Marhaň, okres Bardějov. Příběh svého života vyprávěla Verona K. 45 minut a stěžejně se zaměřila na období druhé světové války (50%),¹⁰ o jiné části svého života hovořit nedokázala nebo nechtěla. Na téma války navázala Verona K. popisem vyřizování odškodnění (11%), které od německé nadace Připomínka, odpovědnost, budoucnost získala. V odpovědích na otázky směřované na život po válce zůstávala vždy v období svého těžkého dětství a chudoby (32%) a popsala např., jak chodila místním hospodářům nabízet za jídlo kopřivy na výkrm drůbeže. Na konkrétnější otázku, jestli se její rodině někdy žilo i lépe, pohovořila velmi krátce (7%) a uzavřela: „*No ta avka imar dživahas sar the o ludos sako. Dži adadžive kavka amen dživas. Amen but cerpindžam, but.*“¹¹

Matka Veroně K. zahynula ještě před válkou. Otec byl odveden na nucené práce, a tak zůstala se třemi mladšími sourozenci sama, odkázána na pomoc příbuzných. Z války popisuje především znásilňování žen a ponižující hromadnou dezinfekci Romů v osadě na kraji obce Marhaň. Z poválečného života zmiňuje jen odchod, ve svých dvaceti letech, za sestrou do Prahy. Vychovala devět dětí, dnes je vdova a žije v činžovním domě, kde v sousedních bytech bydlí většinou její děti a vnoučata s rodinami, takže se nepřetržitě někdo z příbuzných vyskytuje i v jejím bytě. Mluví téměř výhradně romsky, česky rozumí jen částečně, číst a psát se, jak sama poznamenala, nikdy naučit nepotřebovala.

Emilie T.

Emilie T. se narodila v roce 1933 v obci Stará Lesná v okrese Kežmarok. Své životopisné vyprávění nekoncepovala chronologicky, díky asociacím a i přerušování přítomné dcery přeskakovala od svého mládí až po nedávnou minulost. Např. od německých obyvatel své rodné vesnice a tehdejší jazykové situaci v obci, kdy i členové její rodiny uměli německy, se dostala ke své aktuální znalosti němčiny a schopnosti poradit dnešním německým turistům. S pomocí následných otázek postupně doplnila i některé další části svého životního příběhu. Stěžejně se věnovala válce (48%) a po opakovaném vybídnutí se rozhovořila i o svém životě po

10 Vzhledem k tomu, že autobiografická vyprávění trvala odlišně dlouhou dobu, zvolila jsem pro názornost procentuální podíl tématu na celkovém vyprávění, než např. údaje v minutách. Procenta jsou přibližná s odchylkou 2%, kdy jsem vycházela z počtu znaků celkového přepisu nahrávky, tematicky jsem přepis rozčlenila a po stanovení počtu znaků v jednotlivých částech spočítala jejich podíl na celkovém vyprávění.

11 „No tak už jsme žili jako každý jiný člověk. Dodneška takhle žijeme. My jsme hodně trpěli, hodně.“ (nahrávka č.: 2010-07-27-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha)

skončení války (32%), kdy odbočila i k tématu odškodňování (4%) a vyprávění ukončila problémy aktuálního dneška (16%). Samotný životní příběh shrnula do 31 minut.

Z války popisuje především hledání partyzánů německými vojáky, kdy i její rodina byla opakovaně vyslýchána a i jinak šikanována, např. nuceným mytím v ledovém potoce. Před koncem války se rodina skrývala v lese. Po válce (informátorce bylo v tu dobu dvanáct let) již nenastoupila do školy, číst a psát se naučila jen některá slova a naučila se podepsat. Emilie T. se v šestnácti provdala za hudebníka¹², se kterým záhy odešli do Čech, konkrétně do Plzně, kde v tu dobu už žila manželova sestra. Vychovali osm dětí, dva synové emigrovali do Anglie, ostatní zůstali v Plzni a se svými rodinami bydlí nedaleko Emilie T. Ta je dnes vdovou a žije ve společné domácnosti s rodinou jednoho ze svých synů, avšak v její domácnosti tráví často část dne i ostatní děti, vnoučata a pravnoučata.

Anna B.

Anna B. se narodila v roce 1936 v obci Dukovce, okres Svidník. I ona měla jisté obtíže se rozhovořit i o jiné části svého života než o té „válečné“ (50%). Na čtyři otázky, zda si pamatuje, jak skončila válka, co bylo pak a jak se její rodině žilo, když válka skončila, reagovala např. takto: „*No ta oda tiž mek na sas avka mište, na sas. Furt varesave kodoj sas, kola slugadža, furt. A furt trapinenas a phenav, oda phenav, so džanav, inak feder man už... Imar but berš kola časostar.*“¹³ Blíže se k poválečnému období vyjádřila, až když nahrávání na chvíli přerušila návštěva a v této souvislosti ji bylo možné ještě jednou vybídnout, aby promluvila i o tom, co zažila po válce až po dnešek. Po opakovaném ujištění, že nás opravdu zajímá i její poválečný život, se rozpovídala i o dalších letech svého života obdobně obsáhle. Vyprávění ukončila aktuálním popisem především života svých dětí (15%). Celková délka vyprávění je 56 minut.

Z války si pamatuje celou řadu detailů. Rodina čelila řadě restriktivních opatření, např. museli projít hromadnou desinfekcí, její otec a děda byli opakovaně odváděni neznámo kam. Odvedli i ji a její maminku, kterou pravděpodobně znásilnili. Když se ve vsi střílelo, vypomáhala si rodina v dřevěném domečku peřinami, aby zastavili kulky. Pak se uchýlili do úkrytu ve sklepě místního hospodáře, kterému před válkou pomáhali při sezónních pracích, jejich úkryt však byl vyzrazen, a proto se potom až do osvobození daného území rodina skrývala

12 Manžel byl členem širší rodiny Emilie T. (konkrétně synem tety jejího otce).

13 „No tak to taky ještě nebylo tak dobrý, nebylo. Furt tam nějaký byli, ty vojáci, furt. A furt trápili a říkám, to říkám, co vím, jinak lépe mi už... Už je to hodně let od té doby.“ (nahrávka č.: 2010-07-24-01, databáze Semináře romistiky ÚJCA FFUK Praha)

v lese. Po válce chodila Anna B. do školy, na niž ráda vzpomíná, v Prešově potom nastoupila na pozemní práce, kde se seznámila i s otcem své první dcery, Nero-mem. Za muže si jej ale brát nechtěla a dceru vychovávala sama. Ve dvaceti se sestrou odešly na výzvu náboráře do JZD v Černilově (okres Hradec Králové), kde se o tři roky později provdala za místního mechanizátora, opět Neroma. S manželem si postavili v obci dům a k první dceři se jim narodily ještě další tři děti. Dnes je Anna B. ovdovělá, žije v domě se svými dvěma nejmladšími dětmi a jejich rodinami.

Michal F.

Michal F. se narodil v roce 1939 v obci Kečkovce v okrese Svidník, kde s rodinou zažil i válku. I on se po odvyprávění zážitků z válečného období (33%)¹⁴ chystal svůj životní příběh uzavřít. Až podpora vždy přítomné manželky jej ujistila, že má vyprávět i dál: „*Dál. No voni chtějí celý život.*“ Načež Michal F. ještě popsal svoji první práci v ostravské Nové huti Klementa Gottwalda a období vojenské služby (13%) a opět se chystal vyprávění ukončit: „*Tak potom jsem se seznámil a tak dále, to už to nemusím vyprávět, no.*“ Po ujištění, že nás zajímá i jeho společný život se ženou (54%), se jí pokusil ještě roli vypravěče předat, ale pak za její pomoci¹⁵ svůj životní příběh dokončil až k aktuálnímu dnešku. Celková nahrávka má 41 minut.

Situace v Kečkovcích byla za války nejvyhrocenější, když němečtí vojáci hledali místního romského partyzána. Romové v obci byli obklíčeni a pod pohrůžkou likvidace vyslýcháni. Rodina F. spolu s rodinou Lořových následně z obce utekla a schovávala se po lesích. Zde se informátor vážně zranil – zlomil si nohu, když s ním při jednom z útěků upadla jeho matka, která ho nesla na rukou. Zranění nebylo lékařsky ošetřeno ani po válce. V důsledku úrazu nemá Michal F. na jedné noze zcela vyvinuté lýtko a nohu má o několik centimetrů kratší. Zranění tak nevyhnutelně ovlivňuje celý jeho život, kdy měl např. odloženou školní docházku, problémy na vojně, a nyní, v pokročilém věku, především trpí bolestmi a zhroucenou páteří. S manželkou se Michal F. seznámil po vojně, žili spolu střídavě v Ostravě a v Kečkovcích, než se v roce 1968 definitivně přestěhovali do Prahy, kde žijí dodnes. Vychovali čtyři děti, syn s rodinou emigroval do Anglie. Ostatní dcery žijí se svými rodinami v Praze a denně své rodiče navštěvují.

14 Zde nelze procentuální poměr přesně stanovit, protože na dalším vyprávění se výrazně podílela i manželka informátora, čímž objemově vyprávění o období po druhé světové válce nabylo.

15 A vcelku oprávněně, protože předmětem našeho zájmu se tak stal i společný život manželů. Manželka pana F. měla pocit, že se k této části jejich života může vyjádřit kompetentněji než její manžel, protože je mladší a „víc si pamatuje“ – jak ukázalo i několik jejich výslovných narážek: „Dědo, ty si nepamatuješ!“ (nahrávka č.: 2010-07-27-02, databáze Semináře romistiky UJČA FFUK Praha)

Margita G.

Margita G. se narodila v roce 1940 v okresním městě Stropkov, resp. v romské osadě na okraji Stropkova. Z představovaných informátorů je nejmladší, v době, kdy regionem přecházela fronta, jí byly čtyři roky. Možná i proto se její vyprávění životního příběhu od ostatních liší. V hodinové nahrávce chronologicky vylíčila celý svůj život (87%), aniž by sama od sebe období války zmínila. Až na otázku, jestli i pamatuje, co bylo za války, odpověděla líčením spíše pocitů a válečných obrazů (9%), než že by konkrétně popisovala, jaký osud v této době potkal ji a její rodinu. „*Hrozno veca dikhabas. Ča e jag, e plameňa. O slugadže murdarkerde. Savoro andre bromada, savoro. O Němci, o Rusi, savoro, sa sa sa. Sar pašlon, labon, samo rat vşadzig. Fuj.*“¹⁶ Na závěr se zamyslela nad dnešním chováním některých lidí, kteří si na živobytí nevydělávají poctivě (4%).

Z dalších rozhovorů vyplynulo, že z vyprávění starších členů rodiny zná dobře i jejich osud za druhé světové války – vyhýbali se bojům a schovávali se po lesích, než se dostali k příbuzným v obci Dobrá, kde se dočkali konce války. Vzpomíná i na prázdnou církevní budovu¹⁷ v obci Marhaň, kde se delší dobu zdrželi, protože se mezi nimi rozšířilo průjemové onemocnění. Po válce si postupně ve Stropkově rodina zařídila nový život a z osady se její členové přestěhovali do domu ve městě. V patnácti letech se informátorka seznámila se svým mužem a založili spolu rodinu. Když se manžel vrátil z vojny, na pozvání svého strýce se přestěhovali do Rokytnice, a koupili si zde dům. Odsud se pak rodina po pár letech přestěhovala do Prahy, kde už mezitím žili i informátorčini rodiče. Oba manželé žijí v Praze dodnes v činžovním domě, ve kterém ve vlastních bytech žije i všech jejich pět synů s rodinami.

Struktura životních příběhů

Informátor dle svého uvážení vybírá vzpomínky, informace, témata, kterým přikládá jistou důležitost, a utváří z nich celek prezentovaný jako vlastní život. Nelze ignorovat, že při hledání informací ve své dlouhodobé paměti a jejich strukturování do vlastního životního příběhu reaguje už na samotnou tazatelovu osobu a pak samozřejmě i na jeho konkrétní prosbu. Pod tímto vlivem informace ať už vědomě nebo nevědomě vybírá a selektuje. Při jejich reprodukci jim dává určitou formu, která je také bezprostředně tazatelovou přítomností ovlivněna. Omezující

¹⁶ „Hrozný věci jsme viděli. Jenom ohně, plameny. Vojáci vraždili. Všechno na hromadě, všechno. Němci, Rusové, všechno, vše vše vše. Jak leží, hoří, všude samá krev. Fuj.“ (nahrávka č.: 2010-07-26-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha)

¹⁷ Verona K., která z obce pochází, popisuje synagogu, Margita G. hovoří o klášteře.

je v tomto případě např. i samotný jazyk, který svými vyjadřovacími prostředky stanovuje mantinely, v nichž se informátor může vyjadřovat.

Informátor se snaží svoji verbalizaci uzpůsobit tak, aby naplnil tazatelovo očekávání, resp. aby naplnil svoji představu toho, co tazatel očekává atd. Příkladný je zde např. projev Michala F., kdy jeho manželka na okraj zmínila, že normálně „tak trhaně“ nevypráví, ale „snaží se před námi mluvit spisovně“. Celý proces nahrávání informátora tazatelem je tedy sledem akcí a reakcí ještě dříve, než tazatel začne na vyprávěný příběh vůbec reagovat – ať už pouhou mimikou nebo později dokonce dotazy.

Při interpretaci narativů je tak třeba zohlednit i mnoho dalších aspektů, než jen samotnou výpověď. Neodmyslitelnou součástí nahraného vyprávění je i kontext, v němž byla vzpomínka zaznamenána – ideálně by měl být podrobný popis nahrávací situace vždy součástí nahrávky – relevantní jsou jistě faktory jako jazyk, prostředí, zúčastněné osoby, vzájemný vztah tazatele a informátora, jejich věk, gender, sociální postavení apod.

Především při práci s narativy, které pořídila třetí osoba, mohou některé z těchto okolností zůstat skryté, přestože mají na interpretaci řečeného zásadní význam. Např. v případě mých informátorů nelze vyvozovat závěry v souvislosti s tematizováním odškodňovacích programů za válečnou újmu, protože akcentace získání či nezískání odškodnění nemusí nutně znamenat, že je tato kompenzace pro samotné informátory nějakým způsobem zásadní. Může souviset čistě jen s okolností, že jsem se s informátory primárně seznámila právě skrze výzkum o dopadu odškodňovacích programů na Romy v ČR, v jejichž rámci si všichni žádost o odškodnění podávali (spíše neúspěšně než úspěšně).

Zajímavým momentem všech narativů je jistý problém informátorů překročit hranici mezi válečným a poválečným životem. Přestože jsem se snažila, aby stimul k vyprávění životního příběhu byl stručný, srozumitelný a jednoznačně z něj vyplýval můj zájem o celý informátorův život, v průběhu vyprávění se většinou ukázalo, že můj zájem vztáhli téměř výhradně na válečné období. U všech bylo nutné pobízení k dalšímu pokračování, protože měli tendenci ukončit své příběhy s koncem války.

K lepšímu pochopení struktury autobiografií možná pomohou texty sociálního antropologa Paula Connertona (Connerton, 1989) a španělské antropoložky Palomy Gay y Blasco (Gay y Blasco, 2001). Connerton přichází s hypotézou odlišného pojetí životopisné struktury „vládnoucími vrstvami“ a „podřízenými skupinami“. Zatímco jedni svými publikovanými retrospektivními biografiemi stanovili tzv. lineární model, který se – např. přes vzdělávací systémy – rozšířil, skupiny obyvatel bez přístupu k těmto vzdělávacím institucím a bez literární tradice si vytvořily vlastní model své historie. *„Orální historie podřízených skupin*

bude produkovat jiný typ historie: takový, v němž nejen většina z detailů bude různá, ale ve kterém samotná konstrukce smysluplných tvarů bude řízena jinými principy. Objeví se rozdílné detaily, protože jsou zasazeny, takříkajíc, do rozdílného druhu zázemí (vlastního) vyprávění.“ (Connerton, 1989: 19) Vyprávění životního příběhu pak nemá charakter nám známého lineárního *curriculum vitae*, ale je cyklické.

Domnívám se, že za podobný cyklus je možné považovat např. i to, co Gay y Blasco popisuje u Gitanů v Madridu a co oni samotní nazývají *la vida de antes* neboli „předcházející život“ (Gay y Blasco, 2001: 632). Tzv. „předcházející život“ je vedle nakládání s mrtvými a vzpomínáním na jejich individuality jedním ze tří postojů k minulosti, které u Gitanů vyzorovala.¹⁸ Typické pro vyprávění o „předcházejícím životě“ je jeho neměnnost, absence jakékoli progrese a konkrétního časového ukotvení. Sestává z popisů životního stylu spíše než z popisu vývoje života během nějakého časového období. Gay y Blasco tedy na konkrétním cyklu verbalizovaném Gitany v Madridu popisuje to, co Connerton zobecňuje pro podřízené skupiny. Gay y Blasco si všímá, že „předcházející život“ je pro Gitany mnohem relevantnější než minulost nedávná. A také že zdaleka tak neverbalizují dnešní život ve městě, který např. po ekonomické stránce není od popisovaného „předcházejícího života“ odlišný. Možnou interpretací z mého pohledu je, že ona vzdálenější minulost vztahující se k tradičnímu životu, je Gitany mnohem více ceněna, protože je součástí jejich identity, a tudíž ji i tak často verbalizují.

Je možné, že i pro mé informátory je období války vnímáno jako takový „předcházející život“, jeden cyklus, který je z jejich dnešního pohledu mnohem významnější, než období od počátku padesátých let po současnost, kdy se z jejich pohledu nedělo nic zajímavého. Hypotézu podporuje i souvislost míry vzdělání (a tudíž i kontaktu s majoritní literární tradicí) se strukturou autobiografií jednotlivých informátorů. Lineárnímu modelu biografie nejvíce odpovídá biografie Anny B. (1936) a Michala F. (1939). Oba chodili do školy, Anna B. od svých 20ti let žije v čistě neromském prostředí a za manžela měla středoškolsky vzdělaného Neroma. Michal F. je velice sečtělý a navíc svoji autobiografii často konfrontuje s neromskými posluchači.¹⁹ Oba tedy měli dostatek příležitostí přijít do kontaktu s lineárním modelem životopisného vyprávění, které je u české a slovenské majoritní společnosti běžné. Naopak Verona K. (1932) žije od majoritní společnosti ze všech mých informátorů nejizolovaněji, je také z informátorů nejstarší, do školy nikdy nechodila a dle výpovědi své snachy „*neumí moc česky*“. Svoji

18 „Zaobírám se třemi vzájemně propojenými postoji k minulosti lidí z Jarany. Zprvė pojednám o jejich vysvětlení ‚předcházejícího života‘, schematických popisech ‚života takového, jaký byl‘, který účinně ustavuje Gitany sdílenou představu kolektivní minulosti. Za druhé popisují jejich nakládání s mrtvými a jejich smuteční rituály. Za třetí se v tomto popisu zabývám personalizovanými vzpomínkami na jednotlivé muže a ženy.“ (Gay y Blasco, 2001: 632)

19 Kvůli nepřiznanému odškodnění totiž vedl několik soudních sporů.

autobiografii pojala čistě jako vyličení válečného období a popisu obrazu chudoby před a těsně po válce, což jako celek přesně odpovídá výše zmíněnému životnímu cyklu / „předcházejícímu životu“.

Nabízí se i druhá hypotéza, proč má válečné období ve struktuře autobiografií tak výjimečné postavení. Zatímco v případě období nacistické perzekuce se informátoři cítí být součástí dějin společnosti, ve které žijí, u dalších částí svého života se již takto nekontextualizují. V případě nacistického bezpráví vnímají sami sebe jako aktéry historické události, ale např. na migraci v padesátých letech do Čech za prací již pohlížejí jako na svoji individuální minulost. Vztah k válečnému období bude pravděpodobně jevem společným celé válečné generaci, ale příslušníci majoritní společnosti se vnímají i jako svědci dalších historických událostí (komunistický režim jako celek, rok 1968 apod.).

Na základě vlastních dosavadních zkušeností s výpověďmi válečné generace Romů jsem předpokládala, že událostmi s celospolečenským přesahem, které se konkrétně dotkly jejich životů a které by pamětníci mohli tematizovat, bude např. přelom komunismu a kapitalismu,²⁰ rozpad Československa a s ním spojené problémy se získáním českého občanství²¹ nebo migrace rodinných příslušníků do Anglie, Kanady nebo Belgie před rasovou diskriminací a násilím apod.

Předpoklad se mi však u informátorů nepotvrdil zcela. Některé děti Emilie T. a Michal F. sice emigrovaly do Anglie, oba pamětníci se však o odchodu svých dětí do zahraničí zmiňují jen okrajově v souvislosti se soukromým životem svých rodin. Margita G. a Michal F. pak podotýkají, že se za komunismu dalo s vydělanými penězi lépe vyjít, než je tomu dnes. Jediný, kdo v souvislosti se svým životem zmiňuje výrazněji souvislost s nějakým celospolečensky vnímaným politickým kontextem, je Michal F., když popisuje, jak musel zůstat o tři měsíce déle na vojně: „*Tak potom jsem šel na vojnu, na vojně jsem byl tak dva roky, tři měsíce, protože zrovna, než měl jsem jít domů po dvou letech, tak byly ta.. Varšavský smlouvy. A ty Varšavský smlouvy, to bylo tak, že když se nepodepíše, tak že vypukne válka, takhle to bylo řečeno a tak dále, že jo.*“²² Informátor pravděpodobně naráží na tzv. karibskou

20 Mnohým (nejen) romským rodinám se výrazně změnil život, protože se kvůli stereotypnímu kolektivnímu přístupu některých členů majoritní společnosti nebyli schopni uplatnit na pracovním trhu.

21 Česká i slovenská strana si sice slíbily nadstandardní vztahy obou nově vzniklých republik, ale na ty nedošlo. Tvrdým byl především český zákon č. 40/1993 Sb. o státním občanství, který mnoho československých občanů (včetně zejména Romů) žijících už roky na českém území postavil do role cizinců. Pokud se občan nebo alespoň jeden z jeho rodičů na území ČR nenarodil, měl na české občanství nárok pouze udělením. Udělení českého státního občanství bylo ale podmíněné pětiletým trvalým pobytem na území ČR nebo doložením desetiletého evidenčního pobytu v ČR a žadatel zároveň musel na tuto dobu předložit čistý trestní rejstřík jak z České, tak ze Slovenské republiky. Velká část Romů příchozích ze Slovenska do Čech tyto podmínky nesplňovala, a žila najednou v ČR se statusem cizince bez možnosti získat legální zaměstnání, pro děti vzdělání apod. Některé rodiny se tak i rozhodly pro reemigraci na Slovensko.

22 Nahrávka č.: 2010-03-16-02, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha.

(nebo také kubánskou) krizi na počátku šedesátých let, během níž byli vojáci základní službu nuceni sloužit v armádě déle než povinné dva roky.

Období druhé světové války tak zůstává dalece jediným okamžikem v životních příbězích informátorů, kdy vědomě kontextualizují své vlastní prožitky s celospolečenskými událostmi. Tento cyklus je tedy podobně jako u Gitanů „předchozí život“ vnímán jako důležitější, než nedávná minulost. Může to být stejně jako v případě Gitanů proto, že v době nacistického teroru a institucionálních perzekucí nacházejí zdroj skupinové identity. (Ostatně stejně jako Židé nacházejí v šoa zdroj identity své.)

Vypravěčská perspektiva

Na válečné části zde analyzovaných životních příběhů je zajímavá též vypravěčská perspektiva jednotlivých informátorů, která se při opuštění tématu války mění. Všichni informátoři ve větší či menší míře popisují nacistickou perzekuci a život během ní v množném čísle, z pohledu „nás“. Na konkrétních příkladech lze ukázat, že do tohoto plurálu 1. osoby jsou zahrnovány buď celé rodiny – Anna B.: „*Ta thode peršo mire dades andro řada, mira da a postupně le čhaven amen savoren. (ukazuje) No a kamenas amen te vilinel ola* vysoké Němci, gestapáci. [...] *A jov, sar dikhlas, boj andro šoros hin miro dad, miri daj le čhavenca amenca, a jov vičinelas.*“²³ – nebo i celá skupina dětí/ sourozenců – Emilie T.: „*Savorenge o bala čhingerde a amen kavka samas nange. A sar ile kola gada, ta dine amenge, kaj amen te uras andre koda... andre kola gada. Na džanač, soske kavka amenca kerenas.*“²⁴

Domnívám se, že takto prezentovaná kolektivní vypravěčská perspektiva souvisí právě s viděním sebe sama jako součásti dětského/rodinného kolektivu. S dětmi ve finále bylo i zacházeno jako se skupinou a všichni informátoři měli v době války mladší a vyjma Verony K. i starší sourozence. Toto vysvětlení uživané vypravěčské perspektivy mi přijde pravděpodobnější, než že by souvisela s kolektivním osudem Romů za války a jeho zdůrazňováním. Naopak v první osobě jednotného čísla pak vypráví informátoři jen v okamžiku, kdy se nějaká událost týkala pouze jejich osoby (např. příběh Michala F. o jeho zranění), nebo když svoji roli nějakým způsobem vyzdvihovali. To potvrzuje i vyprávění Margity G., která v něm při popisu svého dětství válku sice nezmiňuje, ale přesto spíše než o svém konkrétním dětství hovoří o své rodině a o sobě jako její součásti:

23 „Tak postavili nejdřív mého tátu do řady, mojí mámu a postupně nás všechny děti. (ukazuje) No a chtěli nás zastřelit ty vysoký Němci, gestapáci. [...] A on jak uviděl, že jsme táta, máma s náma dětma v řadě, a on křičel.“ (nahrávka č.: 2010-07-29-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha)

24 (Tamtéž) „Všem ustrihli vlasy a my jsme tam tak byli nazí. A jak vzali to oblečení, tak nám dali, abychom se do toho oblékli.. do toho oblečení. Nevím, proč to s náma dělali.“

„*The amen samas čisto, me somas čisto. Cikñori. Esas amen jekh vadocis kavka, aver vadoc kavka* (ukazuje). *Kaj sas amen skaminoro...*“²⁵ První osobu jednotného čísla používá, např. když popisuje, jak své matce pomáhala. Margita G. užívá jako jediná i perspektivu nezúčastněného pozorovatele.

V zaznamenaných životních příbězích však u všech informátorů dochází ke změně vyprávěčské perspektivy v období dospívání, kdy se jejich osud individualizuje, nacházejí si partnery, vlastní pracovní příležitosti atd.

Orální tradice

Vedle aktuálního kontextu vzniku daného narativu se v něm zrcadlí i sociokulturní prostředí, ze kterého informátor pochází. Všechny lidské společnosti udržují se svou minulostí vazby. Viditelnější vazbou je oficiální historie, která je do velké míry konstruovaná a institucionálně šířená (např. vzdělávacím systémem). Historie takto pojatá nahradila ve velké míře původní předávání vzpomínek z generace na generaci. Vedle toho, nebo možná lépe řečeno paralelně k této oficiální historii, jsou pak společnosti a lidé ve vazbě ke své minulosti skrze kolektivní paměť, která zahrnuje i systém hodnot a symbolů, díky nimž jsme schopni se v aktuálním světě orientovat (o kolektivní paměti více viz Connerton, 1989 nebo Gay y Blasco, 2001). Díky kolektivní paměti dokáží členové určitého společenství asociovat např. slova, symboly, způsob odívání apod. s úplně jinými významy, než by to činili členové společenství jiného. Kolektivní paměť se totiž s každou další generací vyvíjí a je ovlivnitelná a manipulovatelná. Jak poznamenává Connerton, společnosti se ji snaží uchovat formou připomínkových ceremonií nebo tělesných praktik (Connerton, 1989: 7).

Romská společenství měla odpradáвна k dispozici pouze svoji vlastní orální tradici, pomocí které si jejich členové po generace předávali jazyk, etické hodnoty a struktury komunikace a vzájemného chování, a udržovali si její pomocí kolektivní paměť. Oficiální národní historii Romové nikdy neměli – nebyl nikdo, kdo by ji tvořil a šířil. Dnes je orální tradice Romů nazývána ústní slovesností, čímž jí byla přiznána stejná funkce jako má u jiných společenství psaná slovesná tvorba. Konkrétními útvary ústní slovesnosti Romů se zabývala Milena Hübschmannová, přičemž mezi nimi jako přítomné při každodenních aktivitách identifikovala *garude larva* nebo *gila* a mezi formáty vyžadující jistého uspořádání publika zařadila např. *paramisa* nebo *vakeriben*²⁶ (Hübschmannová, 2000: 123-146).

25 „I my jsme byli čistý, já jsem byla čistá. Malinká. Měli jsme takhle jednu postýlku, druhou postel takhle (ukazuje). Kde jsme měli stoleček...“ (nahrávka č.: 2010-07-26-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha).

26 Hádanky, písně, pohádky, vyprávění.

Účel těchto formátů ale dalece přesahoval čistě zábavní prostředek. Mezi jejich funkce patřilo i sdílení informací a utužování společenství. Jak poznamenává Hübschmannová k seancím, při kterých se vyprávěly *paramisa*: „*Sešlost posilovala pocit skupinové sounáležitosti a ten byl umocněn účelem, za jakým se lidé scházeli, i rituálem sdíleného kulturního chování. Skupinová sounáležitost byla psychickou oporou proti nejistotám existence...*“ (Hübschmannová, 2000: 130)

Funkci tzv. připomínkových ceremonií naplňovalo vedle žánru *paramisa* především *vakeriben* a obzvláště *vakeriben pal o dada*,²⁷ která mimo jiné obsahovala mnohem konkrétnější a adresnější kritiky společenského chování, než jak to umožňovaly *paramisa*. Vyzdvihováním ušlechtilých činů některého z předků stejně tak jako upozorňováním na prohřešky někoho jiného měla tato vyprávění především funkci společenského korektoru. V této souvislosti se nabízí připomenout, že i vzpomínky na válku nahrávala u svých informátorů Hübschmannová zpočátku „nevyžádaně“, v rámci nahrávání jiných vyprávěných útvarů.

Po roce 1945 se však začaly některé vypravěčské formy u Romů přicházejících koncem čtyřicátých let a v padesátých letech ze Slovenska do českých zemí vytrácet (především *paramisa*) nebo se měnil jejich obsah. Jedním z důvodů pro ustupování některých vypravěčských forem byl rozpad širších rodinných celků, kdy mladé rodiny buď samy odcházely do Čech, nebo byly tzv. „rozptylem nežádoucích cikánských koncentrací“ (více viz Pavelčíková, 2004: 86–94) násilně zesídlovány. A svůj dopad měla na Romy i nová média, kdy televize nabídla k večerním společenským posezením alternativní program. Interpretaci tematických změn nabízí předseda Zemského spolku německých Sintů a Romů Daniel Strauss, který popisuje průběžnou aktualizaci jednotlivých obsahů vyprávěných forem tak, aby vyhovovaly aktuální situaci společenství. Minimálně v německém regionu si pak všímá, že po pronásledování a vyvraždění velké části Sintů a Romů došlo k tematické aktualizaci směrem k nacistické perzekuci a k vytlačení všech předcházejících témat, jež jsou nyní sintskými a romskými elitami v Německu prezentovány jako romantizující obraz jejich kultury majoritní společností (von Plato, 2012: 13–23).

Orální tradice rodinného zázemí jistě formovala i vypravěčský projev informátorů. A že je tato tradice stále živá, ač v pozměněné podobě, všichni potvrzují. Přičemž ne všichni jsou spokojeni s reakcí svého mladého posluchačstva. Margita G.: „*Esas bida. Bari bidica sas. A právé že me akana phenav amare čhavenge: 'Tumenge kamplahas, akor, pre kodava, so me cerpindom, 'phenav, savoro, so predžidilom, oda tumenge kamplahas, aspoň džanenas s'oda hin, akana. 'Al'e on na. Asan. Kana lenge vakerav, on asan!*“²⁸ Obdobně i Verona K. sděluje: „*Adad'ives pheneba,*

27 Vyprávění o předcích.

28 „Byla bída. Velká bída byla. A právě že já teď říkam našim dětem: ‚Vy byste potřebovali, dřív, na to, co jsem já vytrpěla,‘ říkam, ‚všechno, co jsem přežila, to byste potřebovali, aspoň byste teď věděli, co to je.‘

*phenava borake abo kajseske, kaj na pametinel, na paťalas tuke! Na paťal tuke. Bo ov na predžidila koda. Kala terne.*²⁹ Anna B. uvádí okolnost, kdy její děti nahlížíjí do chudého dětství své matky: „*Jo. Takový sedlý mlíko a udělám si jako kaši bramborovou a to a děti se mi smějou. Co to dělám.*“³⁰

Pamětníci shodně popisují smích jako reakci svých mladších posluchačů. Lze jej interpretovat jako zlehčující reakci, s níž informátorky nejsou příliš spokojené. To by mohlo naznačovat i jistý posun ve funkci vyprávění, kdy snaha o sociální korekci není již příliš efektivní, protože chybí širší podpora vypravěčských situací a adekvátní respekt k vyprávěnému. Vzhledem k nedostatku informací, jakým způsobem byla obdobná sdělení verbalizována např. před válkou a jaké byly reakce posluchačů, nelze však uzavřít tvrzením, že jsou vyprávěcí situace na ústupu.³¹ V jiném rozhovoru Margita G. naopak popisuje zájem ze strany svých vnoučat: „*A oni, víte, že jsou zvědavý? A já jim ted'kon říkam, když jim něco dávám a nechutná jim to, já jim říkam: 'Vidíte, a já když jsem byla ve vašich letech, musela jsem to sníst a byla jsem ráda, že to mam. A vy si ted'kon vybíráte?' 'A babi, jak jsi..., jak to bylo?' 'Tak a už jim vyprávím. Jo? Babi, to tak bylo?' 'No a ne, cos myslela, že jsem se měla tak jako ted'kon vy?' 'Já říkam: 'Ne. Já jsem zažila bídu, ale vy ne. Vy si ted'kon ničeho nevážíte.' 'Fakt, je to tak. Oni třeba, dáte jim rohlík, jenom do toho kousnou.'“³² Transformace a případný ústup některých témat nebo celých vypravěčských situací by bylo možné téma pro samostatnou studii.*

K tématům, která informátoři mladším generacím svých rodin připomínají, shodně uvádějí, že se jedná především o obrazy bídy. To potvrzuje pozorování Sadílkové (2003), která spojuje obrazy chudoby právě s vypravěčskou tradicí Romů. Připomínáním dřívější bídy tak starší upozorňují mladší generaci, jak oni se mají dobře. Dávají tím zároveň najevo, že to zdaleka není samozřejmé. Dle Bartlettovy teorie vzpomínání, kdy retence a struktura vzpomínek je přímo ovlivněná orální tradicí, dochází Sadílková k hypotéze, že jsou-li obrazy chudoby předmětem tradičního romského folklóru, stimulují tyto i samotné vzpomínky na válku (Sadílková, 2003: 26–27).

Ale oni ne. Smějou se. Když jim [to] vyprávím, oni se smějou!“ (nahrávka č.: 2010-07-26-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha).

29 „Dneska řekneš, řeknu snaše nebo tady tomu, že si to nepamatuje, neuvěří ti! Nevěří ti. Protože to nezažil. Ty mladý.“ (nahrávka č.: 2010-07-27-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha)

30 Nahrávka č.: 2010-07-24-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha.

31 Nenasvědčuje tomu ani má zkušenost i s jinými informátory, kdy mi často zpětně sdělují, že moje první návštěva u nich v domácnosti vyvolala pak v rodině spontánní reakci, kdy jejich rodiny projevíly zájem o jejich vyprávění.

32 Nahrávka č.: 2010-07-16-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha.

Vliv orální tradice na formu

Orální kultura, ze které narátor pochází, neovlivňuje jeho výpověď jen po obsahové stránce, ale také po stránce formální. Součástí ústní slovesnosti byly i vzorce, jak se o některých věcech mluví. Jedná se na jedné straně o neverbální doprovod vyprávěného a na druhé straně o některé ustálené fráze, jimiž je vyprávění prokládáno. Informátoři vyrostli v prostředí, kde vyprávění probíhalo na profesionální úrovni, je tedy přirozené, že se tyto formy odrazily i na jejich vlastním projevu.

Neverbální vyjadřování bylo samozřejmě součástí projevu všech informátorů. Při vyprávění svá slova dokreslovali svojí mimikou, gestikulací, hlasitostí hlasu, rytmem vyprávění, emocemi, které se snažili skrývat, nebo na ně naopak upozorňovali. Vyprávění každého informátora tak bylo naprosto individuálním projevem, kdy jeho neverbální část není o nic méně podstatná, než ta verbální. Nejdynamičtěji, za doprovodu celé řady opakujících se frází, utvzovacích formulí a s upozorňováním na fyzické působení vlastního vyprávění jako je husí kůže apod. vyprávěla Verona K. žijící v podstatě dodnes v téměř výhradně romské komunitě (viz např. i neznalost slovenského a potažmo českého jazyka). Naopak nejkldněji, s minimálním projevem emocí vyprávěla Anna B. žijící na rozdíl od Verony K. ve výhradně neromském prostředí.

Informátoři jednotně pracovali s hlasitostí svého hlasu. Především všechny čtyři informátorky, kdykoli sdělovaly osobnější, intimnější, bolestnější vzpomínku, svůj hlas ztišily až na samý práh slyšitelnosti. Domnívám se, že Michal F. ve výsledku takto se svým hlasem nedokázal pracovat jen kvůli své nedoslýchavosti, protože snažil-li se šeptem něco sdělit stranou své manželce, ve skutečnosti nešeptal.

Jistou podobnost informátoři vykazovali i co se gestikulace týče. Názorné ukazování popisovaného bylo součástí všech narativů. Někteří dokonce využívali při svém vyprávění i spontánních rekvizit. Margita G. při popisu panenky využila pro ilustraci lahev s vodou stojící na stole. Nejvíce gest a názorných ukázek využila Verona K., která např. na demonstraci dnešní hojnosti otevřela skříň a názorně ukázala své prádlo, nebo při popisu výroby obuvi vytáhla z kapsy kapesník a názorně celou výrobu předvedla.

Gesta do jisté míry souvisí s celkovou dynamikou a energií, kterou informátoři do svého vyprávění vkládali. V dynamice byly již mezi jednotlivými naracemi podstatné rozdíly. Jedním extrémem byla právě Verona K., která sice během vyprávění seděla, ale zároveň byla v permanentním pohybu a doprovázela každou svou vzpomínku i odpovídajícím rytmem těla. Hovořila-li tiše, většinou seděla i klidně a dívala se z okna, ale zvýšila-li výrazně hlas, fixovala mě pohledem a zrychlila i pohyby rukou. Pokud v takovém emocionálním projevu nebyla právě možnost využít konkrétní gesta, chytala se rukama za vlastní tělo a např. si na

hrudi shrnovala tílko, bez ohledu na to, jak moc odhalí své tělo. Naprostým opakem v tomto případě byl projev Anny B., která po celou dobu vyprávění seděla klidně, hovořila pomalu, jistým hlasem a vyjma několika gest pracovala čistě jen s hlasitostí svého hlasu. Projev Margity G. i Emilie T. v tomto směru nijak výrazný nebyl a nacházel se po dynamické stránce mezi projevy Anny B. a Verony K. Zdravotní problémy pravděpodobně částečně ovlivnily projev Michala F., který se vyjadřoval velice trhaně, často se při hovoru zadýchal a brunátněl a bylo vidět, že se gesta snaží omezit na minimum, aby se příliš nevyčerpával.

Poslední poznámka k neverbálním součástem narativů se týká neovlivnitelných projevů emocí, jako jsou slzy a husí kůže. Obojí jsem zaznamenala u Verony K., Emilie T. a Anny B. Annu B. emotivně zasáhlo, když zmínila podezření, že její matka byla za války znásilněná. Emoce se však snažila potlačit a po několika vteřinách ticha pokračovala ve vyprávění. Verona K. naopak na svoji husí kůži upozornila a ukázala mi svoji ruku: „*Ta až ačhav šilaľi.*“³³ Dojala se stejně jako Anna B. při popisu znásilňování. Emilie T. svoji husí kůži také neskrývala a svoji ruku mi stejně jako Verona K. ukázala: „*Až mange lačhes nane.*“³⁴ K tomu došlo při popisu skrývání. Když ale líčila mučení partyzánů, měla v očích slzy a zastřený hlas, což nijak nekomentovala a rozrušení přešla dalším vyprávěním.

Vedle neverbálních projevů lze dávat průchod emocím i větami, kterými si pamětník ulevuje. Z informátorů tak činila jen Verona K., která si několikrát ulevila kolektivně na adresu Němců: „*Kaj lenge oda nasvaľipen te avel.*“ Nebo: „*...but predžidilam kale khandune Němcena.*“³⁵ apod. Vedle toho Verona K. užívala během celého vyprávění neustále obraty utvrzující pravdivost jejího vyprávění: „*Avka phenav tuke čačipen, sar mira čhake.*“ Nebo: „*Soske te cigaňinel, te džanav, sar dživavas.*“³⁶ A v neposlední řadě využívala i zaklínací formulí: „*Oda mek avke šilaľi mek te ačhav, te tuke me kada cigaňinav.*“³⁷

Ze zde popsaných pozorování narativních projevů informátorů vyplývá, že s vyprávěním mají své zkušenosti, ať už se jedná o kontrolu emocí nebo o formu vyprávění, kdy projev může hraničit až s hranou prezentací. Informátoři mají nejen aktuální zkušenost s vyprávěním, ale navazují i na orální tradici své rodiny.

Z narativů informátorů opakovaně zaznívá, že např. vzpomínky na válku byly tematizovány i v jejich orientačních rodinách. Vyprávěcí situaci zmiňuje

33 „Až dostávám husí kůži.“ (nahrávka č.: 2010-07-27-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha)

34 (tamtéž) „Až mi není dobře.“

35 (tamtéž) „Ať na ně padne ta nemoc.“ (pozn. – „ta nemoc“ je v romštině často kryptonymem pro rakovinu); „...hodně jsme si toho prožili s těma smradlavýma Němcema.“

36 (tamtéž) „Říkám ti to jako [bych to říkala] svojí dceři.“; „Proč lhát, když vím, jak jsem žila.“

37 (tamtéž) „Ať umřu, jestli ti lžu.“

např. Margita G.: „*Amen amenge připominenas kavka, kavka sar amen vzejidinas, kavka bešahas. Sar činlas peske miri phen, o dad e daj sar dživnas. Avka amenge vakerahas. E daj ňeboštiko phenlas la pheňake: Dikhes, tu na majinlas te dživel. So amen tuha trapindam. Bo esas nasvali e phen.*“³⁸ I Michal F. u některých informací poznamenává, že je zná z vyprávění svých rodičů. Tak např. i otevřeně přiznává, odkud zná příběh o svém zranění, ke kterému došlo, když mu byly čtyři roky: „*No. Jenom potom jsem to věděl od vyprávění svých rodičů. No. Takže zkrátka se to jako to...*“ Nebo: „*Ale furt to bylo takový. Podle toho, jak máma o tom začala vyprávět a táta začal vyprávět, že jo. Že... že hned toho sedumnáctýho, osumnáctýho normálně (jsme) se nevrátili zpátky adomů, ale radši jsme počkali zkrátka do toho třicátýho, do toho třicátýho ledna, že jo. Jak se utiší kompletně všechno, a tak můžeme, můžeme se vrátit, že jo.*“³⁹

Závěr

Válečné období má v zaznamenaných životních příbězích mých informátorů zcela zřetelně dominantní postavení. Míra jeho tematizování může jistě souviset i se mnou coby neromskou tazatelkou, a s asociováním mojí osoby s kompenzačními programy. U informátorů lze vypožorovat jisté odlišnosti mezi vzpomínáním na tuto životní fázi a na následný život. Po překonání úvodních těžkostí s přikročením k líčení dalších životních období se změnil i způsob a průběh vyprávění. U vzpomínek na válku nenastávají prodlevy, ve kterých by se informátoři rozvzpomínali – s menším úvodem nebo bez něj se dostávají rovnou k první epizodické vzpomínce na válku. Naopak u popisu dalších částí života je jejich projev nejistější, častěji hledají vhodné formulace, vyprávění je více řízeno asociacemi apod. To naznačuje, že u vzpomínek na válku už strukturu a nejspíš dokonce i konkrétní slova pro své vyprávění jednou našli, a mně jen reprodukují, co už sdělovali mnohokrát.

Opakované verbalizování vzpomínek na rané dětství ovlivněné válečnými událostmi sami i potvrzují, přičemž popis situací, kdy na válku vzpomínají, je různorodý. Nelze přehlédnout stavění svého zažitého utrpení a chudoby do protikladu k dnešní hojnosti především v přítomnosti mladších rodinných příslušníků a jistou snahu o výchovný dopad svého vyprávění.

38 „My jsme si to připomínali takhle, jak jsme se postupně měli lépe, tak jsme takhle sedávali. Jak se pořežala moje sestra, rodiče jak žili. Tak jsme si vyprávěli. Máma nebožka sestře říkala: ‚Vidíš, ty si neměla žít. Co my jsme se s tebou natrápili.‘ Protože sestra byla nemocná.“ (nahrávka č.: 2010-07-26-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha)

39 Nahrávka č.: 2010-05-06-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha.

Formu vyprávění ovlivňuje nejen aktuální publikum konkrétní narace ale i všechna publika, která kdy vypravěči dávala zpětnou vazbu. V této souvislosti si nelze nevšimnout jisté souvislosti mezi intenzitou vazby informátora na romskou komunitu a jazykem a stylem vyprávění. Informátoři žijící téměř výhradně v romské komunitě upřednostňovali při vyprávění spíše romštinu a jejich vyprávění bylo více emocionální, doprovázené opakujícími se frázemi a utvrzovacími formulemi. Naopak čím izolovaněji od romské komunity informátor žije a čím více je v kontaktu spíše s neromským prostředím, tím více struktura jeho vyprávění odpovídá klasickému českému lineárnímu životopisnému modelu a o to méně je výrazná co do doprovodných projevů.

Literatura

- CONNERTON, Paul. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 978-0521270939.
- GAY Y BLASCO, Paloma. 2001. We Don't Know Our Descent': How the Gitanos of Jarana Manage the Past. *Journal of the Royal Anthropological Institute*. 2001, 7, 4, Dec, s. 631-646.
- GRELE, J. Roland. 1975. *Envelopes of Sound: Six Practitioners Discuss the Method, Theory and Practice of Oral History Testimony*. Chicago: Precedent Publishing.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1995. Je opravdu třeba tolik utrpení? In: Frištenská H., Láznicková I., Sulitka A. (eds.) *Neznámý holocaust*. Praha/Brno: Trilabit s.r.o.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 2000. Slovesnost a literatura v romské kultuře. In *Černobílý život*. Praha: Gallery. ISBN 80-86010-37-6.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 2005. *Po Židoch Cigáni – Svědectví Romů ze Slovenska 1939 – 1945*. I. díl. Praha: Triáda. ISBN 80-86138-14-3.
- KLADIVOVÁ, Vlasta. 1994. *Konečná stanice Auschwitz-Birkenau*. Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc. ISBN 80-7067-393-1.
- KRAMÁŘOVÁ, Jana a kol. 2005a. *(Ne)bolí. Vzpomínky Romů na válku a život po válce*. Praha: Člověk v tísni. ISBN 80-86961-04-4.
- KRAMÁŘOVÁ, Jana. 2005b. *Období 2. světové války na Slovensku ve vzpomínkách romských pamětníků*. Praha: FF UK. Nepublikovaná diplomová práce.
- NEČAS, Ctibor. 1994. *Nemůžeme zapomenout – Našti bisteras*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. ISBN 80-7067-354-0.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2004. *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.
- POLANSKY, Paul. 1998. *Tiživé mlčení. Svědectví těch, kteří přežili Lety*. Praha: G plus G. ISBN 80-86103-13-7.
- PORTELLI, Alessandro. 1998. What makes Oral History different. In Perks R., Thompson P. (eds.) *The Oral History Reader*. London/ NY: Routledge.
- SADÍLKOVÁ, Helena. 2003. *War Testimonies by Slovak Roma – A Close Analysis*. Budapest: Central European University. Nepublikovaná diplomová práce.
- SADÍLKOVÁ, Helena, ZÁVODSKÁ, Milada, ZAPLETAL, Tomáš. 2010. *Výzkum romského osídlování Brna 1945–73*. Výzkumná zpráva. Dostupné z: http://www.romistika.eu/docs/ZZ_MSMT2010_Brno_Priloha-5_Vyzkumna-zprava_WEB.pdf
- THOMPSON, Paul. 1978. *The Voice of the Past: Oral History*. New York: Oxford University Press.
- VANĚK M., MÜCKE P., PELIKÁNOVÁ H. 2007. *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. ISBN 978-80-7285-089-1.

- VANĚK, Miroslav. 2008. *O orální historii s jejími zakladateli a protagonisty*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. ISBN 978-80-7285-107-2.
- VON PLATO, Alexander. 2012. *Methodische Herausforderungen des Projektes „Bildungssituation von Sinti und Roma in Deutschland“*: http://www.stiftung-evz.de/fileadmin/user_upload/EVZ_Uploads/Handlungsfelder/Handeln_fuer_Menschenrechte/Sinti_und_Roma/engl-studie.pdf
- ZDAŘILOVÁ, Eva. 2011. *Analýza životopisných rozhovorů s romskými pamětníky nacistické perzekuce na pozadí odškodňovacích procesů v České republice*. Praha: FF UK. Nепublikovaná rigorózní práce.

Seznam nahrávek

Nahrávky jsou uvedeny pod evidenčními čísly audioarchivu Semináře romistiky, Ústavu centrální a jižní Asie na FF UK Praha.

2010-03-23-01 – Verona K. (nar. 1932, Marhaň).

Nahrála Eva Zdařilová a Františka Dvorská, Praha 23.3.2010, romsky.

2010-07-27-01 – Verona K. (nar. 1932, Marhaň).

Nahrála Eva Zdařilová a Františka Dvorská, Praha 27.7.2010, romsky.

2010-03-02-06 – Emilie T. (nar. 1933, St. Lesná).

Nahrála Eva Zdařilová, Plzeň, 2.3.2010, romsky.

2010-07-29-01 – Emilie T. (nar. 1933, St. Lesná).

Nahrála Eva Zdařilová, Plzeň, 29.7.2010, romsky.

2010-04-07-01 – Anna B. (nar. 1936, Dukovce).

Nahrála Eva Zdařilová a Františka Dvorská, Černilov 7.4.2010, romsky a česky.

2010-07-24-01 – Anna B. (nar. 1936, Dukovce).

Nahrála Eva Zdařilová a Petr Rubák, Černilov 24.7.2010, romsky a česky.

2010-03-16-02 – Michal F. (nar. 1939, Kečkovce).

Nahrála Eva Zdařilová a Františka Dvorská, Praha 16.3.2010, česky.

2010-05-06-01 – Michal F. (nar. 1939, Kečkovce).

Nahrála Eva Zdařilová a Františka Dvorská, Praha 6.5.2010, česky.

2010-07-27-02 – Michal F. (nar. 1939, Kečkovce).

Nahrála Eva Zdařilová, Praha 27.7.2010, česky.

2010-02-23-01 – Margita G. (nar. 1940, Stropkov).

Nahrála Eva Zdařilová a Františka Dvorská, Praha 23.2.2010, romsky.

2010-07-16-01 – Margita G. (nar. 1940, Stropkov).

Nahrála Eva Zdařilová a Františka Dvorská, Praha 16.7.2010, česky.

2010-07-26-01 – Margita G. (nar. 1940, Stropkov).

Nahrála Eva Zdařilová, Praha 26.7.2010, romsky.

Význam spomienkového rozprávania pre výskum dejín rómskeho holocaustu²

Abstrakt

The text reflects on the importance of oral history narratives for the research in the history of the Roms. The author concentrates on the reconstruction of two tragic events in Čierny Balog (SK) in 1944, during which more than 60 displaced (most probably Vlax) Roms were murdered by German army members and an attempt has been made at another mass murder of the local Slovak Roms from a settlement near the village (the settlement was burned down). Comparing different existing sources and reports on the events with eyewitness accounts by local Roms and non-Roms (that have been gathered by different researchers, including the author himself since 1991), the author explains differing details mentioned in the published reports as well as so far unreflected issues – such as the abuse of the Vlax Romani women prior to their murder or the help of the local majority population offered to the local Roms during their escape from their settlement.

Keywords

Slovakia, holocaust, oral history

1 PhDr. Arne B. Mann, CSc. je vedecký pracovník Ústavu etnológie SAV v Bratislave. E-mail: arne.mann@savba.sk

2 Tento príspevok je prepracovanou a doplnenou časťou štúdie Arne B. Mann: Memoráty ako dôležitá súčasť poznania rómskeho holocaustu. In: *Slovenský národopis*, 58, 2010, č. 3, s. 323-334. Vznikol v rámci projektu koordinovaného Ústavom etnológie SAV pod č. 32/2013.

Štátna politika k Rómom v období po druhej svetovej vojne sa orientovala na skryté, či otvorené formy asimilácie. Tzv. „cigánska otázka“ bola redukovaná na „problém sociálne zaostalej vrstvy obyvateľstva“. Opatrenia štátu sa zameriavali predovšetkým na riešenie problému bývania – na likvidáciu zaostalých rómskych osídlení a na rôzne formy sociálnej podpory. S tým priamo súviselo popieranie ich osobitnej etnicity, vlastného jazyka a kultúry, tabuizácia sa týkala aj ich dejín (Mann, 2009). Diskriminácia a represívne opatrenia voči Rómom počas druhej svetovej vojny sa zatajovali, alebo bagatelizovali. Napríklad na pomníkoch a pamätných tabuliach obetiam vojny na celom území Slovenska boli uvedené mená zavraždených, kto však nevedel, že sú medzi nimi aj rómske priezviská, nedozvedel sa, že títo zahynuli v dôsledku svojej odlišnej etnickej príslušnosti.

Napriek tejto skutočnosti sa najsmutnejšej kapitole novodobých rómskych dejín – ich osudom počas druhej svetovej vojny – venoval moravský historik Ctibor Nečas, už na začiatku sedemdesiatych rokov 20. storočia. Výsledky svojich archívnych výskumov publikoval najprv v čiastkových štúdiách v rokoch 1975–1980 v regionálnych a odborných periodikách. Neskôr výsledky svojho štúdia zhrnul v monografii *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945* (Nečas, 1981). Táto publikácia, ktorá sa stala základným dielom, zaoberajúcim sa touto problematikou u nás, však vyšla vo veľmi nízkom náklade, nebola v predaji a nedostala sa do knižníc, preto nemohla preniknúť do širšieho povedomia verejnosti. Výsledky jeho práce neboli docenené, vtedajšími odborníkmi na rómsku problematiku boli dokonca spochybňované a odmietané.³

Keď v roku 1987 Národopisný ústav SAV pripravoval monotematické „rómske“ číslo časopisu *Slovenský národopis* (36, 1988, č. 1), vznikol problém okolo zaradenia príspevku moravského historika doc. Ctibora Nečasa. Jedna z členiek redakčnej rady, doc. Emília Horváthová tlmočila názor predstaviteľa vtedajšieho Vládneho výboru pre otázky cigánskych obyvateľov, Imricha Farkaša, ktorý protestoval proti zaradeniu príspevku tohto autora so zdôvodnením, že Rómovia na Slovensku počas druhej svetovej vojny vôbec neboli diskriminovaní. To, že príspevok napokon v časopise vyšiel (Nečas, 1988), bolo zásluhou principiálneho postoja vtedajšej hlavnej redaktorky časopisu a riaditeľky Národopisného ústavu Boženy Filovej a členky redakčnej rady dr. Sone Kovačevičovej (osobná spomienka a tiež Vanovičová, 2012).

Okrem systematického archívneho bádania Ctibora Nečasa sa postaveniu Rómov v období druhej svetovej vojny venoval jediným príspevkom Vladimír Gecelovský (Gecelovský, 1986).

V dôsledku politických zmien po roku 1989 a s tým súvisiacim prístupom k rómskemu obyvateľstvu, ktorému bolo priznané postavenie etnickej minority (štatút národnostnej menšiny), sa otvorili možnosti výskumu a publikovania

3 O vedeckej práci prof. Ct. Nečasa bližšie v recenzii Mann, 2006.

príspevkov zaoberajúcich sa dejinami a kultúrou Rómov. Prof. Nečas vydal viacero publikácií a štúdií, v roku 1994 obsiahlu publikáciu *Českoslovenští Romové v letech 1938-1945*, ktorá je podstatným rozšírením pôvodnej monografie z roku 1981, doplnenou o najnovšie výsledky autorovho bádania (Nečas, 1994).⁴ Z iniciatívy Národopisného ústavu SAV sa 7. decembra 1991 za účasti členov vlády SR a zástupcu prezidenta Václava Havla po prvý raz na Slovensku uskutočnila v obci Dúbravy pri Detve spomienková slávnosť rómskym obetiam druhej svetovej vojny. Pri tejto príležitosti vyšla aj štúdia o osudoch Rómov v Dúbravách a Detve (Mann, 1991). S úmyslom sprostredkovať informácie o postavení Rómov počas vojny vydalo Vihorlatské múzeum v Humennom publikáciu *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna* (Fedič, 2001).

Na Slovensku po roku 2000 začal publikovať historik Karol Janas, ktorý zameriaval svoj archívny výskum najmä na pracovné útvary (Dubnica nad Váhom, Ilava, Ústie nad Oravou) a zaisťovací tábor v Dubnici nad Váhom. Uverejnil viac ako pätnásť štúdií. Predpoklad, že svojim bádáním nadviaže na práce Ctibora Nečasa a posunie naše poznanie osudov Rómov na vojnovom Slovensku, sa však nenaplnil. V roku 2010 vydal samostatnú publikáciu (Janas, 2010), v ktorej ignoroval výsledky vedeckej práce C. Nečasa a dopustil sa nevedeckej „selekcie“ a jednostrannej interpretácie historických faktov, kedy zodpovednosť za tragické osudy Rómov prenáša na nemeckú brannú moc a ignoruje jednoznačné, predchádzajúce diskriminačné opatrenia slovenských štátnych orgánov (Jurová, 2010, Mann, 2012). Rómska spisovateľka Elena Lacková venovala tejto téme súbor poviedok (Lacková, 2005). Postaveniu Rómov počas druhej svetovej vojny sa venovali viacerí českí autori (Danielová, 2002; Horváthová, 2002, 2003; Kramářová, 2005; Oswald, 2010).

Bádania historikov, ktoré vychádzajú najmä z archívnych dokumentov, významne dopĺňajú i korigujú osobné svedectvá dodnes žijúcich Rómov i Nerómov, ktorí dokážu svojimi výpoveďami doplniť poznatky o historických udalostiach, publikované doposiaľ iba v prácach historikov. Výpovednú hodnotu svedeckých výpovedí Rómov, ktorí prežili druhú svetovú vojnu, si uvedomila pri svojich terénnych výskumoch ako prvá lingvistka Milena Hübschmannová. Skôr zaznamenané výpovede po roku 1991 cielene dopĺňovala ďalšími výskumami so študentami romistiky Filozofickej fakulty UK v Prahe. Výsledkom sa stala publikácia *Po Židoch Cigáni* (Hübschmannová, 2005).⁵ Na spomienky Rómov na druhú svetovú vojnu bol zameraný výskum, ktorý realizovala Nadácia Milana Šimečku v Bratislave. Výskumný tím uskutočnil, využívajúc metódu oral history,

4 Bibliografiu prác C. Nečasa možno nájsť v publikácii *Rómovia a druhá svetová vojna, Čítanka*. (Vagačová, Fotta, 2006: 172-173) Viz též kompletní osobní bibliografie C. Nečase v RDŽ 2013/1 – pozn. red.

5 Pripravovaný druhý diel zatiaľ nevyšiel.

videonahrávky s rómskymi pamätníkmi vo dvoch etapách: v rokoch 1998-2000 to bolo 71 rozhovorov, v rokoch 2005-2006 ďalších 15 rozhovorov (Seglová, Bošellová, 2006: 18-19). Výsledky tohto výskumu boli prezentované v publikácii *Rómovia a druhá svetová vojna. Čítanka* s priloženým DVD nosičom (Vagačová, Fotta, 2006), a sú využívané pri rôznych vzdelávacích aktivitách. Niektoré z výpovedí zaradilo v roku 2000 košické producentské štúdio Atarax do dokumentárneho filmu *Ma bisteren – Príbeh rómskeho holokaustu*. Prepisy audionahrávok boli čiastočne zverejnené v publikácii Reného Lužicu *Keď bola vojna, nebol som doma* (Lužica, 2004).

Význam etnografického terénneho výskumu pri rekonštrukcii dramatických vojnových udalostí možno dokumentovať na príklade obce Čierny Balog (okr. Brezno). Táto obec sa nachádza na strednom Slovensku, vo Veporských vrchoch a Slovenskom Rudohorí, v povodí rieky Čierny Hron. Rozľahlá obec sa pôvodne skladala z trinástich osád. Rómovia, ktorí sa v obci usadili v roku 1869, žijú dnes v troch osadách: Skalka, Medvedov a Pustô. Tradične sa zaoberali kovaním klinčov a hudobníctvom, najvýznamnejším, celoslovensky známym primášom bol Julio Bartoš-Šuko (1933-2006) (Kováčik-Komkovie, 2009).

Už historik Ctibor Nečas upozornil na skutočnosť, že literatúra popisuje tieto udalosti nejednotne (Nečas, 1994: 186, pozn. 311). V najstaršom publikovanom prameni z roku 1959 sa uvádza:

„[...] 7. novembra 1944 v skorých ranných hodinách začali sem prichádzať fašistické motorizované jednotky, ktoré sa usadili po domoch. [...] okupantom sa podarilo zajať do 500 dobrovoľne sa vracajúcich hladných a unavených povstaleckých vojakov a evakuantov, [...] zavraždili asi 120 ľudí. Zajatých priviedli do Čierneho Balogu. Baločanky aj napriek zákazu nosievali zajatcom potraviny, pričom im šikovne prepašovali civilné obleky, falošné legitimácie a povolenia na cestovanie. Takýmito a podobnými spôsobmi zachránilo sa mnoho zaisťených [...]. Okupanti [...] v okolitých lesoch pochytili do 60 cigánov, ktorých 14. novembra 1944 zavraždili tak, že ženy a deti v Jergovej doline zatvorili do zrubenej koliby, ktorú poliali benzínom a zapálili. Mužov odvieďli do doliny Vydrovo, kde ich zastrelili. Vypálili aj cigánsku osadu v Pustom.“ (Kapolková, 1959: 34)

Tento text v skrátenej podobe uvádza aj ďalšia publikácia z roku 1961 (Štric, 1961: 434), odvoláva sa na nej aj práca z roku 1962 (Orlovský, 1962: 202). Pôvodný text z roku 1959 citujú autori publikácie z roku 1965 (Gajdoš, Schmidt, Mikula, 1965: 107-108).

Podrobnejšie informácie o udalostiach v Čiernom Balogu podáva staršia monografia obce z roku 1975:

„Rozzúření Nemci dňa 14. novembra 1944 uskutočnili ďalší výpad do hôr v okolí Tlstého javora, Sibly a Obrubovanca. V lese povýše Čierneho Balogu boli utáboření Cigáni, ktorí ušli pred nimi z Neresnice (okr. Zvolen). Tento dočasný cigánsky tábor Nemci prepadli, cigánske rodiny rozdelili a odviekli do Čierneho Balogu. Odtiaľto ženy s deťmi premiestili do osady Jergov, tam ich vyše osady nahnali do drevenej koliby, poliali benzínom a upálili zaživa. Mužov stihol podobný osud povýše osady Vydrovo. Mala to byť výstraha pre miestnych občanov. Predtým vypálili cigánske chatrče v osade Pustô.“ (Pašiak, Zemko, 1975)

Tento prameň prináša niektoré nové údaje. Uvádza, že išlo o dočasný tábor Rómov z obce Neresnica (dnes súčasť mesta Zvolen), teda že išlo o kočovných Rómov. Z textu vyplýva, že Rómovia boli zajatí aj zavraždení ten istý deň (14. novembra), pričom aj muži zomreli rovnako ako ženy a deti, teda upálením zaživa.

Jedna z posledných publikácií približujúcich osudy obyvateľstva na vojnovom Slovensku uvádza, že:

[Príslušníci jednotiek 18. SS-divízie tankových granátnikov Horst Wessel po obsadení Čierneho Balogu (26. októbra)] *pri opätovných raziacich zaistili 60 osôb cigánskeho pôvodu. Ženy a deti upálili v drevenej kolibe v doline Jergovo, mužov zavraždili v doline Vydrovo a cigánsku osadu v Pustom do tla vypálili.* (Halaj, 1990: 42)

Na inom mieste v tejto publikácii sa uvádza 14. november ako deň, kedy boli títo zajatí aj zavraždení (Halaj, 1990: 112). Ctibor Nečas vo svojej monografii cituje z predchádzajúceho prameňa, ako novú informáciu uvádza, že zavraždenie zadržaných Rómov prebiehalo vo dvoch dňoch:

„Jednu jejích skupinu vyvedli do jergovskej doliny, kde 14. listopadu 1944 na mieste postríleli všetky muže, zatiaľ čo ženy s deťmi nahnali do koliby, ktorou polili benzínom a zapálili. Príštího dne odvedli druhou skupinu zajištěných k osadě Vydrovo, kde jim pripravili stejnou záhubu.“ (Nečas, 1994: 161)

Doposiaľ nepublikovanými informáciami sú aj údaje o pochovávaní obetí a o vypálení ďalších piatich rómskych obydli:

„Podle místních občanů, kteří museli oběti pohřbívat, zahynulo při této střelbě a upalování asi 60–65 mužů, žen a dětí. V téže době stejní esesmani zapálili a úplně zničili romské osady v Čierném Balogu (5 domků) a v Pustém (18 domků).“ (Nečas, 1994: 161)

Najnovšia monografia obce Čierny Balog z roku 2003 prináša ďalšie, doposiaľ nepublikované informácie:

Pri razíach jednotky SS zajali zranených povstaleckých vojakov, ale najmä veľa rasovo prenasledovaných civilov a ubytovali ich v balockej škole. K nim pridružili aj Cigánov, zajatých v lese pri Tlstom javore, kde mali tábor. (Kováčik, Kováčik, 2003: 59)

Ako dátum popravy je uvedený 16. november, kedy už *spomínaných zajatých Cigánov odvieďli do drevených kolíb (jedna bola v osade Jergov, druhá povyššie osady Výdrovo), poliali benzínom a upálili ich zaživa* (Kováčik, Kováčik, 2003: 60). V texte sa spomína aj pomoc miestneho kňaza Jozefa Poláčka, ktorý vymohol povolenie nosiť zajatcom v miestnej škole jedlo, a hrdinstvo miestnych občanov, ktorý im okrem jedla nosili aj civilné šaty a tajne vyviedli na slobodu 250 zajatcov (Kováčik, Kováčik, 2003: 59), pritom sa však v tejto súvislosti nespomínajú Rómovia. Avšak v inej časti monografie, kde je uvedený stručný životopis katolíckeho kňaza J. Poláčka (1904-1974), je táto súvislosť uvedená: *Veľkosť jeho osobnosti sa prejavila hlavne počas II. svetovej vojny, kedy podľa Historie domus osobnou intervenciou zachránil pred zavraždením miestnych Rómov* (Kováčik, Tkáč, 2003: 232). Táto informácia je uvedená aj na informačnom paneli, ktorý sa nachádza pred miestnym kostolom.

Pre úplnosť je potrebné uviesť ešte jeden písomný prameň, román Petra Jilemnického (1901-1949) *Kronika* (Jilemnický, 1984). Autor ho napísal po opakovaných návštevách Čierneho Balogu, kde priamo v teréne zapisoval spomienky a výpovede účastníkov vojnových udalostí, ktoré potom beletristickou formou spracoval ako rozprávanie horára Gondáša. Keďže prvé vydanie tohto románu vyšlo už v roku 1947, možno ho považovať za najstarší zápis vtedy ešte živých dramatických udalostí z tejto povstaleckej obce. Aj keď osudy tamojších Rómov nepredstavovali pre neho prvoradý záujem, zaznamenal v tomto smere niekoľko zaujímavých podrobností: spomína väznenie dovlečených Rómov v balockej škole, popravu mužov, upálenie žien a detí i vypálenie osady v Pustom (Jilemnický, 1984: 169-170, 172-174).

V nasledujúcej časti sa pokúsím publikované pramene porovnať s výpoveďami balockých Rómov, ktoré boli zaznamenané pri kolektívnych výskumoch M. Hübschmannovej, Nadácie M. Šimečku a vlastného terénneho výskumu v roku 2009. V Čiernom Balogu sa po obsadení obce jednotkou SS 7. novembra 1944 odohrali dve protirómske represálie. Prvou bolo zaistenie, väznenie a poprava zaistených Rómov. Literatúra sa zhoduje v tom, že to neboli miestni Rómovia, ale že pochádzali z obce Nerestnica a zajatí boli v lesoch okolia Čierneho Balogu pri Tlstom javore. Jedine informátorka M. B. z miestnej časti (ďalej m. č.) Medvedov uviedla, že ich chytili *v Hrončianskej doline pri kapličke*. Staršia monografia obce uvádza, že tam mali *dočasný cigánsky tábor* (Orlovský, 1962), z čoho možno vy-

Pamätníček zavraždeným rómskym mužom v Čiernom Balogu – doline Vydrovo,
2009 | Foto: Arne B. Mann

vodzovať, že išlo o kočovných – olašských Rómov. Tento predpoklad potvrdzujú výpovede pamätníkov:

*...neviem, skade to boli ľudia. Vraj od Prievide, Handlovej, vraj boli na úteku
...a boháči to boli, lebo mali zlata. (Lužica, 2004: 35, 37)*

*To neboli z Balogu. Ja som ich vôbec nepoznala... no ale rozumela som ich.
(Vagačová, Fotta, 2006: 124)*

Súčasní respondenti (2009) ich priamo označili ako olašských Rómov (tento názor zdieľajú nielen pamätníci, ale aj ich potomkovia). Keďže podľa Vyhlášky ministerstva vnútra č. 163 „o úprave niektorých pomerov Cigánov“ z roku 1941 bolo na území Slovenska zakázané kočovanie, práve porušenie tohto zákazu mohlo byť dôvodom k zajatiu tejto skupiny. Zajatých Rómov, asi 60-člennú skupinu, internovali v miestnej škole, spolu s ďalšími zajatcami (partizánmi a Židmi). Podľa vyjadrenia Antónie Pustajovej (nar. 1932) vojaci zajatým Rómom tvrdili, že ich odvedú na robotu (Vagačová, Fotta, 2006: 124). V literatúre sa pozitívne hodnotí pomoc miestneho obyvateľstva týmto zajatcom – od nosenia potravín až po donesenie civilného oblečenia (miestneho kroja) a prepašovanie na slobodu.⁶ Výpovede pamät-

⁶ Takéto príklady popisuje aj Jilemnický (Jilemnický, 1961: 165-167).

níkov potvrdzujú aj pomoc balockých Rómov zajatým olašským Rómom. A. Pustajová uviedla, že jej mama začala variť jedlo pre zajatcov potom, čo ju oslovila suseda:

...prečo nenosite vašim Rómom jest? Ved' aj vaši sú tam! ...Navarte a noste aj im, ved' aj tie deti od hladu zomierajú.

Dvanásťročná informátorka potom nosila každý deň vo dvoch konvičkách jedlo pre zajatých Rómov. Podobne asi dva týždne nosila jedlo zajatcom aj vtedy 13-ročná Jana Bartošová. Osud oboch dievčat bol rovnaký v tom, že nemeckí vojaci obe zajali a zatvorili spolu s ostatnými väznenými Rómami. Podľa A. Pustajovej to bol školník, podľa J. Bartošovej mama, kto zašiel za miestnym kňazom J. Poláčkom. Ten potom intervenoval u nemeckého veliteľa a obe dievčatá následne prepustili. Spolu s A. Pustajovou sa mal možnosť zachrániť aj asi sedemnásťročný olašský chlapec, odmietol však opustiť svoju rodinu a odísť na slobodu (porovnaj prípady, ktoré zaznamenal Jilemnický, 1984: 165-167). O tom, že prípadov, kedy nemeckí vojaci zajali aj miestnych Rómov a zatvorili ich k zajatým olašským Rómom, bolo viac, svedčí aj informácia Margity Bartošovej z m. č. Medvedov: mala iba deväť rokov, keď ju nemeckí vojaci spolu s mamou *zašikovali do školy, kde väznili olašských*. Za svoje oslobodenie ďakovali svojim krstným rodičom, ktorými boli Nerómovia Šalátovci z m. č. Krám (mali dobré vzájomné vzťahy, Bartošovci im chodili pomáhať okopávať zemiaky).

Ďalší osud zajatých Rómov bol tragický. Všetky výpovede sa zhodujú v tom, že v škole zajatých mužov nemeckí vojaci postrieľali v časti Vydrovo. V ten istý deň (14. novembra)⁷ odviekli ženy a deti cez časť Jergov do hornej časti Jergovskej doliny, kde ich nahnali do drevenej koliby a zapálili. Všetci informátori spomínajú, že na druhý deň Nemci prikázali miestnym rómskym mužom mŕtvych pochovávať, a to priamo na mieste, kde boli zavraždení. Margita Bartošová (nar. 1935) z časti Medvedov v tejto súvislosti uviedla, že nie všetky ženy boli upálené, ale že telá mladých dievčat nachádzali zastrelené a rozhodené po lese, po tom, čo boli znásilnené. Lesní robotníci v časti Jergov ma upozornili na skutočnosť, že k masovej poprave Rómov došlo nielen v spomínanej Jergovskej doline, ale aj v susednej doline Štrbavô, kde v drevených chatách upálili ďalších rómskych mužov, na čo sa zabudlo. Tragická udalosť v tejto doline je známa aj Petrovi Sitarčíkovi zo Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov. Zohľadnenie tejto skutočnosti umožňuje vysvetliť publikovanú informáciu v monografii Ct. Nečasa, že popravy sa konali po dva dni, hoci v inom slede (Gajdoš, Schmidt, Mikula, 1965).

Rómovia i Nerómovia sa pamätajú, ako nemeckí vojaci pešo viedli rómske ženy a deti cez Čierny Balog hore Jergovskou dolinou. Velil im príslušník SS,

⁷ Všetky pramene i nápisy na pamätníkoch v Čiernom Balogu uvádzajú dátum 14. november. Jedine najnovšia monografia Čierneho Balogu uvádza 16. november. Pozri Haláj, 1990.

Jana Bartošová, ktorá ako 13-ročná nosila jedlo väzneným olašským Rómom,
Čierny Balog – Skalka, 2009 | Foto: Arne B. Mann

bratislavský Nemec Kornel Liška, ktorého sa v Čiernom Balogu všetci veľmi báli. Je zaujímavé, že v roku 1968, keď sa K. Liška vrátil z emigrácie do Československa a bol vypočúvaný Štátnou bezpečnosťou, sa ho kňaz J. Poláček zastal a Lišku prepustili na slobodu (Kováčik, Kováčik 2003: 59). P. Jilemnický zaznamenal okrem Kornela Lischku aj meno ďalšieho SS-mana, *beštiu s rozľatým lícom* Müllera, ktorý priamo vykonával popravy Rómov (Jilemnický, 1984: 167-172).

Približne v tom istom čase ako poprava zajatých olašských Rómov sa v Čiernom Balogu – miestnej časti Pusté (*Pustô*) odohrala aj druhá dramatická udalosť.⁸ Do tamojšej rómskej osady viackrát prišli gardisti (príslušníci POHG), Rómov obvinili z krádeží, čo bola zámienka, aby ich mohli biť. Raz večer však prišli nemeckí vojaci, ľudí pobudili, nahnali do jedného dreveného domu, ktorý bol v dolnej časti osady, a zaistili dvere, aby nemohli utiecť. Prineseným benzínom začali polievať a zapáľovať domy na hornom konci. Zapálili aj dom, do ktorého predtým Rómov zavreli. Títo v ňom však v tej chvíli už neboli. Pri opise tejto udalosti Rómovia uvádzajú viacero variantov. Pavlína Dašková (nar. 1929) v nahrávke z roku 1992 uviedla:

⁸ Použitie slova *predtým* v staršej monografii obce naznačuje, že udalosť v Pustom časovo predchádzala zavraždeniu olašských Rómov (Pašiak, Zemko, 1975: 160).

Byl tam jeden hodný Němec, ten Romy pustil ven. Řekl: „Utíkejte kam se dá.“
(Hübschmannová, 2005: 314)

Podobne sa vyjadrila aj Gizela Harvanová: *Jeden Nemec, bol ako Slovák, ten ich prepustil.* Podľa ďalších informátorov bol nemecký vojak v skutočnosti Ukrajinec, Poliak, Slovák. V inej zaznamenanej výpovedi rómska žena (v tom čase mala 15 rokov) uviedla, že všetci Rómovia v Pustom mali byť zastrelení a že:

„Vtedy prišiel jeden, ... že nie vystrieľať, ale všetko spáliť. On ich určite oklamal, bol Slovák. On nás vyviedol okolo Fajtov, Komov, cez humnú, šopy, potok... Skryli sme sa v stodole u Fajtov.“ (Lužica, 2004: 37-38)

Jedine Antónia Pustajová (nar. 1932) uviedla, že medzi ľuďmi zavretými v dome bol aj jej švagor, 18-ročný partizán Imrich Pustaj, ktorý vyrazil dvere a umožnil tak ľuďom utiecť.

Zaujímavý variant tejto udalosti zaznamenal krátko po skončení vojny Peter Jilemnický: do osady Pusté prišli traja vojaci, *jeden bol Nemec a dvaja vlasovci*, ktorí tvrdili, že ušli od vojska a chcú sa dostať k partizánom. Rómovia, ktorých ponúkli pálenkou, tejto provokácii uverili a priznali, že aj medzi nimi sú partizáni. Ešte v tú noc vtrhli do osady vojaci, nahnali všetkých do jedného domu a osadu zapálili. Rómov vyslobodil strážny, ktorý *jednoducho otvoril kolibu, pustil Cigánov bosých, v tenkých košieločkách do mokrého snehu a pritom im strieľal ponad hlavy, kým sa nerozutekali po grúňoch* (Jilemnický, 1984: 173-174). Podobné provokácie medzi Rómami, ktoré sa stali dôvodom pre masové popravy, sa uskutočnili aj v iných lokalitách, napr. v Tisovci (Nečas, 1994: 162).

Už sa nepodarí zistiť, kto bol oným dobrodincom, ktorý zachránil Rómov v Pustom pred strašnou smrťou. Dôležitejšie sú informácie, v ktorých sa zhodujú všetci Rómovia a potvrdzujú ich aj nerómski obyvatelia Čierneho Balogu. Udalosť sa odohrala v noci, vyslobodení Rómovia sa v tme rozbehli do okolitých domov Baločanov. Nerómski obyvatelia im poskytli úkryt (*ľudia nás pochytili*) v humnách, šopách, pivniciach, kde boli *popichaní ako myši*. Cez deň boli poschovávaní v úkrytoch, von vychádzali iba v noci. V jednom humne sa vtedy narodilo aj malé dievčatko (*Pupurka*). Postupne, po jednom až dvoch týždňoch sa z Pustého nenápadne premiestňovali do iných častí Čierneho Balogu ku svojim príbuzným – do vzdialenejšieho Medvedova či Krámu, niektorí sa u *gádžov* schovávali až do príchodu frontu. Dokonca, keď sa blížil front, partizáni evakuovali Rómov z časti Medvedov do hory, kde boli počas bojov ukrytí v jame. Tam sa vtedy narodilo dievčatko – Žofia Bartošová, o ktoré sa postarali sedliaci z dediny, takže frontové udalosti prežilo.

Škola v Čiernom Balogu, v ktorej boli v novembri 1944 väznení aj Rómovia,
2009 | Foto: Arne B. Mann

Publikácie vydané pred rokom 1989, ktoré opisujú Slovenské národné povstanie a následné represálie nemeckých okupačných vojsk, sa sústreďovali najmä na pôsobenie a utrpenie komunistov a partizánov, v minimálnej miere sa venovali iným skupinám obyvateľstva. Štátna ideológia sa premietla aj do pokryteckej terminológie: prenasledovaní Židia sú označovaní ako *rasovo prenasledované osoby*, či len *rasovo prenasledovaní*, pod týmto termínom sa však nerozumejú Rómovia. Títo sa spomínajú len v súvislosti s udalosťami v Čiernom Balogu, Tisovci, Dúbravách a Slatine, pričom sa opisované udalosti nedávajú do súvislosti s dôvodmi ich rasovej diskriminácie. V prípade masovej vraždy dvadsiatich šiestich ľudí v Dubnici nad Váhom dňa 23. februára 1945 dobová literatúra vôbec neuvádza, že išlo o Rómov (Chovanec, 1955: 16; Štric, 1961: 437; Orlovský, 1962: 44).

V čom spomienky balockých Rómov dopĺňajú publikované informácie o dramatických udalostiach v Čiernom Balogu počas druhej svetovej vojny, prípadne v čom sa odlišujú? Predovšetkým spresňujú niektoré skutočnosti: zajatých Rómov identifikujú ako skupinu olašských Rómov, potvrdzujú, že títo boli držaní v miestnej škole minimálne po dobu dvoch týždňov, dokladajú potravinovú pomoc miestnych Rómov zajatým olašským Rómom a oceňujú obetavú pomoc katolíckeho kňaza Jozefa Poláčka. Informácie nerómskych obyvateľov obce upozornili na ďalšie, doteraz v literatúre neuvádzané miesta popravy Rómov – v doline Štrbavô.

Rozhovory s rómskymi i nerómskymi obyvateľmi Čierneho Balogu v rámci terénneho výskumu priniesli i ďalšie, závažné informácie, ktoré nemôže poskytnúť historická literatúra, vychádzajúca najmä z archívnych prameňov.

Napriek tomu, že postoje majoritného obyvateľstva k Rómom boli v medzivojnovom období na Slovensku často poznačené utvrdzovaním vžitých etnických stereotypov a xenofóbnych postojov, umocňované protirómsky ladenými článkami v tlači, vzťahy medzi miestnym slovenským obyvateľstvom a Rómami v Čiernom Balogu boli už v tomto čase dobré. Rómovia chodili sedliakom pomáhať na pole (*zemiaky kopat', jamy pod latríny kopali*), mladé ženy chodili slúžiť (*deti var-tovali*). Muži boli kováči, ženy tkali šnúrky, výrobky vymieňali najčastejšie za naturálie, aktívne sa zúčastňovali náboženského života, sami Rómovia potvrdzujú – *gadžovia si nás vážili* (Lubica Baranová). Nerómovia boli často kmotrami rómskym deťom. A je pochopiteľné, že v období vojnových udalostí sa im snažili pomôcť: napríklad, keď išli nemeckí vojaci dedinou, vopred ich na to upozornili a skryli vo svojich domoch. Nepochybne riskovali, keď po niekoľko týždňov ukrývali vo svojich domoch Rómov z Pustého, ktorým sa podarilo uniknúť pred smrťou upálením.

Možno práve tradične tolerantné spolužitie rómskeho a nerómskeho obyvateľstva v Čiernom Balogu bolo dôvodom, pre ktorý sa miestne zastupiteľstvo rozhodlo už v roku 1969 odhaliť pri osade Vydrovo zavraždeným Rómom pamätník (Kováčik M., 2003: 65). Pravdepodobne ide o prvý pamätník na Slovensku, na ktorom je uvedené, že je venovaný práve rómskym obetiam: *Na tomto mieste dňa / 14. 11. 1944 nemeckí fašisti / beštiálne zavraždili / občanov cigánskeho / pôvodu. / Česť ich pamiatke!* Z iniciatívy Základnej organizácie Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov odhalili 15. júla 1999 nad osadou Jergov druhý pamätník zavraždeným Rómom (Švantner-Šalát, 2003: 188). Text na mramorovej tabuli uvádza: *Občania / Čierneho Balogu / venujú pamiatke upálených / rómskych občanov / 14. novembra 1944.* Na druhej strane treba uviesť, že plynúci čas od tragických udalostí druhej svetovej vojny vplýva na postupné oslabovanie spomienok. Vypálenie rómskej osady v Pustom je vo vedomí miestnych Rómov stále živé. Keď som sa pokúšal doplniť získané informácie na miestnom obecnom úrade, pracovník (ktorý má v náplni o. i. starostlivosť o pamiatky na druhú svetovú vojnu a Slovenské národné povstanie) o tejto udalosti nič nevedel. V mojej prítomnosti zatelefonoval svojmu otcovi, ktorý sa na vypálenie rómskej osady v Pustom pamätal.

Realizovanie diskriminačnej politiky slovenského štátu v období druhej svetovej vojny negatívne zasiahlo do existujúcich interetnických vzťahov; na mnohých miestach sa z obcí vysídlení, či príslušníkmi Pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy terorizovaní Rómovia dostali do spoločenskej izolácie. Nová negatívna skúsenosť s *gadžami* prehĺbila už existujúci pocit nedôvery, ku ktorému prispel aj ignorantský postoj spoločnosti v povojnových rokoch.

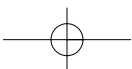
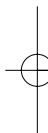
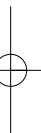
Pamätníček zavraždeným Rómom v Čiernom Balogu – Jergovskej doline,
2009 | Foto: Arne B. Mann

Jednu zo základných príčin negatívnych vzťahov medzi majoritou a rómskou minoritou v súčasnosti je nedostatok vzájomného poznania. Pretože práve tam, kde absentuje objektívne poznanie, dostávajú priestor negatívne etnické stereotypy. Z toho dôvodu historický výskum doplnený o „ľudský rozmer“, ktorý sprostredkováva zaznamenané memoráty žijúcich pamätníkov, je dôležitý nielen pre samotných Rómov v procese ich pozitívnej sebaidentifikácie, ale jeho využitie je tiež dôležité pre celú spoločnosť v procese výchovy ku vzájomnej tolerancii a multikulturalizmu.

Literatúra

- DANIELOVÁ, Helena (ed.). 2002. *Paměti romských žen*. Kořeny I. Brno, Muzeum romské kultury.
- FEDIČ, Vasiľ. 2001. *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna*. Svedectvá pamätníkov. Humenné, Redos, 104 s.
- GAJDOŠ, Milan, SCHMIDT, Jozef, MIKULA, Ctibor. 1965. *Pamätné miesta boja slovenského ľudu proti fašizmu*. Bratislava, Obzor.
- GECELOVSKÝ, Vladimír. 1986. Perzekúcia cigánov v období Slovenského štátu. In: *Obzor Gemera*, 17, 1986, č. 3, s. 174-177.
- HALAJ, Dušan (ed.). 1990. *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava, Obzor 1990.
- HORVÁTHOVÁ, Jana (ed.). 2003. *Le Romengro murdaripen andro dujto baro mariben. Genocida Romů v době druhé světové války*. Praha, Slovo 21.
- HORVÁTHOVÁ, Jana (ed.). 2004. *Memoáry romských žen*. Brno, Muzeum romské kultury.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena (ed.). 2005. *Po Židoch Cigáni. Svědectví Romů ze Slovenska 1939-1945*, I. díl (1939-srpen 1944). Praha, Tiráda, 990 s.
- CHOVANEK, J. 1955. *Krvavá stopa fašizmu*. Praha, Naše vojsko.
- JANAS, Karol. 2010. *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945)*, Ústav Pamäti národa, Bratislava, 112 s.
- JILEMNICKÝ, Peter. 1984. *Kronika*, Bratislava, Mladé letá, 263 s.
- JUROVÁ, Anna, 2010. Karol Janas: Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945), recenzia. In: *Človek a spoločnosť* – www.saske.sk/cas, 13, 2010. č. 4.
- KAPOLKOVÁ, Milena (ed.). 1959. *Po stopách nepokoreného ľudu*. Bratislava, Osveta.
- KOVÁČIK-KOMKOVIE, Milan. 2009. *História obce Čierny Balog*. Dostupné z: <http://www.ciernybalog.sk/historia.phtml?id3=35064>
- KOVÁČIK, Peter, KOVÁČIK, Rudo. 2003. Obdobie od 1939 do roku 1945. In: Kováčik, Peter, Ťažký, Ladislav (eds.). *Čierny Balog – monografia obce*. Čierny Balog, Forza.
- KOVÁČIK, Milan. 2003. Pamätníky a pamätné miesta vojny. In: Kováčik, Peter, Ťažký, Ladislav (eds.). *Čierny Balog – monografia obce*. Čierny Balog, Forza.
- KOVÁČIK, Rudo, TKÁČ, Peter. 2003. Významné osobnosti náboženského života In: Kováčik, Peter, Ťažký, Ladislav (eds.). *Čierny Balog – monografia obce*. Čierny Balog, Forza.
- KRAMÁŘOVÁ, Jana (ed.). 2005. *(Ne)bolí. Vzpomínky Romů na válku a život po válce*. Praha, Člověk v tísni.
- LACKOVÁ, Elena. 2005. *Mŕtvi sa nevracajú / O mule na aven pale*. Prešov, Jekhetane-Spolu, 657 s.

- LUŽICA, René. 2004. *Keď bola vojna, nebol som doma*. Bratislava, Národopisná spoločnosť Slovenska, 116 s.
- MANN, Arne B. 1991. *Utrpenie Rómov počas druhej svetovej vojny*. (samostatná tlač), Detva, Dom kultúry A. Sládkoviča, 14 s.
- MANN, Arne B. 2006. „Nečas, C.: Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945)“. In: *Historický časopis*, 54, 2006, č. 3, s. 558–559.
- MANN, Arne B. 2009. Formovanie identity Rómov na Slovensku po roku 1918. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti*. (edd. Gabriela Kiliánová, Eva Kowalská, Eva Krekovičová), Bratislava, s. 454–455.
- MANN, Arne B. 2012. Karol Janas: Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939–1945), recenzia In: *Slovenský národopis*, 60, 2012, č. 1, s. 99–102.
- NEČAS, Ctibor. 1981. *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945*. Spisy Pedagogické fakulty UJEP v Brně sv. 19. Brno, UJEP.
- NEČAS, Ctibor. 1988. Pronásledování Cikánů v období slovenského státu. *Slovenský národopis*, 36, 1988, č. 1, s. 126–136.
- NEČAS, Ctibor. 1994. *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945*. Brno, Masarykova univerzita 1994, 220 s.
- ORLOVSKÝ, Dezider. 1962. *Bojové cesty k slobode*. Martin, Matica slovenská, 202 s.
- OSWALD, Karel. 2010. *Dávné vzpomínky*. Brno, Šimon Ryšavý, 82 s.
- PAŠIAK, Ján, ZEMKO, Ján. 1975. Účasť Čiernobaločanov v Slovenskom národnom povstaní. In: Zemko Ján a kol.: *Čierny Balog, partizánska obec v minulosti a dnes*. Martin, Osveta, 276+80 s., c.d., s. 160.
- SEGLOVÁ, Lucia, BOŠELOVÁ, Zuzana. 2006. O čom rozprávali svedkovia? Alebo čo na DVD nájdete a čo nie. In: *Rómovia a druhá svetová vojna, Čítanka*. (eds. Ingrid Vagačová, Martin Fotta) Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 2006, s. 18–19.
- ŠTRIC, Ernest. 1961. Proti fašizmu na Slovensku. In: *Pamätná miesta bojů proti fašismu*. (red. Růžena Šrůtová), Praha, Naše vojsko.
- ŠVANTNER-ŠALÁT, Jozef. 2003. Základná organizácia Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov. In: Kováčik, Peter, Ťažký, Ladislav (eds.). *Čierny Balog – monografia obce*. Čierny Balog, Forza.
- VAGAČOVÁ, Ingrid, FOTTA, Martin. 2006. *Rómovia a druhá svetová vojna, Čítanka*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku.
- VANOVIČOVÁ, Zora. 2012. Ako sa pečie časopis II. In: *Slovenský národopis*, 60, 2012, č. 4, s. 437–438.

Počiatky fungovania cigánskej² triedy v dvadsiatych rokoch 20. storočia v Košiciach

Niekoľko poznámok
k súčasnému stavu poznania tejto témy

Abstrakt

The article underlines insufficient knowledge of one of the partial topics of Romani history in Košice in the 1st Czechoslovak republic (1918–1938). Questions about the education of Romani children are discussed. Activities in educational system, local institutions and also activities of individuals according to the model of the Romani school in Užhorod become the examples. Particular problems in the research of the topic consist in the limited availability of archive materials, in the necessity of comparison with contemporary views and comparisons with individual statements of protagonists of that time.

Keywords

Czechoslovakia, the First Czechoslovak Republic, Romani children, education, Košice (Kassa)

¹ PhDr. Anna Jurová, CSc. pôsobí ve Společenskovedním ústavu SAV Košice. E-mail: jurova@saske.sk

² Cigán, cigán, cigánsky používam v dobovom kontexte.

Na úvod tohto príspevku možno uviesť, že mesto Košice patrí na Slovensku už len k nemnohým lokalitám, ktoré nemajú spracované svoje dejiny, a to z viacerých aspektov (chronologických, tematických, šírkou záberu úsekov histórie a pod.). Doteraz absentuje ucelená monografia o historickom vývoji tohto druhého najväčšieho mesta na slovenskom území. Keďže sa mnohé otázky v doterajšom výskume nesledovali, možno konštatovať, že historici nevenovali pozornosť ani téme Rómovia. Podobne ako sa celé desaťročia preberali už neplatné tvrdenia o najstarších zmienkach o Rómoch na Slovensku a mnohé ďalšie mýty o ich vývoji u nás, aj v Košiciach sa tradovali niektoré zjednodušené predstavy a sporadické „fakty“, i dobové názory o príchode Rómov do Košíc, o vzniku a lokalizácii Tábora,³ tlač po celé desaťročia ovplyvňovala verejnú mienku skreslenými protirómskymi informáciami. Rómska téma bola tabu a pre bádateľov nezaujímavá, navyše náročná na výskum a verifikáciu prameňov.

Toto tvrdenie plne platí práve pre sledovanie tu uvedenej problematiky vzniku a pôsobenia cigánskych tried a škôl v 1. ČSR. V tomto kontexte ide o pomery v Košiciach, kde je situácia známa skôr z medializácie v dobovej tlači a vyjadrení niektorých aktérov vtedajšieho kultúrneho a spoločenského diania. Aké sú možnosti historika pátrajúceho po odpovediach na otázky, či išlo o cigánsku triedu, školu v Tábore, či akú úlohu zohrávala vo vzdelávaní rómskych žiakov a ďalších aktivitách, prípadne v ktorom období? Základné materiály predstavujú archívne fondy v Archíve mesta Košice (ďalej AMK), dobová tlač, v súčasnosti sa stavajú ďalším zdrojom aj spomienky pamätníkov, resp. ich potomkov.⁴

Historik však narazí v AMK na nepríjemnú skutočnosť. Okrem stále nedostatočného poznania okolnosti vzniku a vývoja mestskej štvrte Tábor, je obrovským problémom v bádaní stav zachovania a sprístupnenia fondu týkajúceho sa tu zmienenej školy. Možno predznať, že archívny fond Základná škola Kukučínova 40 má časový rozsah roky 1912 – 1972. Bola vybudovaná ako IV. Štátna ľudová škola na rohu vtedajšej Delostreleckej a Knižihovej ulici,⁵ na okraji mestskej štvrte Tábor. Jej správne územie a spádová oblasť školy mali záber ďaleko presahujúci tamojšiu cigánsku osadu. Možno tu upozorniť na skutočnosť, že postupným sťahovaním sa obyvateľov mesta z tejto štvrte a jej prestavbou bola laickou ale aj odbornou verejnosťou vnímaná ako cigánska škola. Podľa najnovších zistení sa čisto cigánskou školou nestala ani počas povojnového vývoja a totalit-

3 Dnes je už jasné, že nám známy Tábor pod Moldavskou cestou (existoval až do osemdesiatych rokov 20. storočia) vznikol zhruba v polovici 19. storočia, čo dokazujú viaceré mapy a plány mesta. Samotná cigánska osada bola lokalizovaná zhruba južnejšie od dnešnej Ú. Steel Arény, na bývalej Jánošíkovej ulici je od začiatku osemdesiatych rokov paneláková zástavba. Bývalé ulice Delostrelecká a Knižihová so sledovanou školou sa dnes volajú Žižkova a Kukučínova. (Duchoň, 2002; Němec, 1991; Němec, Duchoň, Rybárová, 1994; Regináčová, Gergely, 2011; bližšie tiež Jurová, 2013).

4 Zverejnené bývajú na webovej stránke Rómskej tlačovej agentúry, výpovede sú však často tiež veľmi subjektívne, bez znalosti širšieho dobového kontextu, čím prispievajú k ďalšiemu skresľovaniu poznatkov o vtedajšej situácii.

5 Tüzer utca a Kínizsi utca.

ného režimu, keď ju postupne navštevoval stále vyšší počet rómskych detí. Tieto okolnosti však pravdepodobne môžu vysvetliť skutočnosť, že administratívna a spisová agenda tohto archívneho fondu vôbec nebola pokladaná za dôležitú a bola vyskartovaná ešte pred odovzdaním materiálu do AMK. Obsah fondu tak zostal ochudobnený o dôležité pramene z fungovania a vývoja školy a tvoria ho len triedne výkazy zo 60-ročného pôsobenia školy štátnej ľudovej (ešte pred vznikom ČSR, počas medzivojnového obdobia i ako základnej školy v nasledujúcom období). Vzhľadom na citlivosť osobných údajov v nich zahrnutých (mená žiakov, rodičov, zamestnania, bydlisko at.) si výskum vyžiada ešte veľa času (pramene nie je možné fotografovať, xeroxovať) a náročnej práce na spracovanie celkového zobrazení jej činnosti a pôsobení.⁶ Sporadické informácie je nevyhnutné vyhľadávať v ďalších fondoch.⁷

Stručne možno pripomenúť procesy premeny ľudového školstva v Košiciach od cirkevných inštitúcií až po štátne ľudové školy, detské opatrovne (v dobovom vnímaní to boli predškolské zariadenia pre najširšie sociálne vrstvy) a naplnenie práva na bezplatné vzdelávanie i povinnú školskú dochádzku u najchudobnejších obyvateľov mesta (Potemra, 1981).⁸

Zo základného školského zákona č.38/1868 vyplynul celý rad koncepčných, organizačných, personálnych a technických otázok. Po viacročnom politickom boji sa v roku 1873 mestská ľudová škola stala obecnou školou, čo vytvorilo predpoklady na zriaďovanie jednotlivých tried a škôl aj na predmestiach. Možno však dokumentovať problémy s vyučovaním maďarčiny a v maďarskom jazyku v predmestských ľudových školách, ktoré odrážali jednak sociálne, ale aj národnostné zloženie obyvateľov na okraji Košíc. Dominovali deti robotníckych rodičov (až 40%), resp. na ich úroveň postavených sociálnych skupín (zriadenci, železniční robotníci, sluhovia, slúžky, kočiši a pod.) (Potemra, 1981: 154 – 155). Materským jazykom týchto vrstiev bol slovenský jazyk, resp. miestne dialekty, ale v školstve sa vyvíjal tlak na maďarizáciu. Deťom z tohto prostredia bol často štatisticky priradený maďarský materinský jazyk a pri nezvládnutí učiva opakovali jednotlivé ročníky a odchádzali zo školy bez možnosti ďalšieho pokračovania v štúdiu a vyučenia sa.

Osobitnú kapitolu vo vývoji ľudového školstva koncom 19. storočia tvorili už vyššie uvedené detské opatrovne, ktorých hlavným cieľom neboli sociálne otázky, ale podchytenie detí už v predškolskom veku za účelom maďarizácie.

6 V budove školy sa už 25 rokov nachádza Stredná zdravotnícka škola s viacerými študijnými odbormi (osobná návšteva školy).

7 Fond Administratívny výbor mesta Košice (1876 – 1923); fond Mestský notársky úrad v Košiciach (1923 – 1938); fond Magistrát mesta Košice (1923 – 1938); fond Národné výbory po roku 1945 (jednotlivé etapy).

8 M. Potemra spracoval tematickú bibliografiu pre ľudové školstvo v Košiciach za roky 1848–1918. Avizovaná tematická bibliografia pre obdobie 1918–1938 už nebola spracovaná.

Vykonal sa súpis všetkých školopovinných detí predškolského veku v Košiciach a zo zaevidovaných 2389 mohlo byť vo všetkých mestských opatrovniach umiestnených 400 – 500 detí, t.j. ani nie 20%. Vo vzťahu k sledovanej mestskej štvrti Tábor treba uviesť iniciatívu grófký Heleny Hadik-Barkóczyovej na zriadenie detskej opatrovne v tomto predmestí.⁹ Iniciatíva sa nestretla s príliš priaznivým ohlasom, keďže vo verejnosti prebiehali mnohé zbierky na charitatívne účely. Základný finančný fond pre opatrovňu v Tábore sa získaval pomaly a otvorená bola až v roku 1895. Patrila pod správu Mestskej školskej stolice a mala výrazne mestský charakter. Vystriedalo sa v nej ročne okolo 100 detí. Sídliť v novopostavenej, a tým aj kvalitatívne lepšie vybavenej, samostatnej budove.¹⁰

Po výstavbe nových školských budov na dnešnej Kováčskej, Timonovej a Hviezdoslavovej ulici koncom 19. storočia sa predpokladala pokojná správa ľudového školstva v Košiciach.¹¹ Štruktúra správy mestských škôl sa ani po roku 1900 nezmenila. Rozhodujúcim orgánom bolo mestské zastupiteľstvo, ktoré rozhodovalo o všetkých materiálnych a personálnych otázkach svojej školy. No tlak maďarského ministerstva školstva na obecné a cirkevné školy bol silný a zasahovanie inšpektorov také veľké, že vedenie mesta sa rozhodlo odovzdať svoju obecnú ľudovú školu v roku 1909 do štátnej správy. Rozhodujúcu úlohu zohrali dve skutočnosti – počet žiakov v mestskej ľudovej škole od roku 1868 vzrástol desaťnásobne, primerane k tomu aj počet učiteľov a stúpol i celkový rozpočet mesta na školské výdavky. Zákon o bezplatnom vyučovaní v ľudovej škole, prijatý v roku 1908, zrušil aj minimálne príjmy mesta zo školného a mesto sa dostalo do tiesnivej situácie. V roku 1910 sa tak dokončil proces premeny najväčšej ľudovej školy na štátnu. Mesto sa zaviazalo postaviť ďalšiu budovu Mestskej ľudovej školy vo štvrti Alžbetino mesto (v roku 1910) a v roku 1911 zriadiť školu na vtedajšej Delostreleckej ulici a rohu Knižihho vo štvrti Tábor. Dobová tlač opakovane kritizovala nedostatočné pomaďarčovanie týchto žiakov, preplnenosť tried na ľudových školách, nedostatočnú dochádzku, pokračujúci analfabetizmus napriek uzákonenej povinnej školskej dochádzke, posudzovali sa návrhy na výstavbu tu sledovanej školy v Tábore (Potemra, 1981: 500 – 503). Výstavba ďalšej ľudovej školy v chudobnej časti mesta nebola jednoduchá, a tak sa plány, značné náklady a postup pri jej realizácii posudzovali v rade mesta rozporuplne a zdĺhavo. Samotný priebeh sa spomalil a jej odovzdanie sa oneskorilo, rokovania sa viedli o pozemkoch na Knižihho ulici, o dostavbe a rozšírení pôvodného zámeru (4. triedna budova).¹²

9 Bibliografický záznam 1034 (Potemra, 1981: s.409, zv. II). *Výzva! – Funkcionárky uverejňujú výzvu košického Dobročinného ženského spolku a Spolku Fröbela na zriadenie mestskej škôlky pre chudobné deti v Predmestí Tábor*. Felvidéky Közlöny, 5. nov. 1881, s. 2.

10 Záznamy 1038, 1040, 1041 (Potemra, 1981: 409). Pozri tiež Němec, 1991.

11 Možno poznamenať, že išlo o jednu mestskú ľudovú školu s viacerými budovami.

12 AMK, f. Administratívny výbor mesta Košice 1876 – 1923, č. kart. 2272 – 2274, r. 1911 – 1913.

Budova Štátnej ľudovej školy na rohu ulíc Delostrelecká a Kinyižiho (dnes Žižkova a Kukučínova), Košice kol. r. 1912 | Dostupné z: <http://fotokosice.eu/>

Pri prechode ľudovej školy do štátnej správy sa mnohé otázky riešili takpovediac za pochodu a pod silným tlakom (cenzus v roku 1910 vykázal najvyšší podiel príslušníkov maďarskej národnosti v Uhorsku). Spravovanie škôl prevzalo kuratórium štátnych ľudových škôl, pričom menované bolo hlavným županom po dohode s mestskou správou. Členmi boli najmä pedagógovia a predstavitelia verejného, politického a kultúrneho života, avšak jeho význam poklesol spolu s tým, ako mestské ľudové školy prestali byť záležitosťou komunálnej politiky.

K vážnym sociálnym otázkam ľudových škôl v Košiciach patrila starostlivosť o dochádzku chudobných detí do školy, o zabezpečenie šatstva a obuvi. Opakovane sa konštatovalo, že v mnohých prípadoch príčinou absencie v školskej dochádzke je nedostatok šatstva a obuvi chudobných detí. Najvýraznejšie sa to prejavilo v zime 1912/1913, keď do vtedy najmodernejšej školy v Košiciach na Delostreleckej a rohu Kinyižiho, vybavenej parketami v učebniach, chodili deti bosé alebo pre zimu vôbec nedochádzali, lebo si nemali čo obliecť a obuť.¹³ „Škola biedy. Bosé deti v parketovaných učebniach. Riaditeľstvo prosí o pomoc. – O podmienkach, za akých navštevujú deti novú školu v Tábore v Košiciach.“¹⁴

13 Tlač citovala žiadosť riaditeľa školy Vojtecha Cserneckého z mestskej časti Tábor o pomoc pre žiakov z najbiednejších vrstiev. Felvidéki Ujság, 3. januára 1913, s.3. Záznam 1798 (Potemra, 1981: 504).

14 Záznam 1799, Kassai Munkás, 4. jan. 1913, s. 3. (Potemra, 1981: 504).

Z uvedených dôvodov sa rozbehla akcia denného útulku, kde sa deti zdržovali cez poludňajšiu prestávku a kde dostávali teplé jedlo. Útulok tak žil vlastne z milodarov, ale v zimných mesiacoch ani to nestačilo.

Možno konštatovať, že na začiatku 20. storočia ustal migračný príliv obyvateľov do Košíc a ich počet sa zvyšoval len z vlastného prirodzeného prírastku. Ustálila sa aj celková štruktúra žiakov mestskej ľudovej školy. Stále najvyšší podiel tvorili žiaci z robotníckych a remeselníckych rodín, no vzrástol počet žiakov z úradníckych a výraznejšie z vojenských rodín, čo súviselo so strategickým upevňovaním vojenských posádok v Košiciach. Tomu zodpovedalo aj sociálne zloženie podľa materinskej reči. Slovenskí žiaci sa najstabilnejšie prejavovali na Martiničovej ulici¹⁵ a na Delostreleckej a Kinižiho. V školskom roku 1918/1919 sa tu vykázalo 16 žiakov cigánskej materinskej reči, predtým ojedinele 2-3 žiaci. Až v školskom roku 1919/1920 sa otvorili štátne ľudové školy so slovenským (česko-slovenským?) vyučovacím jazykom a prechod do nich bol bez rečových problémov. Aj škola na Delostreleckej a Kinižiho ulici sa dňa 20. 10. 1919 otvorila ako slovenská na čele s riaditeľom Stanislavom Obdržáľkom (Potemra, 1981).¹⁶

Na základe matričných záznamov ľudovej školy (nie je jasné, kde boli uložené a či sa neskôr zachovali) spracoval M. Potemra výkaz žiakov podľa jednotlivých ľudových škôl za desaťročné obdobie 1910 – 1921. Údaje zo školy na Delostreleckej a Kinižiho môžeme sledovať od školského roku 1912/13, kedy bola uvedená do prevádzky (vtedy boli Košice ešte súčasťou Uhorska):

Výkaz žiakov zo školy na Delostreleckej a Kinižiho ulici (1912/13 – 1920/21)¹⁷

Školský rok	Počet žiakov	Počet tried*	z nich národnosti (n) / materinskej reči (mr)			
			slovenskej	maďarskej	nemeckej	iní
1912/13	425	8	112 (n/mr)	306 (n/mr)	7 (n/mr)	–
1913/14	417	8	150 (n)	265 (n)	2 (n)	–
1914/15	277	6	72 (mr)	198 (mr)	7 (mr)	–
1915/16	246	5	53 (mr)	193 (mr)	–	–
1917/18	388	7	130 (n)	248 (n)	10 (n)	–
1918/19	331	7	61 (n)	250 (n)	3	17**
1919/20	293	7	–	–	–	–
1920/21	425***	9	–	–	–	–

* Nie je uvedené v koľkých ročníkoch.

** Pravdepodobne išlo o žiakov cigánskej materinskej reči.

*** Jazyková či národnostná štruktúra nebola neuvedená.¹⁸

¹⁵ Martinovitéc utca.

¹⁶ Riaditeľ školy nebol Slovák a aj v nasledujúcom období na škole vyučovali aj českí učitelia (Potemra, 1981).

¹⁷ Spracováno dle Potemra 1981, vybrané údaje z tabuľky na s. 244 – 245.

¹⁸ Pozri tiež v poznámke 16.

O fenoméne cigánskej školy v Užhorode, otvorenej 22. 12. 1926, jej ohlase v medzinárodnom kontexte a vplyve na ďalšie aktivity v oblasti vzdelávania cigánskych detí v medzivojnovom období sú známe pramene i štúdie,¹⁹ množstvo príkladov zmieňuje už K. Sommer vo svojom príspevku a ďalší autori (Sommer, 1994; Nováková, 1995; Bianchi, 1932; Davidová, 1965).²⁰ Nie je cieľom tohto príspevku mapovať všetky už zverejnené poznatky. V tejto fáze nášho výskumu či predvýskumu, s ohľadom na vyššie zmienené heuristické prekážky, možno uviesť niektoré čiastkové poznatky, postrehy a námety na ďalšie verifikovanie nastoľovaných problémov. Aj keď z predchádzajúceho textu je pravdepodobné, že rómske deti navštevovali zmienenú školu na rohu Delostreleckej a Kinižiho ulice od jej otvorenia, v čase tvrdej maďarizácie iste neprebiehala výučba s pomocou cigánskeho jazyka.

Podľa nášho odhadu a vzoru užhorodskej školy vznikla na tejto škole cigánska trieda v školskom roku 1927/28, čo potvrdil aj zachovaný triedny výkaz v AMK. Podľa dovtedy zaužívaných postupov existovali na škole samostatné chlapčenské a dievčenské triedy, vytvorená cigánska trieda bola zmiešaná a výučba prebiehala koedukačne. Táto samostatná cigánska trieda vznikla v 1. ročníku ako 1.C a v danom školskom roku sa v nej nevyučovalo písanie (zo zachovaných materiálov nevyplýva dôvod, snáď mohlo ísť o nedostatok učebných pomôcok), zatiaľ čo v chlapčenskej 1.A a dievčenskej 1. B triede áno. Aj vo výkazoch z týchto tried je možno identifikovať rómske deti pochádzajúce z ulíc z Tábora a medzi povolaniami ich rodičov množstvo robotníckych profesií, murárov, tesárov, nádeníkov, krajčírov, železničných zriadencov i explicitne uvedených muzikantov. Treba si však uvedomiť, že škola sa nachádzala priamo oproti kasárňam na Delostreleckej ulici s ďalšími vojenskými objektmi, domy a byty vojakov sa nachádzali aj v susedných uliciach a školu navštevovali deti českých dôstojníkov, policajných zamestnancov, železničných zriadencov a rôznych iných štátnych zamestnancov. Výučba v týchto triedach tak mala vyššiu úroveň než v čisto cigánskej triede, kde sa ocitli aj starší žiaci – repetenti alebo tí, ktorí do školy ešte vôbec nechodili. Počas sledovaných niekoľkých školských rokov cigánska trieda bola otvorená len v 1. ročníku (vždy ako 1.C) a vyučovala tam vždy učiteľka Oľga Chalupková. Zatiaľ je veľmi sporné posúdenie dobových fotografií a názorov na údajne samostatné cigánske chlapčenské a dievčenské triedy na tejto škole.²¹

19 Napr. Národní archiv Praha, f. Ministerstvo školství a národní osvěty, č. f. 371, č. kart. 1474, sig. 13, cikánské školy 91 (obsahuje hlavne materiály o školách pre mládež mravne spustnutú, ohrozenú, zmienky o užhorodskej škole, diskusiu o názoroch F. Štampacha, list J. Daniela z Petrova). Pozri tiež korešpondenciu medzi užhorodským školským referátom a predstaviteľmi mesta s kanceláriou prezidenta v Archive kanceláře prezidenta republiky Praha ai.

20 Tiež Reakcie a ohlasy. In: Romano džaniben. 1996, č. 1-2, s. 155 – 158; M. Hübschmannová v rozhovore s Ivanom Veselým, zmienky o kňazovi M. Pajdušákovi. O vyučovaní cigánskych detí v Trebišove zistila informácie Eva Davidová, avšak jej osobný archív bol značne zničený povodňou.

21 Napríklad fotografie J. Kolarčíka – Fintického (v jeho pozostalosti v Literárnom archíve Martin,

V druhom až piatom ročníku v danom školskom roku fungovali vždy dve triedy – chlapčenská A. trieda, dievčenská B. trieda, obidve početné a preplnené (bežne nad 50 žiakov v triede). Rómske deti, ktoré postúpili do vyšších ročníkov, navštevovali triedy spolu s majoritou, aj keď sa výslovne uvádzal ich pôvod a povolanie rodiča – cigánsky muzikant (najviac z ulíc Vysoká, Idanská, Jánošíkova), cigánska robotníčka, prípadne vdova. Viaceré mená sa opakovali, takže bolo zrejmé, že deti sa nachádzali v rôznych triedach a ročníkoch, spolu sa stretli aj súrodenci nerovnakého veku.²²

V školskom roku 1928/29 sa počet žiakov výrazne zvýšil. V 1. ročníku sa otvorili až 4 triedy – 1. trieda chlapčenská, 1. A. trieda dievčenská, 1. B. trieda zmiešaná, 1. C. trieda cigánska (spolu 234 žiakov). V dievčenskej triede a cigánskej sa ešte stále nevyučovalo písanie, rómske deti boli cielene zaradené v cigánskej triede. Prevládali deti z rodín muzikantov (opäť z ulice Vysoká, Idanská). V druhom až štvrtom ročníku sa rómske deti vyskytovali zriedka. V 5. ročníku v chlapčenskej aj dievčenskej triede zaznamenávame situáciu, keď vo viacerých prípadoch boli žiaci zo školy prepustení po dovŕšení 14. rokov (obdržali priepustne vysvedčenie na odchod) a povinnú školskú dochádzku ukončili. Možno zvažovať späťosť so zákonom č. 117/1927 Zb. o potulných cigánoch, v intenciách ktorého Róm dostal cigánsku legitimáciu a bol pokladaný za dospelého. Dievčatá boli prepustené kvôli vysokej absencii a neklasifikovanosti, alebo kvôli predčasným sobášom. Zaujímavosťou tohto školského roku bolo otvorenie zmiešanej triedy (necigánskej) v 6. ročníku, kde sa ocitli žiaci starší, zrejme bez absolvovania povinnej školskej dochádzky, s výrazne slabým prospechom a navyše neúspešní i v tomto ročníku.

Celkove navštevovalo školu 672 žiakov.²³

Podobne ako v predchádzajúcom školskom roku početný rast žiakov pokračoval aj v roku 1929/30. Ak zvážime rôzne aktivity v rámci Ligy pre kultúrne povznesenie Cigánov (Jurová, Zupková, 2007),²⁴ snád' priniesli spresnenie evidencie školopovinných detí, intenzívnejšie monitorovanie dochádzky i napomínaní rodičov na plnenie školských povinností. V 1. ročníku sa opäť otvorili 4 triedy,

vo Vlastivednom múzeu Prešov, tiež Kumanová, 2008). Rôzne rozhlasové pásma J. Kolarčíka- Fintického, jeho prednášky či informácie sa viažu skôr k druhej polovici tridsiatych rokov, keď uvádza viaceré kultúrne aktivity tried tejto školy, návštevu cigánskeho kráľa Kwieka a pod. Jeho pozostalosť nie je ešte prebádaná, takisto archív slovenského rozhlasu z Košíc je samostatným archívom (neodovzdáva sa do oblastného či celoslovenského archívu).

22 AMK, f. IV. Štátna ľudová škola v Košiciach, triedny výkaz 1927/28.

23 AMK, f. IV. Štátna ľudová škola v Košiciach, triedny výkaz 1928/29.

24 Liga spolupracovala s uvedenou školou v oblastiach kultúrno-zdravotno-sociálnych, po rozšírení záberu svojej činnosti sa transformovala na Spoločnosť pre štúdium a riešenie cigánskej otázky, vydala publikáciu F. Štampacha *Dieť nad propasť* (Štampach, 1933). Keďže na týchto a iných aktivitách participovali českí lekári, vojaci, a ďalší českí obyvatelia, z ktorých mnohí opustili Košice po Viedenskej arbitráži a pramene sa v Košiciach nezachovali, pravdepodobne sú v súkromných archívoch a pozostalostiach.

ale zmienky o cigánskych hudobníkoch sa vyskytovali v 1. B. triede zmiešanej a zdá sa, že silnejšia selekcia viedla k automatickému zatriedovaniu rómskych detí do 1. C triedy cigánskej. V tomto školskom roku sa písanie vyučovalo už vo všetkých triedach 1. ročníka. Pri sledovaní prospechu rómskych detí problémy spôsobovala stále ich častá absencia v škole a vyšší vek (niektorí preradení do 3. B, aby mohli ukončiť školskú dochádzku). Zdá sa, že bez cigánskych detí v triede sa u žiakov majority výučba skvalitnila a dosahovali lepší prospech, a to bez ohľadu na ich sociálny pôvod. V druhom a treťom ročníku sa niekoľko rómskych žiakov z muzikantských rodín nachádzalo v triede B. zmiešanej, aj tu sa vyskytli žiaci starší. Opakovali sa tie isté prípady, keď dievčatá neboli klasifikované kvôli vysokej absencii i neschopnosti absolvovať povinnú školskú dochádzku. V 4. ročníku úspešne navštevovali školu chlapci vysokých vojenských veliteľov, v dievčenskej triede naopak cigánky nezaškolené, neschopné, repetentky a opakovane neklasifikované. V 5. ročníku sa objavilo niekoľko žiakov v chlapčenskej triede zo známych hudobníckych rodín, pravdepodobne súrodenci a príbuzní v jednotlivých ročníkoch a triedach. Celkove navštevovalo ľudovú školu spolu 725 žiakov, 1. C triedu cigánsku 54 žiakov. Pri sledovaní jednotlivých vyučovaných predmetov je nutné konštatovať, že písanie sa v cigánskej triede zaviedlo až v danom školskom roku a iste to nebolo pre nich jednoduché doháňať svojich spolužiakov, ak nemali možnosť precvičovať jemnú motoriku. V zozname školských predmetov bol zahrnutý spev, ale nikde sa nespomínala výučba hry na hudobných nástrojoch. Sporadické žiadosti jednotlivých rodín o odpustenie školného v hudobnej škole dokumentujú toto štúdium mimo školy na Delostreleckej a Kinižiho.²⁵

Školský inšpektorát I. v Košiciach upozornil Radu mesta Košice svojim prípisom dňa 10. 9. 1930 na nedostatok ľudových tried a škôl. IV. Štátna ľudová škola na Kinižiho (Delostreleckej) bola síce umiestnená vo vlastnej budove, kde mala 11 učebných miestností, zapísaných 713 žiakov zadelených do 15 tried. Škole však chýbali 4, resp. 5 učební. V školskom roku 1930/31 sa problém riešil prístavbou ku škole a vypísala sa aj súťaž na školského lekára.²⁶ S početným rastom obyvateľov v tejto mestskej časti kapacity školy nepostačovali.

V dôsledku krízy zostávala aktuálna pre IV. Štátnu ľudovú školu aj činnosť a pomoc opatrovne.²⁷ Práve v dôsledku hospodárskej krízy sa množili sťažnosti na značný prílev Rómov z vidieka.

25 AMK, f. IV. Štátna ľudová škola, triedny výkaz 1929/30. Tiež AMK, f. Magistrát mesta Košice 1923 – 1938, č. kart. 96, i. č. 298, r. 1924, 1925. V triednom výkaze nie je vysvetlená absencia výučby písania. Možno tu ešte poznamenať, že rodiny „kaviarenských“ hudobníkov sa s „osadovými“ nestýkali a ich deti navštevovali mestské školy, údajne existovala aj forma domácej výučby hudby (zmieňuje sa o tom Arne Mann).

26 AMK, Magistrát mesta Košice 1923 – 1938, č. kart. 97, i. č. 298, r. 1930, 1931.

27 AMK, Magistrát mesta Košice 1923 – 1938, č. kart. 101, i. č. 303 – 304, obal kultúrna komisia 1932 – 1934. Možno tu tiež uviesť, že v roku 1927 vydal vlastným nákladom policajný pracovník Jozef Haluška (Haluška, 1927), ktorá je v mnohých ohľadoch významnou pomôckou na orientáciu po košických štvrtiach, uliciach či zdrojom ďalších dobových informácií.

Veľmi precízne vedený triedny výkaz zo školského roku 1930/31 uvádzal spolu až 833 žiakov na tejto škole. V 1. ročníku boli otvorené opäť 4 triedy. Deti rómskych hudobníkov sa objavili v zmiešanej triede 1. B., no predovšetkým v triede cigánskej 1. C v počte 51 žiakov. Prevládali deti z hudobníckych rodín, ženy robotníčky a vdovy. U dievčat sa konštatovalo, že sú staršie, do školy začali chodiť v roku 1925, 1926 a v školskom roku 1930/31 sú stále v 1. ročníku. Vo vyšších ročníkoch sa zriedkavo nachádzali v zmiešaných triedach, u dievčat v 5. ročníku sa očakávalo zrejme ukončenie povinnej školskej dochádzky, pretože boli klasifikované napriek zlému prospechu.²⁸

Školský inšpektorát I. v Košiciach vo svojej správe zo dňa 3. júla 1931 informoval mestský notársky úrad o výsledku zápisov cigánskych detí v IV. Štátnej ľudovej škole na Delostreleckej a Kinižiho. Na školský rok 1931/32 zo 6-ročných cigánskych detí nastupujúcich do školy bolo zapísané iba 1 dieťa. Školský úrad upozorňoval tamjší úrad na urýchléné zjednanie nápravy, keďže počet školopovinných detí v obvode tejto školy z roka na rok narastal a zvyšoval sa zároveň počet detí, ktoré školu vôbec nenavštevovali. Zápis do školy bol nevyhnutný pre povolenie pobočiek (zrejme sa myslela cigánska trieda na tejto škole).²⁹

Veľmi sporadicky sa objavujúce materiály školského inšpektorátu, výsledky zápisu cigánskych detí do školy na začiatku tridsiatych rokov potvrdzujú pravdepodobne znižujúci sa záujem o túto činnosť a prenášanie ťažiska na aktivity už zmienených spoločností a ďalších spolkov.³⁰

Dňa 11. júna 1937 sa na mestský notársky úrad s naliehavou žiadosťou o nariadenie súpisu všetkých školopovinných cigánskych detí v Košiciach obrátil Lavutárisz, kultúrny a sociálny spolok Cigánov na Slovensku so sídlom v Košiciach. Aj keď sa súpisy školopovinných cigánskych detí už realizovali, podľa názorov jeho vedenia boli väčšinou len povrchné, okrem toho sa v cigánskom Tábore potulovali cigánske deti, ktoré ešte v škole neboli. V tejto veci sa rozbehla korešpondencia so školským dozorcem Karolom Murinom, so správcom IV. Štátnej ľudovej školy, ktorá zriaďovala cigánske triedy (už viaceré?) a zástupcom spolku Lavutarisz. Keďže škola nebola údajne schopná kontrolovať nezapísané školopovinné deti, navrhovalo sa, aby týmto súpisom bol poverený zástupca spolku, Gabriel Kríž. Pripojený je aj doručovací lístok pre neho.³¹

28 AMK, f. IV. Štátna ľudová škola, triedny výkaz 1930/31.

29 AMK, f. Mestský notársky úrad v Košiciach 1923 – 1938, č. kart. 104, inv. č. 152, č. sp. 29954.

30 Rómska komunita v Košiciach sa opakovane pokúšala o zakladanie vlastných odborových organizácií, spolkov hudobníkov a snažila sa angažovať v záležitostiach svojho etnika. Predmetom jej aktivít bol aj záujem o vzdelávanie detí a mládeže. Pozri napr. Jurová, Zupková, 2007.

31 AMK, f. MNÚ 1923 – 1938, č. kart. 176, inv. č. 158, č. sp. 26 543. Nie je to prvý prípad, keď štátne zodpovedné orgány neplnia svoje povinnosti, ale presúvajú ich de facto na mimovládny sektor.

Domy rómskych primášov na ulici Delostrelecká (dnes Žižkova), Košice po r. 1920.
Domy zanikly počas likvidácie Tábora koncom sedemdesiatych rokov 20. storočia |
foto prevzaté z F. Štampach (1929).

Prehľbovanie problémov so vzdelávaním príslušníkov rómskej menšiny spolu s narastajúcou krízou v tridsiatych rokoch nastoľuje otázky o efektívite výučby v samostatných, početne predimenzovaných triedach bez adekvátneho akceptovania kultúrnych a jazykových odlišností. Nastolilo otázky voľby vhodných metód výučby, obsahu a rozsahu jednotlivých predmetov, ich aplikácie v praktickom živote. Je nevyhnutné prehĺbiť bádanie tejto témy pomocou ďalších zdrojov, porovnať dosiahnuté výsledky v iných lokalitách, odhaľovať príčiny a prekážky, ktoré bránili dosiahnutiu pozitívnych výsledkov. Veľmi slabo zachované archívne materiály, týkajúce sa vzdelávania rómskych detí v sledovanom období, vyžadujú omnoho intenzívnejšie pátranie po informáciách. Veď rómska komunita v Košiciach po vzniku ČSR bola pomerne vyspela a početná (podľa policajného súpisu z roku 1924 tu bolo evidovaných 771 osôb, z nich 755 osôb s domovským právom v Košiciach a 131 hudobníkov). Preto aj otázky vzdelávania detí z týchto rodín je nutné sledovať a komparovať s materiálmi iných školských inštitúcií pôsobiacich v tomto meste. Treba zdôrazniť, že v tomto zmysle sa v súčasnosti dohŕňajú deficity výskumu mladými historikmi i doktorandmi na UPJŠ v Košiciach.

Pramene

Archív mesta Košice:

fond Administratívny výbor mesta Košice (1876 – 1923);

fond Mestský notársky úrad v Košiciach (1923 -1938);

fond Magistrát mesta Košice (1923 – 1938);

fond Národné výbory po roku 1945 (jednotlivé etapy);

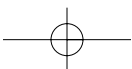
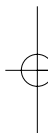
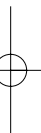
fond IV. Štátna ľudová škola. Triedne výkazy.

Národní archiv Praha:

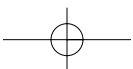
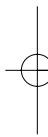
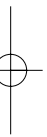
fond Ministerstvo školství a národní osvěty.

Literatúra

- BIANCHI, Gustav (ed.). 1932 (2001). *Publikace pro Zem Podkarpatská Rus*. Užhorod: Zakarpatský spolek pro ochranu památek (2001).
- DAVIDOVÁ, Eva. 1965. *Bez kolíb a šiatrov*. Košice.
- DUCHOŇ, Jozef. 2002. *Cigáni. Etnikum známe i neznáme*. Košický večer, 23. augusta 2002, s.5.
- HALUŠKA, Jozef. 1927. *Orientačná knižka mesta Košíc*. Vlastným nákladom, Košice.
- JUROVÁ, Anna, ZUPKOVÁ, Eva. 2007. Rómovia v Košiciach v kontexte doby i regiónu. *Bulletin Muzea romské kultury* 16/2007, s. 105 – 111.
- JUROVÁ, Anna. 2013. Snaha o lokalizáciu cigánskeho Tábora v Košiciach. *Mesto a dejiny*, roč. 2 (2013), č. 1, s. 25 – 33.
- KUMANOVÁ, Zuza. 2008. *Rómovia vo fotografii Jozefa Kolarčíka-Fintického*. In minorita, Bratislava.
- POTEMRA, Michal. 1981. *Ludové školstvo v Košiciach v rokoch 1848–1918*. Štátna vedecká knižnica v Košiciach. Tematická bibliografia.
- NĚMEC, Zdeněk. 1991. Náčrt územného a stavebného vývoja Košíc v 19. storočí. *Historica carpatica*, 22 (1991), s. 47–65.
- NĚMEC, Zdeněk, DUCHOŇ, Josef, RYBÁROVÁ, Kristína. 1994. *Košice 1780–1918*. Pergamen, Sečovce. ISBN 80-967199-8-X
- NOVÁKOVÁ, Marie. Cikánská škola v Užhorodu. Výběr z dizertační práce vypracované v roce 1938. *Romano džaniben*, 1995, č. 3, s. 16 –20.
- REGINÁČOVÁ, Nikola, GERGELY, Ladislav. 2011. Obyvatelstvo Košíc a administratívna správa mesta v 19. storočí v archívnych dokumentoch a literatúre. *Človek a spoločnosť*, SAV Košice, roč. 14(2011), č. 2.
- SOMMER, Karel. 1994. Cikánská škola v Užhorodě. *Slezský sborník* 92 (1994), č. 2, s. 106 – 112.
- ŠTAMPACH, František. 1929. *Cikáni v Československé republice*. Praha: Česká akademie věd a umění.
- ŠTAMPACH, František. 1933. *Dítě nad propastí: dítě toulavé, tulácké a cikánské, jeho záchrana, výchova a výučba*. Plzeň, Košice: Věd. nakl. Marie Lábkové.

Recenzní článek

Čí jsou to dějiny? Dosavadní přístupy k interpretaci poválečných dějin Romů v ČS(S)R

Matěj Spurný. Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960). Antikomplex, Praha, 2011.

K tématu poválečných dějin Romů na území bývalého Československa jsou za základní historické publikace považovány dvě přehledové monografie, Niny Pavelčíkové (pro české země, Pavelčíková, 2004) a Anny Jurové (pro Slovensko, Jurová, 1993). Obě tyto publikace představují první detailní přehled dějin Romů v období komunismu na daném území, zpracovaný zejména na základě studia písemných materiálů z provenience decizní sféry a soustřeďující se tedy zejména na vývoj státní politiky vůči Romům (což starší z obou jmenovaných monografií i explicitně reflektuje ve svém názvu). Při jejich studiu si nelze nepovšimnout jedné charakteristiky: obě se plně zaměřují na Romy jako dosud opomíjenou skupinu lidí s vlastní historií, dominantně utvářenou proměnami přístupů k nim ze strany centrálních státních a mocenských institucí. Téměř stoprocentní soustředění na Romy jako na samostatnou skupinu i fakt, že obě monografie jsou prvními přehledovými monografiemi o této části historie Romů, a proto se soustřeďují zejména na popis (jakkoli detailní) základních kontur vývoje jejich poválečných dějin, v obou případech vedlo k určitému upozadění dalších historických kontextů, v kterých se popisovaný „příběh Romů“ odvíjel. Takový způsob pojmání dějin Romů mění v posledních letech někteří mladší historikové zabývající se soudobými dějinami a zejména pak přesuny obyvatel v prostoru českého pohraničí. Ti Romy pojmají jako jednu ze skupin, které byly součástí poválečného osidlování i dalších souvisejících procesů probíhajících v tehdejší společnosti (viz např. von Arburg 2003, Dvořák 2003, Glassheim 2007).² Mezi ně patří i Matěj Spurný, jehož disertační práce, obhájená v roce 2010 a v roce 2011 publikovaná jako monografie pod názvem *Nejsou jako my* (Spurný, 2011), vzbudila značný ohlas.³

1 Helena Sadílková působí na Semináři romistiky Ústavu jižní a centrální Asie Filozofické fakulty Karlovy Univerzity v Praze. E-mail: helena.sadilkova@ff.cuni.cz

2 Na nutnost zohledňování kontextu vývoje zbytku československé společnosti při výzkumu historie Romů upozorňuje ovšem např. i Jurová ve svých pozdějších textech (Jurová, 2007: 140).

3 Viz např. recenze v Soudobých dějinách (1-2/2013), rozhovor s Matějem Spurným v časopise Respekt (31/2012). Za svou práci na výzkumu, který v publikaci *Nejsou jako my* zpracoval, získal Matěj Spurný v roce 2012 prestižní českou akademickou cenu Prémie Otto Wichterleho.

Matěj Spurný, působící v Ústavu hospodářských dějin FF UK a zároveň v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, se dlouhodobě věnuje historii českého pohraničí. Je jedním ze zakládajících členů sdružení Antikomplex, které realizovalo celou řadu aktivit směřujících k popularizaci tématu poválečné historie pohraničí, částečně motivované snahou měnit způsob přemýšlení české společnosti nejen o historii sudetských Němců, ale i o dalších osudech (krajiny) českého pohraničí a způsobu jejího uchopování. A to jak v myslích lidí, kteří se v ní po vyhnání Němců zabydleli, tak i ze strany celé české poválečné a zejména pak polistopadové společnosti. Spurný v této monografii rozšiřuje pole svého zájmu na další dvě výrazné menšiny, které se v pohraničí po vyhnání Němců v době jeho poválečného osidlování objevují a zabydlují – na volyňské Čechy a Romy.

Právě na tu část Spurného studie věnované Romům se bude zaměřovat pozornost následujícího textu. Do studia historie Romů v letech 1945–1960 totiž přináší některé nové vhledy, a to nejen na úrovni dílčích postřehů ke konkrétním událostem studovaným i dalšími autory, ale zejména na úrovni širší kontextualizace sledovaného vývoje státní politiky vůči Romům (historii Romů nově zasazuje zejména do těchto obecných celospolečenských rámců: osidlování pohraničí, ideologická konceptualizace menšin, vývoj komunistické diktatury). Spurného přístupy ke zkoumání poválečné historie pohraničí obecně a všech tří zmíněných menšin také vedou k zamyšlení týkajícímu se metodologických otázek studia poválečných dějin Romů, a paradigmát, na kterých je dosavadní interpretace „jejich dějin“ vystavěna.

Diktatura, ne totalita

Ústředním tématem, které Spurný ve své monografii sleduje, je otázka povahy moci, kterou KSČ v Československu po r. 1948 uplatňovala. Zkoumá ji na základě sledování procesů probíhajících v kontextu poválečného osidlování pohraničí a proměňování vztahů k tamním menšinám, vůči nim realizovaných politik a jejich ideových/ideologických základů. Spurný se staví kriticky k výkladu dějin Československa po r. 1948, který předkládá obraz KSČ jako výhradní monolitické síly ovládající postupně celou společnost a ve svém důsledku přiznává možnost „autonomního a autentického jednání“ jen představitelům moci nebo skupinám disidentů, resp. odbojářů (Spurný, 2011: 9). Naproti tomu poukazuje – na základě detailního mapování tenzí vznikajících mezi centrem a lokální praxí, jejich důsledků a nalézáných řešení – na reálnou nutnost vyjednávání moci (ze strany KSČ) a její opakované legitimizace. Tím upozorňuje na důležitost širokých vrstev obyvatelstva včetně řadových členů KSČ, místních funkcionářů, úředů a institucí i příslušníků vybraných etnických menšin jako skupin lidí, které v tomto procesu legitimizace moci hrály svoji roli (Spurný, 2011: 13–16). Proto

také mluví o Československu po r. 1948 jako o komunistické diktatuře, nikoli jako o totalitním státu (Spurný, 2011: 23-25). Zkoumání povahy ustanovující se diktatury a jejího vývoje je pro Spurného základním hlediskem, se kterým ke studiu diskursů a praktik vznikajících okolo tématu různých menšinových skupin v pohraničí přistupuje.

Kromě demytizace narativu „komunistické totality“ v období 1948-1989 se Spurný ve své studii věnuje ještě dalšímu obecnému tématu – kritickému zkoumání roku 1948 jako bezvýhradného mezníku ve vývoji poválečné historie a společnosti v Československu. Polemizuje v tomto bodu zejména s Kaplanem (Kaplan, 2007), sleduje (dis)kontinuity menšinové politiky v období před a po roku 1948 a poukazuje na fakt, že s ohledem na proměny společnosti a její sociální struktury i s ohledem na politickou praxi a její mentální ukotvení není období 1948-60 obdobím tak jasně oddělitelným od předcházejících poválečných let. Dále také upozorňuje (Spurný, 2011: 10-12), že co se týče proměn vztahu k etnickým menšinám v pohraničí, lze zlomové mezníky vytyčující změny ideologických východisek i na ně navazující politické praxe situovat i do období po roce 1948.⁴

Manipulované menšiny nebo aktéři?

Při studování procesů v poválečném pohraničí Spurný sleduje tři výrazné etnické menšiny, které soudobou historii pohraničí utvářely – Němce, volyňské Čechy a Romy. V rámci zkoumání vlivu lokálních aktérů na proměny realizované politiky a jejího vyjednávání pak rozlišuje mezi většinovou společností (včetně místních funkcionářů i řadových členů KSČ, představitelů místních úřadů a institucí i běžných občanů) a příslušníky samotných vybraných menšin. Ukazuje, že je na obě tyto skupiny možné pohlížet též jako na aktéry, spíše než výhradně jako na objekty nebo dokonce oběti realizovaných politik (Spurný, 2011: 16).

Nejobsáhleji se věnuje otázce Němců (kapitola IV, s. 146-236). V jejich případě demonstruje postupnou proměnu od původně extrémní politiky vyhánění přes nepříliš vzdálenou politiku násilného přesunu do vnitrozemí, až k pokusu o revizi a dokonce i nápravu některých dřívějších křivd. Tvrdí, že přehodnocení antiněmecké politiky, ke kterému v KSČ došlo v průběhu roku 1949, souviselo s novým způsobem legitimizace diktatury KSČ po r. 1948: KSČ jako „hlasatelka internacionalismu“ potřebovala Němce „získat pro stát“, aby tak potvrdila integrativní charakter nově budovaného státu. Konkrétním dopadem této změny politiky bylo postupné zlepšování podmínek, ve kterých zůstanou Němci v českých

4 Jak ukazují níže, v kontextu výzkumu dějin Romů v Československu po r. 1948 na oba tyto aspekty v různých kontextech již badatelé upozornili.

zemích žili i (byť problematicky realizovaná) dekonfiskace, ale také snaha o vyřešení otázky navrácení státního občanství. V tomto bodě ale došlo dle Spurného k zásadnímu střetu: procedura navrácení občanství sice byla na konci roku 1949 zásadně zjednodušena, Němci na této úrovni ovšem odepřeli participaci, když z velké části odmítali o navrácení občanství vůbec žádat. KSČ jim „integraci“ musela vnutit – rozhodnutím o kolektivním navrácení občanství v roce 1953. Němců odporujícím asimilaci (byť formou pasivní resistance) se později KSČ dále zbavovala i podporou takových nástrojů jako bylo dobrovolné vystěhovalectví do SRN, o které určitá část Němců zejména po r. 1949 usilovala (jiným, jak Spurný dokumentuje, byla naopak vnučována).

Detailně se Spurný v závěru této kapitoly věnuje každodennosti a vyjednávání o přístupu k Němcům na místní úrovni. Na základě takových pramenů jako jsou různé zprávy z míst, stížnosti českých i německých občanů, články v německém odborářském časopise *Aufbau und Frieden*, korespondence mezi jednotlivými úřady o „německých kauzách“ atd. sleduje místní spory, jejich příčiny a řešení. Předkládá též konkrétní příklady soužití ve více či méně uzavřených komunitách, reflektuje i aktivní boj některých německých antifašistů a předválečných komunistů za práva zůstavších Němců v rámci stranických schůzí a veřejných aktivit.

V případě volyňských Čechů (kapitola VI, s. 286–334) jako jedné ze specifických skupin českých reemigrantů, jejichž „návrat do vlasti“ stát podporoval z pragmatických důvodů, Spurný ukazuje, že schopnost hájit svoje zájmy bylo něco, s čím do českých zemí rovnou přicházeli (mimo jiné jako účastníci boje za osvobození pod velením L. Svobody) a navíc byli i jako společenství organizováni a reprezentováni – skrze Svaz Čechů z Volyně. V dalším textu se pak věnuje způsobu, jakým o uhájení svého prostoru usilovali i v pozdější době charakteristické tlakem na postupnou asimilaci jednotlivých menšin do socialistické společnosti. Vývoj jejich společenství charakterizuje Spurný jako balancování mezi loajalitou ke státu a KSČ jako jeho představitelce (požadující ovšem jejich asimilaci) na jedné straně, a budováním jisté autonomie pro vlastní komunity na straně druhé. Při rozboru dilemat, před kterými volyňští Češi a zejména představitelé jejich Svazu stáli, a hodnocení řešení, která volili, Spurný odmítá dělit volyňské Čechy jednoduše na spolupracující nebo pronásledované. Jejich jednání popisuje raději jako mix „pragmatického vyjednávání“ a „složitého překrývání různých vrstev loajalit“.⁵

Zásadní roli v tomto balancování a vyjednávání hrál již zmíněný Svaz Čechů z Volyně. Jeho představitelům se po určitou dobu úspěšně dařilo na jedné straně

5 Jako příklad takového vyjednávání uvádí Spurný vývoj v obci Chotiněves. Tam si volyňští Češi v roce 1951 postavili dokonce s příspěvkem státu kostel, zřejmě výměnou za slib založení JZD. To si zde skutečně založili (v roce 1956, Spurný upozorňuje, že ve svém odporu proti kolektivizaci byli přitom v daném okrese jedni z nejvytrvalejších). Jako dobrovolní zakládající členové si však i udrželi kontrolu nad tím, jak družstvo funguje.

demonstrovat svou loajalitu vůči KSČ (členství v KSČ, přivítání února 1948, podpora kolektivizace i minimálně rétorické přijetí asimilace) a na druhé straně ale neztrácet důvěru volyňských Čechů a nadále plnit (skrže časopis *Věrná stráž*, věnující se i takovým tématům jako historie, jazyk a náboženství) funkci platformy pro uchovávání svébytnosti volyňských Čechů jako samostatné komunity/menšiny.⁶

Spurný upozorňuje, že volyňští Češi byli ovšem navázáni na tu část členů KSČ, kteří byli po r. 1953 ze strany odstavováni. S touto ztrátou podpory uvnitř KSČ souviselo i zrušení časopisu *Věrná stráž* v roce 1953 a postupná rezignace představitelů Svazu na svou integrativní roli, kterou Svaz dosud pro komunity volyňských Čechů hrál (Svaz přestal definitivně fungovat v roce 1957). Spurný však upozorňuje, že i potom soudržnost a jistou autonomii místních komunit volyňských Čechů stále pomáhalo udržovat povědomí specifické vesnické a náboženské identity, které bylo silné především v místech, kde se volyňským Čechům podařilo udržet kompaktnost osídlení.

Příspěvek k výzkumu historie Romů

V kapitole věnované Romům (kapitola V, s. 237-285) se Spurného zájem obrací především k odkrývání pozadí zásadní změny v přístupu k Romům ze strany KSČ v druhé polovině padesátých let. Sleduje diskursy o Romech v pohraničí i na centrální úrovni a zaměřuje se především na to, co vypovídají o vnitřních mechanismech a povaze v Československu se ustanovující diktatury. Právě taková analýza poválečného diskurzu o Romech vedená v kontextu pohraničí mu dovoluje nově nahlédnout – na základě nové kontextualizace – důvody změn z roku 1958, který je pro vývoj vztahu státu k Romům klíčový.⁷

Badatelé se shodují v konstatování, že samotné uchopení moci komunisty v roce 1948 nemělo pro Romy v praktické rovině po určitou dobu žádné důsledky. Do způsobu uvažování o „cikánské otázce“ však vneslo nutnost zabývat se jí i z pohledu komunistické ideologie a na jejím základě dosavadní postupy

6 V souvislosti se studiem dějin Romů se zde nabízejí celkem mimořádné paralely s vývojem Svazu Cikánů Romů, postojů jeho představitelů a dilemat, která při vyjednávání se stání moci řešili. Období, do kterého činnost SCR spadá, však přesahuje časový horizont Spurného monografie. Jediná publikovaná práce, která se Svazu Cikánů Romů podrobněji věnuje (Lhotka, 2009) však k jeho studiu přistupuje v porovnání se Spurným z naprosto odlišných pozic a popisuje spíše jeho organizační strukturu a základní kontury vývoje jeho působení. Poněkud blíže dává do těchto vnitřních dilemat a rozporů nahlédnout nepublikovaná diplomová práce Kateřiny Turkové, věnovaná vztahu ÚV SCR a jedné z jeho krajských organizací (Turková, 2011).

7 Vzhledem k rozsahu publikovaného textu se zaměřuji zejména na tyto zásadní otázky. Spurného práce má však i další přínosy. Mezi nimi lze za významnou považovat např. také jeho novou kontextualizaci existence tzv. Školy Míru v Květušíně, zpracovanou na základně (nepublikované) diplomové práce Barbory Šebové (Šebová, 2005), která odhaluje dosud pouze v náznacích zmíněné problematické aspekty fungování tohoto vzdělávacího zařízení (např. Pavelčíková, 2003: 48-50).

přehodnotit. Jako přelomový pak označují rok 1950 (Pavelčíková, 2004), kdy zrušením platnosti prvorepublikového zákona č.117/1927 „O potulných cikánech“ KSČ demonstrovala rozhodnutí odstranit starší diskriminační přístupy a dále se ve vztahu k Romům řídit principem rovnoprávnosti všech občanů nově budovaného státu. Úzce souvisejícím mezním rokem je pak rok 1952 (Haišman, Grulich, 1986; Jurová 1993), kdy byla schválena směrnice ministerstva vnitra „O úpravě poměrů osob cikánského původu“ vytyčující základní principy nově vznikajícího přístupu k Romům. Ten se měl zaměřit na odstranění zaostalosti jejich životních poměrů a jejich začlenění do společnosti, především skrze jejich převýchovu, mezi jejíž primární nástroje patřilo zapojení do pracovního procesu, důraz na osvětovou a vzdělávací činnost a zlepšování jejich bytových a zdravotně-hygienických podmínek. Současně na začátku padesátých let na různých místech začala vznikat debata o možnosti podporovat další samostatný kulturní rozvoj Romů jako svébytné etnické (národnostně-menšinové) skupiny.

Výše zmíněné principy státního přístupu k Romům zůstávaly stejné i v následujících letech, tedy i po roce 1958.⁸ Přelomovost roku 1958 spočívá v radikálním příklonu ÚV KSČ k té straně výše zmíněné debaty, která argumentovala z pozice obecné bezpečnosti, podporovala využití represivních postupů, ne nepodobných v r. 1950 zavrženým postupům prvorepublikovým, a zásadně odmítala uchopovat „cikánskou otázku“ z hlediska národnostního principu. Právě potlačování romských etnoemancipačních snah na jedné straně a jasné zaměření na podporu asimilace bývá interpretováno jako zásadní součást útlaku Romů během komunismu. V rámci kritiky asimilačních přístupů pak autoři odsuzují nejen řízené odstraňování prvků etnokulturní odlišnosti Romů, ale i související manipulativní paternalismus a sociální inženýrství, ignorující specifika místních romských komunit jako specifické etno-kulturní menšiny (např. Hübschmannová, 1999a: 23-27, 63-65; Hübschmannová, 1999b: 127-8, 134-5; Hübschmannová, 2000: 136-139; Jurová, 1993: 8; Jurová, 2007: 135-6, 140; Jurová, 2009: 9-10; Pavelčíková, 2004: 101-104, 174-176; srov. též Giňa, Sadílková, 2013: 291-302).⁹

8 Zásadními momenty jsou přijetí Usnesení ÚV KSČ z dubna 1958 „O práci mezi cikánským obyvatelstvem“ a z něj vyplývající formulování a přijetí zákona č. 74/1958 Sb. „O trvalém usídlení kočujících osob“ na podzim téhož roku.

9 Zavedení diskurzu, který Romy pojímá jako jedny z obětí komunistického bezpráví, spadá do druhé poloviny sedmdesátých let, kdy se Romové a jejich postavení ve společnosti stalo tématem dokumentu č. 23 Charty 77 z 13. 12. 1978 (Prečan, 1990). Do konfliktu s ÚV KSČ se dostali někteří představitelé pro-emancipativního postupu již dříve, v souvislosti s kritikou politiky asimilace a se snahou prosadit pro Romy status národnostní menšiny na konci 60. let. Vyvrcholením tohoto střetu bylo nucené rozpuštění organizace Svaz Cikánů-Romů v roce 1973. Jurová (1993: 25-26; 2007: 135-140) též zmiňuje opakovaně odmítnutí založení romských organizací na Slovensku v letech 1948 a 1958 a zmíněné potlačování romských etnoemancipačních snah předkládá jako jednu z příčin neúspěšného řešení „cikánské otázky“ v Československu (2009: 9-10).

Proměny postoje KSČ v otázce přístupu k „cikánské problematice“ a nástrojů jejího řešení v roce 1958 a zákon č. 74/1958 Sb. „O trvalém usídlení kočujících osob“

Přestože jsou usnesení ÚV KSČ z dubna 1958 a zákon č. 74/1958 Sb., který na něj navazoval, považovány za zásadní moment vývoje politiky vedené vůči Romům v komunistickém Československu, je až s podivem, jak málo detailní pozornosti bylo těmto dvěma dokumentům donedávna věnováno nad rámec jejich velmi stručné kontextualizace, popisu geneze a následné realizace, které uvádí Pavelčíková (2004: 57-77).¹⁰ Ta přijetí Usnesení kontextualizuje s poukazem na dobové „[upevnění režimu, které umožnilo] věnovat pozornost dořešení otázek, které se doposud vyvíjely živelně“ a nutnost objektivní nedostatky v situaci řešit v kontextu přípravy nové socialistické ústavy. V rámci popisu geneze Usnesení poukazuje na úzkou spolupráci ÚV KSČ s ministerstvem vnitra a z jejich debaty zdůrazňuje především dva argumenty, které podpořily přijetí nového razantnějšího stanoviska: 1. zprávy z regionů, s pomocí kterých ministerstvo vnitra poukazuje na nutnost „proti cikánům“ rozhodně zakročit (s těmi podrobněji pracuje i Spurný); 2. nově zkoumanou informaci o vývoji cikánské otázky v SSSR.¹¹ Stručně zmiňuje též debaty a aktivity k realizaci zákona, a nastoluje tak v kontextu Spurného přístupu důležitou otázku reakce romských představitelů/aktivistů v procesu projednávání realizace Usnesení, s odkazem na nedostatečnost pramenů se ovšem tomuto tématu dále nevěnuje. Tuto linii ve svém výzkumu nesleduje ani Spurný. Částečně zřejmě z důvodů kapacitních, neboť jak naznačuje Pavelčíková, materiály k této debatě jsou dochovány spíše v regionálních archívech (Pavelčíková odkazuje na materiály ve fondech regionálních archivů MZA Brno – KNV Brno, SOkA Nový Jičín a nezpracovaný materiál ZA Opava – KNV Ostrava; k charakteru Spurného pramenů viz níže).

Detailní vhled do geneze Usnesení ÚV KSČ z dubna 1958 a zákona č. 74/1958 Sb. přinesla až nedávná práce Tomáše Zapletala (2012: 26-57) založená na studii materiálů z Archivu bezpečnostních složek. Dokládá, že otázkou kočovných i migrujících Romů se ministerstvo vnitra zabývalo již od roku 1952 a poprvé oficiálně navrhovalo povinné usazení kočovných Romů již v r. 1955. Projednávání tohoto návrhu se však mezi lety 1956-7 zastavilo u předsedy vlády

10 K realizaci jednotlivých ustanovení Usnesení viz též Jurová (1993: 51-74). Ta zde genezi Usnesení nijak nerozebírá, k zákonu č. 74/58 Sb. uvádí jen základní informace.

11 Nad rámec základního popisu zákona č. 74/1958 Sb., s upozorněním na jeho protiučinnost (Pavelčíková, 2004: 62), se Pavelčíková dále podrobněji věnuje především analýze výsledků soupisu vyplývajících z realizace zákona a jeho předběžné fáze. V posledku podtrhuje neefektivnost zákona (s výjimkou násilného usazení olašských Romů) s poukazem na minimální vliv, který měl na regulaci migrace Romů v rámci republiky obecně. Upozorňuje ovšem i na rezignaci místních úřadů na realizaci zákona a tedy pokračující stěhování i těch osob, jejichž pohyb měl být na základě zahrnutí do soupisu místními úřady kontrolován (Pavelčíková, 2004: 77).

(z důvodů, které Zapletal nepřibližuje) a ministerstvo vnitra se dalšímu rozpracování tohoto návrhu začalo opět věnovat až po vydání Usnesení ÚV KSČ z 8. dubna 1958. V mezidobí se ovšem likvidaci kočování snažilo ministerstvo vnitra zrealizovat alespoň za použití existujících předpisů (pro evidenci koní; Zapletal, 2012: 36). Zajímavé jsou závěry z meziresortního připomínkového řízení k tomuto kroku: proti návrhu na zákaz kočování se postavila mj. generální prokuratura s poukazem na jeho protiústavnost (vadil jí zákaz kočování a omezení svobody pobytu, Zapletal, 2012: 38). Během práce a předběžného schvalování nového návrhu zákona v roce 1958 pak bylo navíc problematizováno ze strany ministra spravedlnosti, generálního prokurátora i sněmovny i jeho etnické vymezení (Zapletal, 2012: 44). Fakt, že minimálně některé složky státního aparátu si tedy byly vědomé rozporu připravovaného nástroje politiky s ústavou, nebyl dosud nikým zveřejněn. Komentáře k protiústavnosti zákona (konflikt se základní svobodou pohybu a implicitní singularnost této normy vymezené etnicitou) se dosud objevují pouze v retrospektivním hodnocení historiků (např. Jurová, 1993: 59; Pavelčíková, 2004: 62). Úpravu zákona takovým způsobem, aby minimálně na první pohled ústavní zákony neporušoval, dobře reflektuje postupná proměna jeho názvu, kterou Zapletal odkrývá (Zapletalova analýza ukazuje, že obsah ale zůstával víceméně stejný): ze „zákazu kočování cikánů“ (v první verzi z dubna 1958) přes „zákaz kočování“ (návrh z května 1958) až ke konečnému „trvalému usídlení kočujících osob“ (poprvé v červnu 1958), (Zapletal, 2012: 43-46).

Zajímavá jsou také Zapletalova zjištění, co se týče otázky umožnění jistého autonomního vývoje Romů jako národnostní menšiny: ze studia materiálů ministerstva vnitra vyplývá, že zpočátku ji ministerstvo, respektive jeho odbor vnitřní správy, samo navrhovalo, a – byť se později spíše klonilo k jejímu odmítnutí – do posledka ji nechávalo otevřenou (Zapletal, 2012: 31-32). Zásadní zlom v této několikaleté přípravě centrálního řešení nastává v momentě, kdy iniciativu přebírá samotný ÚV KSČ. Zapletal dokumentuje příklon k radikálnějšímu postoji, nekompromisnost odmítnutí uplatnění národnostního principu a mimo jiné i jisté rozmlžení původně poměrně precizně cílené úpravy (zejména co se týče definice kategorií „kočovný/polokočovný/usazený“). Nepokládá si ovšem otázku, z jakého důvodu si ÚV KSČ přípravu centrálního řešení, kterou několik let ponechávala v gesci ministerstva vnitra, v roce 1957 stahuje přímo pod sebe.

Aniž by měl Zapletalovu práci k dispozici,¹² v podstatě navazuje Spurný na takto rozpracované téma na další úrovni. Upozorňuje, že Usnesení i na něj navazující zákonná norma se poměrně zásadním způsobem odchylovaly od původního konceptu pomoci a péče poskytované Romům jako obětím předcházejících režimů (a zejména kapitalismu) a dále se věnuje právě rozboru tohoto konfliktu

12 Jedná se o diplomovou práci obhájenou na Historickém ústavu FF MUNI v roce 2010 a později přepracovanou do samostatné studie pro Sborník Archivu bezpečnostních složek (Zapletal, 2012).

na úrovni ideologie. Původní přístup KSČ k Romům, který Spurný nazývá emancipativně-výchovným, stavěl na víře v možnost osvobození lidí od „důsledků minulosti a předchozích společenských řádů“. Spurný ji spojuje s revoluční fází komunistické diktatury a sleduje podobný vývoj i ve vztahu k Němcům, ve kterém po r. 1949 zaznamenává na straně KSČ odklon od původně obecně sdíleného vyhoceného nacionálního diskurzu a represivních nástrojů. Co se týče Romů, zdůrazňoval tento přístup jistou samovolnost či dobrovolnost takové proměny, a ve vztahu k majoritní populaci včetně místních funkcionářů pak upozorňoval na nutnost trpělivosti (kromě všestranné podpory Romů při jejich proměně) a zároveň vystupoval proti přežívajícímu „nacionálnímu šovinismu“ na straně majoritního obyvatelstva, který je nutno odstraňovat a spolu s ním i zbytky diskriminace Romů. S pomocí stranických dokumentů i velkého množství dalších materiálů (situačních zpráv, lokálních hlášení, dopisů, stížností obyvatel atp.) shromážděvaného u centrálních institucí (a především ministerstva vnitra) Spurný tyto odmítavé postoje české veřejnosti k Romům velmi dobře ilustruje a hodnotí je jako jednu z postojových kontinuit ve vztahu lokální společnosti a místních funkcionářů k Romům spojující celé jím sledované období. Zároveň upozorňuje, že minimálně do poloviny padesátých let byl tento přinejmenším ostražitý ale veskrze spíše odmítavý postoj výrazně posilován dominantním diskurzem vznikajícím v kontextu pohraničí a jeho osidlování, soustřeďujícím se na očistu místa i společnosti, která v něm měla nově žít. „Volání po očistě pohraničí“, které, jak Spurný na několika příkladech dokumentuje, místní obyvatelstvo i funkcionáři také obratně využívali při vypuzování nově přichozích Romů ze „svého“ území – viz např. případ skupiny Romů vyhoštěné z Broumova navzdory protestu jejich zaměstnavatele, známý též z Dvořáka (Spurný, 2011: 245; Dvořák, 2003: 321) – se nutně dostávalo do konfliktu s étosem a diskurzem vedeným ve vztahu k Romům z centra.

Právě tento konflikt centra s periferií, nebo spíše ideologicko-teoretické debaty s lokální praxí, podporovaný přetrvávajícími mentálními vzorci ve vztahu k Romům na straně místních funkcionářů, úředníků i ostatních obyvatel i jejich jistou frustrací ze subjektivně vnímaného negativního vývoje (Romové se po republice dále pohybovali a na území českých zemí v této době nepřestávali přibývat) byl dle Spurného jednou ze zásadních příčin změny postoje na straně ÚV KSČ. Příklon k přístupu, jenž Spurný nazývá disciplinačně-byrokratickým, interpretuje jako ideologickou rezignaci, učiněnou pod vlivem ministerstva vnitra a jemu podřízených bezpečnostních složek (jak to dokládá i Zapletal), ale zároveň pod tlakem místních představitelů a funkcionářů KSČ i obyčejných lidí v jednotlivých regionech (Spurný, 2011: 281–282).¹³

13 Prameny, které Spurný k dokumentaci tlaku „zdola“ používá, pocházejí z různých regionů českých zemí (dominantně zastoupeny zejména severní Čechy), nalezené v okresních archivech a Národním

Tento vývoj též dle Spurného zásadním způsobem souvisel s celkovou proměnou diktatury v polovině padesátých let, kdy „revoluční étos [a s ním související] projekty revoluční fáze budování socialismu“ (jako byla nenásilná převýchova v nového člověka) ztrácejí na přesvědčivosti a „autoritu revoluce legitimizovanou vizí budoucnosti nahradila autorita strany a jí řízeného státu [spočívající] v zajištění bezpečnosti a pořádku tak, jak jej vnímá majorita“ (Spurný, 2011: 280–281).¹⁴ Přestože to byl ÚV KSČ, kdo na konci roku 1957 přebíral iniciativu od ministerstva vnitra, ve skutečnosti v podstatě ÚV KSČ přijal pohled formulovaný právě na půdě tohoto ministerstva, který velmi radikálně odporoval přístupu, který do té doby KSČ prosazovala.¹⁵ Důvodem, proč byla taková radikální proměna připuštěna, byla dle Spurného obava ze zpochybnění autority KSČ jako zásadní hybné síly v mechanismu fungování státu a její legitimacy při nesplnění stoupajícího očekávání ze strany určité části české společnosti, že je strana schopná zasáhnout proti narušení řádu, pořádku a bezpečí (Spurný, 2011: 282–4).

Spurný dále nově zaznamenává, že jedním z účelů zákona č. 74/1958 Sb. nebylo pouze získat kontrolu nad dosud obtížně kontrolovatelnou migrací Romů po republice a zavedení jejich evidence, která umožnila jejich následnou další kontrolu (a disciplinaci), nýbrž že dalším cílem tohoto zákona byl i rozptýl cikánského obyvatelstva. Tím tento zákon nejen částečně vyhovoval existujícím návrhům na rozptýlení Romů, umožňujícím jejich rychlejší asimilaci, ale dle Spurného byl v tomto bodě namířen také proti zvůli jednotlivých místních národních výborů, které se snažily Romy nuceně vysídlovat mimo vlastní území. V souladu se svojí argumentací jej tak interpretuje také jako prostředek „[obnovy] svrchovanosti [KSČ] nad složkami státní správy“ (Spurný, 2011: 284).¹⁶

archivu v Praze (fond MV a ÚPV). K zásadnímu kritickému odstupu, který Spurný ve spojitosti s některými z těchto pramenů demonstruje, viz níže.

14 Spurný rozporuje důležitost již zmiňovaného mezinárodního kontextu proměny přístupu v roce 1958 (tj. zveřejnění a rozšíření informace o změně přístupu k Romům v SSSR a překladu výnosu Nejvyššího sovětu z roku 1956 „O zapojení potulných cikánů do pracovního procesu“, který pod trestem internace v nápravném zařízení zakazoval tuláctví), na který upozorňuje Pavelčíková. Podle Spurného nebyl tak zásadní okolností mimo jiné proto, že z dokumentů ministerstva vnitra je celkem zřejmé, že represivní přístup se jako řešení „cikánské otázky“ snažilo prosazovat ještě před rokem 1958. Dle Spurného sloužila informace o vývoji v SSSR spíše jako podpůrný argument. Text výnosu odhalující mechanismus postupu proti Romům v SSSR pak byl dále využit jako jeden z podkladů při sestavování československého zákona (jako podklad byl též využit zákon č. 177/1927 Sb.) (Spurný, 2011: 279 – 280).

15 Předkladatelé materiálu z prostředí ÚV KSČ se však pokusili o vlastní zpracování důvodové zprávy – byť s použitím materiálů ministerstva vnitra. Jak bylo již zmíněno, Zapletal ukazuje, že v některých bodech se od původních materiálů ministerstva vnitra nový text důvodové zprávy dosti vzdálil (Zapletal, 2012: 40–42).

16 Jak ovšem uvádí Pavelčíková s poukazem na další vývoj ležící již za horizontem období, na které se Spurný soustřeďuje, některé místní úřady i v dalších letech ignorovaly ustanovení zákona nařizující jim držet na svém území pod kontrolou zde sepsané „kočovní a polokočovní“ Romy a věnovat jim péči v oblastech bydlení, zaměstnání, vzdělávání a zdraví, pokud bylo jejich vůlí se Romů ze svého území zbavovat (což také Spurný sám připouští).

Hranice (dis)kontinuit mentálních vzorců ve vztahu k Romům

Soustředění se na „obyčejné občany“ jako na aktéry vyjednávání s „mocí“ dovoluje Spurnému odhalovat hranice (dis)kontinuit mentálních vzorců přítomných v české společnosti a problematizovat tak zavedenou periodizaci poválečného období československých dějin (rok 1948 jako přelomový rok v poválečném vývoji státu a společnosti). V podkapitole věnované prezentaci „lokální praxe“, na základě analýzy zpráv, hlášení, stížností a návrhů řešení přicházejících do centra po roce 1948 zejména z pohraničí českých zemí (Spurný, 2011: 247-282), Spurný odhaluje obecně podezřívavý až odmítavý vztah Neromů z pohraničí ke skupinám Romů, kteří sem stejně jako většina z nich přicházeli v rámci nového osidlování tohoto území. Stejně podrobně se věnuje také analýze podobných pramenů včetně článků v tisku pocházejících z období 1945-48 (Spurný, 2011: 238-246).¹⁷ Ač to není hlavním cílem jeho studie, celkem přesvědčivě tak dokládá kontinuitu postojů a smýšlení ve vztahu k Romům, která obě tato období spojuje.

Spurný také konstatuje, že tyto postoje mají i strašidelné kořeny. Zatímco na úvod analýzy diskursů z doby třetí republiky přímo zdůrazňuje kontinuitu s postoji z předchozího válečného období a „s rasistickým přístupem charakteristickým pro německý nacismus“, naznačuje také, že zde lze hledat i kontinuitu s postoji společnosti v období první československé republiky, když mluví o „hrůze, nenávisti a aktivaci nejpозději za války přisvojeného rasistického diskurzu“, které v českých občanech vyvolávala poválečná migrace Romů ze Slovenska (Spurný, 2011: 239-4). Tuto linii dále příliš nerozvíjí, jistě s ohledem na samotné téma svojí práce, a opouští ji též s poznámkou, že „v českém kontextu neexistovala na straně většinového obyvatelstva s výjimkou jižní Moravy s Romy větší zkušenost“ (Spurný, 2011: 243).

Toto tvrzení je vhodné nazírat spíše jako odkazy na nedostatek literatury k tématu Romů na území Čech obecně. V souvislosti se zkoumáním historie Romů v českých zemích v období první československé republiky (ale i v dalších starších obdobích) je totiž nutné konstatovat, že Čechy zůstávají skutečně dosud blíže nepopsané. A to především ve srovnání s Moravou a Slezskem a mírou poznání, shromážděného zejména Ctiborem Nečasem, jehož přednostní zájem na tomto poli je věnován detailnímu studiu komunit tzv. moravských Romů postupně se usazujících od konce 17. století na jihovýchodní Moravě (Nečas, 2005). Dílčí příspěvky k detailnějšímu poznání situace Romů na území Čech v předválečném období však existují (zejm. Horváthová, 2005). Horváthová se

¹⁷ Mediální reflexi „cikánské otázky“ v období 1945-48 se též zabýval Haišman (Haišman, 1989). Na rozdíl od Spurného se však spíše než na analýzu diskurzu o Romech zaměřuje na způsob, jakým dobový tisk reflektoval debaty o přístupu k Romům vedené na úrovni ministerstev a navrhované nástroje realizace, včetně komentářů k výstupům prvního poválečného soupisu Romů v roce 1947. Dobové postoje české společnosti k Romům stály poněkud stranou Haišmanova zájmu.

zde zaměřuje – na základě práce s romskými pamětníky z různých skupin původních Romů obývajících v předválečném období území českých zemí – především na reflexi interního života různých romských komunit a jejich vzájemných vztahů ze strany samotných Romů. Z jí zveřejněných výpovědí je však evidentní, že Romové do vztahů s majoritou v Čechách, stejně jako na Moravě vstupovali, lišila se možná povaha těchto vztahů (vzhledem ke kočovnému životu těchto skupin Romů), nikoli ale jejich četnost.

V kontextu zkoumání dějin Romů, respektive přesněji – vzhledem k tomu, jak je téma „dějin Romů“ dosud v literatuře dominantně pojímané – dějin vztahu majority k Romům a formulování politiky vůči nim, není akcent na tento typ kontinuity něčím novým. Byť v literatuře není podíl „obyčejných občanů“ na formulování cílů a volbě prostředků této politiky takto explicitně zdůrazněn – novou je v tomto ohledu detailnost, se kterou Spurný tyto postoje a diskursy zkoumá – v popisu vzniku protiromských legislativních úprav, především za první republiky autoři vliv „(hlasu) lidu“ neopomíjejí. Ke srovnání se nabízí především popis geneze zákona č. 117/1927 Sb. a role proticikánské mediální kampaně v tomto procesu (viz Horváthová, 2003)¹⁸; Nečas dokumentuje podíl českých (a slovenských) správců na katastrofálních podmínkách v cikánských (koncentračních/ pracovních) táborech v Protektorátu i na Slovensku v období druhé světové války (Nečas, 1994, 1999). Přímé kontinuity válečných praktik a postojů v těsně poválečné době v českých zemích dokumentuje například Pavelčíková (2003). Jurová (např. 2007: 136-7) pak v kontextu Slovenska poukazuje na jejich přetrvávání až do dalších desetiletí, podobně jako to reflektuje Lacková (1997). Tematizací neměnnosti postojů vůči Romům na straně určité části české společnosti, kterou zachycuje Spurný pro období let 1945–1960 s upozorněním na jejich hlubší kořeny, tak do zkoumání dějin Romů v českých zemích vnáší další zásadní kontext, který je v dosavadní literatuře reflektován zejména pro předcházející období a spíše okrajově.

Vymezení role „bezmocných obětí“

Jakkoli je Spurného „romská“ studie přínosná vzhledem k odkrytí důležitých kontextů vývoje státní politiky vůči Romům, jejím zásadním nedostatkem je jednostranné zaměření na utváření politiky vůči Romům s vyloučením reflexe tohoto procesu ze strany samotných Romů. Tento nedostatek je o to viditelnější, o co plastičtěji se mu podařilo uchopit kapitoly věnované Němcům a volyňským Če-

¹⁸ Zejména zde prezentované debaty vedené na úrovni ministerstev i parlamentu v době přípravy a schvalování tohoto zákona poskytují zajímavé paralely s kontextem vzniku a detaily geneze a formulování zákona č.74/1958 Sb., kterému se věnuje Spurný a Zapletal.

chům. V těchto částech monografie pracuje mimo jiné i s prameny pocházejícími od členů těchto menšinových skupin, dokumentujícími každodennost a způsob dobového jednání (a vkládání se do zmíněného vyjednávání o moc), případně způsob, jakým danou dobu hodnotili/hodnotí samotní členové daných menšin. Spurný tak zcela v duchu svého úvodního rozboru dosavadních nedostatků v přístupu k poválečným dějinám v ČS(S)R na příkladu těchto dvou menšin ukazuje nejen zdánlivost totálního ovládnutí společnosti ze strany KSČ, ale i vznik určitých nik v procesu legitimizace její moci, ze kterých mohli utváření politiky ovlivňovat nejen obyčejní občané, ale i samotní členové těchto menšin. Romové však v jeho líčení nadále zůstávají „bezmocnými oběťmi“ (použijeme-li Spurným zvolený obrat v názvu jeho romské kapitoly¹⁹) důsledků státní politiky ve všech popisovaných proměnách, jež tato v období 1945-59 doznala.

Spurný jako kdyby v této části své monografie částečně rezignoval na přístup, který si pro svou práci vytyčil. Respektive: i v romském případě se mu sice podařilo poukázat na sílu vyjednávací pozice „obyčejných občanů“, když popisuje důvody ke změně v přístupu k řešení „cikánské otázky“ v polovině padesátých let, Romové zde ovšem – celkem symptomaticky – z této pozice obyčejných občanů-aktérů vypadávají. Rýsuje se zde povědomé – byť v kontextu poválečných dějin jistě inovativně posunuté – schéma: Romové jako objekty/oběti vyjednávání mezi (ÚV) KSČ a „obyčejnými občany“ (rozuměj lokální neromskou majoritou), nikoli tedy jako objekty/oběti monolitické moci a zvláště (představitelů) KSČ.

Zásadním problémem zůstává pramenná základna Spurného studie – v případě Romů se totiž Spurný vůbec ke každodennosti nedostává, a to nejen proto, že jednoznačně staví na archivních dokumentech majoritní provenience, ale zejména proto, že se ani otázkou reakce ze strany Romů, kterou mohou i tyto prameny zachycovat, nezabývá. O postojích, situaci a jejím hodnocení ze strany Romů, případně o jejich jednání a vyjednávání v konkrétních situacích na různých úrovních se nedozvídáme téměř nic. Nevěnuje se detailněji ani způsobům soužití v konkrétních místech, zapojení Romů v závodech a místní společnosti (nebo jejich izolaci a vyloučení). Překvapivý není sám tento fakt. Překvapivé spíše je, že tento nedostatek sám Spurný nijak nereflektuje.

Zároveň je ale nutné poznamenat, že shromáždění dostatečné pramenné základny, která by takový vhled do romské každodennosti a uvažování umožnila, je velmi náročné. Na problémy spojené s dostupností relevantních pramenů k historii Romů v archivech a jejich shromáždění už v případě pramenů neromské provenience upozorňuje např. Jurová (Jurová, 2007: 129). Sám Spurný navíc upozorňuje také na nesnáze s interpretací některých těchto „klasických prame-

19 Kapitola věnovaná Romům nese název: „Bezmocné oběti kapitalistického řádu, nebo nenapravitelní asociálové? Ideologie a praxe sociálního inženýrství na příkladu romského obyvatelstva (1945-1960)“.

nů“ jako jsou situační zprávy a hlášení, když na základě svých rešerší do určité míry zpochybňuje jejich fakticitní spolehlivost. Podle něj totiž mohou být odrazem spíše vlastních představ autorů o „cikánech“, než konkrétní místní reality a jako s takovými s nimi také pracuje (Spurný, 2011: 242, 265). Na tomto místě je nutné vyzdvihnout, že podobné hodnocení pramenů, s nimiž autoři při rekonstrukci poválečných dějin Romů zhusta pracují, zejména co se týká pramenů písemných, je v dosavadní literatuře spíše ojedinělé (viz též např. Pavelčíková, 2007: 90).

Samostatnou kapitolou je pak dohledání a excerpce písemných pramenů romské provenience (u kterých lze navíc předpokládat, že jich je ve srovnání s prameny majoritními nepoměrně méně, zejména pro Spurným sledované období). Nepočetnost takových dokumentů pak jen znásobuje výše zmíněné obtíže při rešerši v archivech. Pro výzkum vztahu Romů k poválečným proměnám společenského zřízení, politiky vedené vůči nim a jejich životní situace jsou však zcela zásadní (viz např. memorát Leona Růžičky z fondu SPB zveřejněný v RDŽ 2013/1). Písemné prameny romské provenience lze nalézt i mimo archivní fondy, ovšem z velké části je potřeba je hledat ve zdrojích, ve kterých se badatelům mimo okruh romistiky jistě hůře orientuje (viz např. různé zpracované vzpomínky romských pamětníků v romských/romistických časopisech a v romské literatuře atp.).

Problematická je i dostupnost narativů pamětníků (pokud by se historik nerozhodl věnovat se výzkumu mezi Romy sám). Dosud je totiž publikována jen minimální část výstupů orálně historického výzkumu zaměřeného na poválečné období.²⁰ V podstatě jediným dodnes publikovaným zdrojem takových pramenů, s výjimkou např. historicky zaměřených studentských absolventských prací (zejména ze Semináře romistiky UJCA FF UK, ale i některých prací z Katedry historie FF OU), je výběr poměrně zásadním způsobem zeditovaných vzpomínek několika Romů na jejich poválečný život v publikaci *(Ne)bolí* (Kramářová, 2005).

Otázka, kterou Spurný v názvu kapitoly věnované Romům pokládá – posuneme-li ji v kontextu východisek Spurného výzkumu do i jím zkoumaného poválečného období – tak zůstává nezodpovězena. Respektive, ve Spurného podání Romové zůstávají bezmocnými oběťmi nebo minimálně pasivními objekty politiky a praktik, které jsou výsledkem jednání různých částí majoritní společnosti. (I když „majoritu“ se Spurnému nově daří díky pečlivé analýze rozvrstvit a vztáh-

20 V poslední době byly/jsou realizované celkem tři větší akademické projekty v jejichž průběhu byly/jsou shromažďovány narativy romských pamětníků poválečného období: historicky zaměřené výzkumy FFUK – Seminář romistiky UJCA: „Výzkum romského osidlování Brna 1945-73“ (realizováno v roce 2010) a UO – katedra historie: „Historické aspekty procesu integrace romského obyvatelstva Ostravy“ (realizováno od r. 2010); a sociologicky zaměřený výzkum MUNI – Katedra sociologie: „Leperiben – paměť romských dělníků“ (realizováno od r. 2012). K publikaci jejich výstupů teprve dochází – viz např. článek Niny Pavelčíkové v tomto čísle RDŽ a publikace Kateřiny Sidiropulu Janků pracující se shromážděnými narativy ze sociologické perspektivy (Sidiropulu Janků, 2013a, b).

nout tak nejen na představitele moci.) Sledujeme-li historiky dříve popsany vývoj státní politiky vůči Romům za komunismu, skutečně se zdá, že svůj boj za získání alespoň částečné autonomie a podílu na rozhodování o politice, která bude vůči nim vedena, představitelé Romů minimálně na té nejvyšší politické úrovni prohrávali (až do poloviny osmdesátých let). Je však nesporné, že se o vyjednávání určité pozice pokoušeli (zde se nabízí zajímavé paralely s pozicí a jistým „přizpůsobením době“ u volyňských Čechů, které Spurný popisuje), byť nejviditelněji až v době, která už přesahuje časové vymezení Spurného práce, a ke změnám, které v přístupu k Romům docházelo, zaujímal nějaká stanoviska. Tuto rovinu aktérství, do které v případě Němců a volyňských Čechů Spurný dává nahlédnout, u Romů přehlíží. O aktivizaci určité části romské společnosti již na počátku padesátých let přitom informuje i Pavelčíková – viz například přijetí delegace představitelů Romů u ministra Erbana v roce 1950 (Pavelčíková, 2004: 34), jehož kontext a další možné dopady dále rozvíjí Helena Sadílková, Tomáš Zapletal a Milada Závodská (2010: 15–18). Tématu Romů angažujících se v řešení tzv. „cikánské otázky“ od padesátých let dále se věnuje ve své disekrační práci také Celia Donert (2009), kterou sám Spurný v kontextu debaty o proměně přístupu KSČ kolem roku 1958 cituje, postřehy týkajícími se právě pozic romských aktivistů se však v rámci svého výzkumu nenechal inspirovat. Pouze letmo zmiňuje přítomnost romských aktivistů a představitelů v expertních debatách vedených na půdě centrálních orgánů a dalších institucí až v letech 1952–1953 (Spurný, 2011: 274–276), ale detailnějšímu výzkumu (proměn) jejich postojů už pozornost nevěnuje.

Naskýtá se přitom otázka, zda lze na Romy skutečně pohlížet jako na oběti komunistického režimu, případně co svým přizpůsobením tlaku, který na ně byl vyvíjen, mohli jako skupina i jako jednotlivci získat a jak tyto přínosy hodnotili, a zejména (zda) a jak vnímali případné ztráty, které (nutné) přizpůsobení přinášelo, jaký byl jejich vztah s komunistickou stranou, do které někteří Romové vstupovali ještě před druhou světovou válkou (Jurová, 2009: 5), a jak se proměňoval a proč se jim až do poloviny osmdesátých let nikdy nepodařilo jako určité nátlakové skupině na nejvyšší úrovni získat dostatečnou váhu. V úvodu Spurný naznačuje, že právě takového vykročení mimo paradigma, které Romy interpretuje jako oběti (komunistického režimu), je schopen – když hned v první větě svojí práce parafrázuje jeden ze způsobů, jak mohou Romové na komunismus vzpomínat: „Komunisti z nás udělali lidi.“ (Spurný, 2011: 9).²¹ Absence relevantních pramenů v jeho pramenné základně i rozhodnutí nesledovat ani téma romských aktivistů a jejich (případně) měnících se pozic v padesátých letech, ani téma romské každodennosti, mu však zabraňuje se tímto směrem vydat dále. Způsob, jakým tuto linii zpracovává v případě Němců a volyňských Čechů je však pro studium skutečných dějin Romů mimořádně inspirativní.

21 Tuto glosu uvádí Spurný bez odkazu na zdroj.

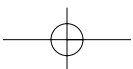
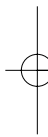
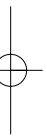
Literatura

- ARBURG, Adrian von. 2003. Tak či onak. Nucené přesídlení v komplexním pojetí poválečné sídelní politiky v českých zemích. In: *Soudobé dějiny* 2003, č. 3, s. 253-292.
- DONERT, Celia. 2009. „*Citizens of Gypsy origin*“: *The Roma in the Reconstruction of Czechoslovakia, 1948-89*. Nepublikovaná dizertační práce, European University Institute.
- DVOŘÁK, Tomáš. 2003. Regulace pohybu obyvatelstva po roce 1945 a Romové. Kontinuita nebo nové trendy? In: Dvořák, T., Vlček, R., Vykoupil, L. (eds.). *Milý Bore*. Historický ústav AV ČR, Historický ústav FF MU, Matice moravská, Brno, s. 321-326.
- GLASSHEIM, Eagle. Most, the Town that Moved: Coal, Communists and the ‘Gypsy QUestion’ in Post-War Czechoslovakia. In: *Environment and History* 13 (2007), s. 447-476.
- GIŇA, A., SADÍLKOVÁ, H. 2013. Moje drahá Mileno. Z dopisů Andreje Gini Mileně Hübschmannové, 1982-2003. In: Giňa, Andrej. *Patřv. Ještě víme co je úcta*. Praha, Triáda, s. 287-309.
- GRULICH, T., HAIŠMAN, T. 1987. Institucionální zájem o cikánské obyvatelstvo v Československu v letech 1945-1958. *Český lid* 73 (1986), č. 2, s. 72-85.
- HORVÁTHOVÁ, Jana, 2003. Dílčí příspěvek k zamyšlení nad povahou a působením zákona 117/1927. In: Dvořák, T., Vlček, R., Vykoupil, L. (eds.). *Milý Bore*. Historický ústav AV ČR, Historický ústav FF MU, Matice moravská, Brno, s. 311-320.
- HORVÁTHOVÁ, Jana, 2005. Meziválečné zastavení mezi Romy v českých zemích. *Romano džaniben* 2005 jevend, s. 63-84.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1999a. Několik poznámek k hodnotám Romů. In: *Romové v České republice 1945-89*. Socioklub, Praha, s. 16-66.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1999b. Od etnické kasty ke strukturovanému společenství. In: *Romové v České republice 1945-89*. Socioklub, Praha, s. 115-136.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 2000. Slovesnost a literatura v romské kultuře. In: *Černobílý život*. Gallery, Praha, s. 123-148.
- JUROVÁ, Anna. 1993. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Spoločenskovedný ústav Slovenskej akadémie vied v Košiciach, Goldpress. Bratislava.
- JUROVÁ, Anna. 2007. Problémy výskumu histórie Rómov na Slovensku (v Československu) ve 20. storočí. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, 2007, s. 129-140.

- JUROVÁ, Anna. 2009. The turning points in the development of the Romany ethnic group in Slovakia in 20th century and problems of research. In: *Člověk a společnost*, 2009, roč. 12, č. 4.
- KAPLAN, Karel. 2007. *Proměny české společnosti (1948–1960)*, část první. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha.
- KRAMÁŘOVÁ, Jana (ed.). 2005. *(Ne)bolí. Vzpomínky Romů na válku a život po válce*. Člověk v tísní, společnost při české televizi o.p.s., Praha.
- LACKOVÁ, Elena. 1997. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Triáda, Praha.
- LHOTKA, Petr. 2009. *Svaz Cikánů – Romů 1969–1973*. Doprovodná publikace k výstavě Muzea romské kultury- Muzeum romské kultury, Brno.
- NEČAS, Ctibor. 1994. *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945*. Spisy Filozofické fakulty MU v Brně sv. 299, Brno, Masarykova univerzita.
- NEČAS, Ctibor. 1999. *Holocaust českých Romů*. Praha, Prostor.
- NEČAS, Ctibor. 2005. *Romové na Moravě a ve Slezsku 1740–1945*. Brno, Maticе moravská.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2003. Co konečné řešení nevyřešilo. Romové na Moravě a ve Slezsku v letech 1945–1947. In: Dvořák, T., Vlček, R., Vykoupil, L. (eds.). *Milý Bore*. Historický ústav AV ČR, Historický ústav FF MU, Maticе moravská, Brno, s. 327–336.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2004. *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu. Praha.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2007. K otázkám metodického přístupu a terminologických problémů výzkumu slovenských a českých Romů ve 20. století. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, 2007, s. 89–101.
- PREČAN, Viliam. 1990. *Charta 77 1977–1989. Od morální k demokratické revoluci*. Dokumentace. Schenfield, Bratislava.
- SADÍLKOVÁ, H., ZÁVODSKÁ, M., ZAPLETAL, T. 2010. *Výzkum romského osídlování Brna 1945–73*. Výzkumná zpráva. Dostupné z: http://www.romistika.eu/docs/ZZ_MSMT2010_Brno_Priloha-5_Vyzkumna-zprava_WEB.pdf
- SIDIROPULU JANKŮ, Kateřina. 2013a. Krajina vzpomínek. Kdo kreslí mapu „brněnského Bronxu“? In: *Sociální studia*, Masarykova univerzita, 2013, roč. 4/X, č. 4, s. 57–78.
- SIDIROPULU JANKŮ, Kateřina. 2013b. Marginalizovaní pamětníci, marginalizované vzpomínky. Romští dělníci vzpomínají na příchod do českých zemí po druhé světové válce. In: Soukupová, B.; Nosková, H.; Bednařík, P. *Paměť-národ-menšiny-marginalizace-identity I. Urbánní studia sv. 6*. Praha: FHS UK, s. 143–153.
- ŠEBOVÁ, Barbora. „Škola Míru“ v Květušíně 1950–1954 (a její pokračování na Dobré Vodě u Prachatic) – kritická reflexe v historickém kontextu 50. let. Diplomová práce: FFUK Praha, 2009.

- TURKOVÁ, Kateřina. *Svaz Cikánů – Romů (1969-1973)*. Možnosti přístupu ke studiu Svazu Cikánů-Romů na příkladu analýzy činnosti krajského výboru Svazu v Západočeském kraji. Diplomová práce: FFUK Praha, 2011.
- ZAPLETAL, Tomáš. 2012. Přístup totalitního státu a jeho bezpečnostních složek k romské menšině v Československu (1945-1989). In: *Sborník archivu bezpečnostních složek*, 10/2012, s. 13-83.

Nerecenzovaná část

K desetiletí cikánské školy v Užhorodě

V tomto příspěvku přinášíme v plném znění nově nalezený historický pramen – text populárně-naučné rozhlasové přednášky o cikánské škole v Užhorodě, která byla odvysílána Československým rozhlasem Praha dne 20. 12. 1936.¹ Jde o příspěvek dr. Josefa Šimka, vrchního odborového rady ministerstva školství, který byl přímým iniciátorem vzniku školy. Společně s taktéž nedávno nalezeným filmovým šotem (němým, cca 2,5 min délky) zpravodajského filmu *Užhorod 1934*² jsou obě tyto archiválie svědectvím toho, že novátorskému pedagogickému postupu, tedy cikánské škole v Užhorodě, se kromě dobových odborných studií dostalo ve své době pozornosti i ze strany všech typů sdělovacích prostředků v republice.³

Vzhledem k tomu, že kontext vzniku a vývoje „cikánských škol“⁴ v ČSR 1918 – 1938 není dodnes v odborné literatuře uspokojivě zpracován, je na úvod potřeba nejprve aspoň stručně shrnout stav pramenné základny, zejména dobové publikované literatury, která pomáhá objasnění tohoto historického fenoménu.

Dosud víme, že sám autor uvedené rozhlasové přednášky, Josef Šimek, publikoval o cikánské škole (minimálně) dva texty.⁵ Starší z nich, podrobně zpracovaný příspěvek v dobovém periodiku *Úchylná mládež* nám může sloužit pro objasnění některých informací, které se do rozhlasové přednášky dostaly ve

1 Archiv Českého rozhlasu: databáze AISPF – SI:P 10540. *K desetiletí cikánské školy v Užhorodě*. Ve své době byly několikaminutové rozhlasové přednášky žánrem, kterým se posluchačům přibližovala méně známá témata. Tato přednáška byla odvysílána v čase mezi 17:15 – 17:30. Datum odvysílání ČRo bylo zřejmě zvoleno proto, že historicky prvním vyučovacím dnem školy byl 22. prosinec 1926.

2 Národní filmový archiv: ZF 929 – Užhorod 1934 (výrobce: Bratři Deglové).

3 Nálezy v Archivu Českého rozhlasu a Národního filmového archivu byly výsledkem systematických rešerší, respektive přípravy výstavy „PAŤAN – MA PAŤAN. VĚRTE – NEVĚRTE. Romové a média“ v Muzeu romské kultury v Brně (výstava kurátorů Michala Schustera a Milady Závodské se konala 25. 10. 2013 – 23. 2. 2014). Mnohem čtenější jsou samozřejmě nálezy v dobovém tisku – *Národních listech*, *Lidových novinách*, *Prager Mittag* a dalších – tyto články byly jako historické prameny částečně již využity (například Sommer, 1994). Dále viz též pozn. 16.

4 Pro potřeby vypracování komentáře budeme používat dobové (a později zaužívané) spojení „cikánská škola“. Je však nutné si uvědomit, že v českém jazyce výraz „škola“ označuje jak (samostatnou) instituci, tak (samostatnou) budovu – což ovšem, v případě „cikánské školy“ v Užhorodě (i dalších následně zakládaných v jiných obcích ČSR), určitě platilo pouze ve významu „samostatná budova“, ve které byla původně jednotřídní výuka romských dětí z Užhorodu realizována: „Dne 22. prosince 1926 byla otevřena škola (vlastně třída) pro cikánské děti v Užhorodě...“ (Šimek, 1927: 134, a dále nn.), viz i závěr tohoto rozhlasového příspěvku i srovnání textu v dalších komentářích. Z hlediska instituce šlo o třídu, spadající pod slovenskou státní školu na Drugetově náměstí v Užhorodě (Šimek, 1927: 137).

5 Šimek, 1927 a Šimek, 1936.

zkrácené podobě. Z dalších dobových pramenů, které zřejmě všechny čerpaly z obou Šimkových textů, jsou cenné studie Františka Štampacha⁶ a významnou je i práce Marie Novákové, a to i tím, že (publikovaná v Romano džaniben) přináší dvě fotografie školy a dětí z roku 1933.⁷ Další dobové fotografie (interiéru třídy) zřejmě z konce dvacátých let se ovšem nalézají v dalších publikacích,⁸ z nichž pozoruhodný je zejména příspěvek Antonína Hrbka – syna někdejšího vládního komisaře Užhorodu Jana Hrbka.⁹ Z pozdějších publikací, které se o *cikánské škole* zmiňují, je pro budoucí badatele významný zejména jeden kritický bod hodnocení Jiřího Lípy. Ten ve své recenzi na knihu Zdeňky Jamnické – Šmerglové¹⁰ v časopise *Československá etnografie* výslovně uvádí, že autorka „*vzbuzuje dojem, že její [rozuměj cikánské školy v Užhorodě] zřízení bylo součástí nějaké státní akce řešení problému cikánů. To odporuje faktům...*“¹¹ Právě historická otázka, nakolik se v době dvacátých a třicátých let 20. století v Československu jednalo o komplexnější snahy řešení problému vzdělávání „cikánských“ dětí zůstává podle mého názoru nadále otevřena.¹² Přistoupíme-li k výčtu obcí, kde tzv. cikánské třídy byly na Slovensku a Podkarpatské Rusi otvírány, tj: po Užhorodu dále Košice,¹³ ale podle J. Šimka též Mukačevo, Ľubica u Kežmarku, Giraltovce, Dobšiná,¹⁴ a přihlédneme-li ke konstatování F. Štampacha, který píše že „... *dochází již na Slovensku k řešení problému, o němž zde píšeme, a objevují se pokusy budovati speciální školství pro cikány...*“ (Štampach, 1927: 344), bylo by od historiků jistě na místě prohledat dostupné archiválie centrálních státních institucí té doby (zejména Ministerstvo školství a národní osvěty a Ministerstvo vnitra), ale i školských úřadů nižší instance, respektive zaměřit badatelskou pozornost do lokálních písemných pramenů právě zmiňovaných obcí (probádat systematicky historie jejich elementárních škol – tj. mimo úředních pramenů též kroniky obcí, výpovědi pamětníků apod). A to z toho důvodu, aby bylo dosaženo ideálního poznání, v jakém historickém kontextu vývoje institucionálního vzdělávání v ČSR cikánská škola v Užhorodě mohla vzniknout, vznikla a existuje dodnes.¹⁵

6 Štampach, 1927, 1930, 1933.

7 Nováková, 1995.

8 Davidová, 1965: 27 (autorem této fotografie je zřejmě etnograf Jozef Kolarčík Fintický), Hrbek 2014.

9 Jan Hrbek (1979–1938) byl ve funkci vládního rady města Užhorodu v letech 1924 – 1928, přičemž ale jeho společenské aktivity v Užhorodu toto období dalece přesahují (ve městě působil jako státní úředník 1922–1930). O jeho zásluze na založení školy viz Šimek, 1927:135–6 a též viz níže v pozn. č. 20.

10 Jamnická – Šmerglová, 1955.

11 Lípa, 1957: 314.

12 Zatím jediný komplexnější pohled lze najít u C. Nečase (2005).

13 Jurová a Zupková, 2007: 106–107; viz i článek A. Jurové v tomto čísle RDŽ – pozn. red.

14 Šimek (1936: 355) mimo výše vyjmenované uvádí další: „...*budou-li ještě otevřeny cikánské třídy v Bělé u Kežmarku a v Nové Lesné pod Tatrami.*“ Karel Sommer (1994: 109) uvádí dále Medzilaborce a Podskal-ku u Humenného.

15 S výjimkou A. Jurové (2007), která přinesla nové informace o škole v Košicích, není v odborné literatuře o výše uvedených dalších tzv. cikánských třídách podrobně známo nic, a to i přes to, že jsou ve výčtu opakovaně v odborné literatuře uváděny (i jen nekriticky opisovány).

V níže publikovaném historickém prameni chceme přinést kromě nových detailních historických informací i určitý aktuální podnět k systematictějšímu zpracování historie institucionálního vzdělávání Romů.

Komentáře zpracovala Milada Závodská

K desetiletí cikánské školy v Užhorodě

Za každým větším městem Podkarpatské Rusi je zvláštní tábor, tzv. cikánská vesnice.¹⁶ V ubohých domcích tu žije usedlým způsobem několik cikánských rodin a hodně dětí. Domky stavěny jsou z nepálených cihel, nemají komínů a uvnitř není téměř žádného zařízení. Cikáni živí se výrobou nepálených cihel, čistěním města, sbíráním odpadků a pohodnictvím a děti žebrají. Tu a tam některý z cikánů je hudebníkem. Takové poměry byly na Podkarpatské Rusi až do r. 1925. Tenkrát počala školská správa uvažovati o zaškolení cikánských dětí. Ale do normální školy cikánské dítě se nehodilo. Vždyť bylo otrhané, nečisté a nebylo vedeno k žádnému pořádku. Přišlo-li přece některé cikánské dítě do normální školy,¹⁷ setrvalo v ní několik dní – potom zase věnovalo se svému toulavému, žebravému životu a vyrůstalo v analfabeta.¹⁸

Abych tento nepříjemný stav odstranil, pojal jsem v r. 1926 myšlenku zřídit i v Užhorodě zvláštní třídu pro cikánské děti. Chtěl jsem, aby cikáni považovali školu za svoji a proto jsem stanovil požadavek, aby si cikáni postavili školu sami.¹⁹ Cikáni podepsali palcem ruky smlouvu, že vyrobí 19.000 cihel, a potom město zahájilo stavbu.²⁰ Uprostřed prosince 1926 byla budova hotova a opatřena nábytkem. Pro cikánskou školu určený učitel Josef Šesták²¹ začal hned mezi

16 Skutečnost, že na Podkarpatské Rusi existují romské osady, a jak se v nich žije, vzbuzovala už ve dvacátých letech pozornost československých médií, novin – i zpravodajského filmu. Na ukázkou dobové rétoriky např. text komentáře z filmu Užhorod a jeho okolí (1922): „Cikánská čtvť v Užhorodě. Tito cikáni jsou maloobchodníci a nelze je ztotožňovati s cikány potulnými, ani s některými zámožnými cikány na Slovensku“ (NFA, Užhorod a jeho okolí 1922). Dále viz např. obsáhlý ilustrovaný článek „Podkarpatské cikáni“ v *Lidových novinách*, 3. 5. 1931 a další.

17 „Historie snažení obyvatelů města Užhorodu o zaškolení cikánských dětí resp. zřízení školy pro cikány začíná roku 1923/1924...Nebylo však uznáno, že i pro cikánské dítě jest obec povinna vlastně vystavěti a zřídit školu...“ (Šimek, 1927: 135).

18 O úrovni vzdělání na Slovensku a na Podkarpatské Rusi a o zlepšení neuspokojivých poměrů tam, se pojednává podrobně v dobovém monumentálním díle *Vývoj a dnešní soustava školství* (Kádner, 1929–38). Též včetně zmínky o cikánské škole v Užhorodě (Kádner, 1931: 177), která je zařazena do § 10. *Školství v zemích nové příbylých*. O situaci Romů na Slovensku a Podkarpats. Rusi podrobně Fr. Štampach, který podrobně rozlišuje různé úrovně školního vzdělávání Romů v různých lokalitách ČSR (Štampach, 1927).

19 Na tuto myšlenku kladl J. Šimek důraz odpočátku, již v letech 1926–7 (Šimek, 1927: 135–136).

20 Stavba školní budovy měla plnou podporu vládního komisaře J. Hrbka a město přispělo na stavbu více než polovinou celkového rozpočtu, zaplatilo 35.000 Kč. Dalších 15.000 Kč poskytlo Ministerstvo školství, 10.000 Kč prezident republiky a 5.000 Kč viceguvernér (Šimek, 1927: 136).

21 Učitel J. Šesták byl pro tuto práci vybrán zejména pro své jazykové schopnosti, neboť ovládal východoslovenské dialekty i romštinu (Šimek, 1927: 137). Dalšími učiteli byli následně V. Tomčány, M. Cin-kovský a L. Hegeduš (Hrbek, 2014).

cikánskými dětmi působiti, vypravoval jim, proč se chodí do školy, slíbil jim pomůcky i ošacení. Starší cikáni sledovali působení mezi dětmi se zájmem a hned doporučovali hojně užívání rákosky, poněvadž jinak prý to s dětmi nepůjde. Den před otevřením školy sešly se děti v budově po prvé. Byl to jakýsi zápis. Vstup do třídy, která byla trochu vyzdobena pro zítřejší slavnost, působil na prvních 35 dětí zvláštním způsobem: byly jako u vytržení. Když učitel nechal dětem chvíli času, aby viděl, co budou dělat, když nejsou pod nej přísnějším dozorem, rozproudil se ve třídě ruch, vytvořily se skupiny, děti zpívaly, některé tancovaly, všechno prohlížely, ale také na všechno lezly, otvíraly okna, opouštěly školu a zas přiváděly nové malé nebo menší děti, učiteli neznámé. Slavnostní otevření školy bylo 22. prosince 1926²² v 10 hod dopoledne a toho dne seděly děti ve škole už od 6 hod. ráno, aby nepřišly pozdě; takovou chuť projevíly ke škole ještě před zahájením.

Po vánocích 1926 začala škola. Po první 4 měsíce byla docházka téměř 100% – ní. Po čtyřech měsících znaly už děti velkou abecedu, ale při vyučování byly těkavé, čtení dělalo jim velké potíže, nejraději by byly odpovídaly hromadně. Osnova cikánské školy připouštěla, aby se na škole učilo hře na housle.²³ Tomuto předmětu vyučoval starý cikánský primáš Lacko Martón. Ačkoli počáteční dovednosti ve hře na housle u dětí byly velmi nepatrné, byl učiněn do konce školního roku značný pokrok. Ale přes prázdniny děti skoro všechno zapoměly, hlavně z mluvnice i čtení. Druhého roku děti vše zas dohonyly a už si navykly i čistotě a byla povzbuzena chuť k návštěvě školy. Též zmírněna byla cikánská dotěrnost. Aby se u dětí neobjevila zase žebravost, zavedeny byly ženské ruční práce i práce výchovné, které byly vzpruhou vyučování v předmětech literárních. Třetím rokem učinily děti značný pokrok – v počtech došlo se k dvojciferným číslům i ke zlomkům a na učivo prvoučné navazovala již občanská nauka a výchova, při níž se dbalo zušlechtnění citu a vyvíjení dobrých zvyků a vštěpování pravidel slušného chování. Čtvrtým rokem vyučovalo se již všem předmětům podle osnovy normální školy, ovšem trochu upravené. V tomto roce zajímali se i cikánští rodiče o prospěch svých dětí. Bylo jim sděleno, že malí cikáni mají značnou bystrost a pohotovost myšlenek, ale že chlapci jsou celkem pomalejší než děvčata. Zato však hoši jsou vytrvalejší. Také toho roku bylo pro veřejnost sděleno, že ve škole nebylo vážnějších poklesků proti chování. Nic se ve škole neztratilo a cigarety a peníze učitelem ve třídě zapomenuté ležely druhý den na téže místě – nebylo z nich nic odcizeno. V pátém roce přestoupilo již několik dětí na školu měšťanskou, ale setrval na ní pouze 1 žák. Za 10 let trvání cikánské školy vyšlo školu celkem 36 žáků. Celkový prospěch se zlepšil, ale přes to je

22 Jak popisuje J. Šimek ve svém článku podrobně, byl v tomto zahájení záměr psychologicky děti postupně s prostředím seznámit, a opravdová výuka začala až v lednu 1927 (Šimek, 1927: 137-138).

23 Tento experiment vyžadoval vyřídit výjimku Ministerstva školství (Šimek, 1936: 354).

Cedule u vstupních dveří „cikánské školy v Užhorodě“, 1934.
(Snímek zhotoven z archivního filmu ZF Užhorod 1934,
film uložený v NFA Praha)

charakteristické, že ani z jednoho absolventa cikánské školy nestal se řemeslník. Za to několik absolventů, kteří vynikli v hudbě, vytvořilo 2 kapely.

Cikánská škola, která byla míněna původně jako pokus, udržela se celých 10 let a zkušeností bylo použito při zřizování dalších škol pro cikány.²⁴ Cikánská škola je druhým domovem mladých cikánských dětí, třebaže je zjištěno, že absolventi školy se později o školu mnoho nestarají. Pouze 2 či 3 přijdou za rok na školu se podívat a to ještě v době, kdy je venku zima. Naproti tomu chtějí starší cikáni, aby jim učitel večer předčítal z novin, aby jim vypravoval, co se stalo nového ve světě, chtějí vědět něco z dějin, hlavně to, co jim kuse vypravovaly děti doma. Později byly zřízeny při škole i večerní besídky a v nich vyklíčila snaha, aby se ukázky vyučování hudbě ukázaly i širší veřejnosti vystoupením v divadle. V r. 1931 vystoupily tedy cikánské děti i starší cikáni v několika veřejných vystoupeních v Užhorodě, v Mukačevě a Košicích. Chtěli také jeti do Prahy, ale pak z tohoto výletu sešlo.

Jednou z nejzajímavějších knih cikánské školy jest kronika.²⁵ Kniha tato je opravdu dokladem mnohostranné učitelovy činnosti. Učitel na cikánské škole, kromě pedagogických povinností, zastává i povinnost holiče a střihače vlasů, ale také cikánského jazykozpytce, slovníkáře, sběratele písniček, rčení a nadávek, ale také je poradce dospělých, jimž dělá advokáta, písaře a poradce i v nejchoulostivějších věcech. V uznání těchto prací byl učitel Hegedűš cikánským králem Kviekem²⁶ povýšen na cikánského barona.

Kronika jest však též důkazem toho, že cikánská třída v Užhorodě jest velmi zajímavým pedagogickým pokusem. V pamětní knize potvrdili svoji návštěvu

²⁴ Viz pozn. 14 a 30.

²⁵ V současné době usilují o získání textu školní kroniky a pamětní knihy. Pomocí tohoto pramene by se kvalitněji dala interpretovat celá řada dalších informací – jakož i zmínky o zahraničních návštěvách, viz i pozn. 26.

²⁶ Velmi pravděpodobně šlo o Janusza Kwieka, jehož korunovace byla ve své době (1937) událostí v Evropě obecně známou (Liégeois, 1995:211).

pedagogové z 18 států. Charakteristické jest, že nejdříve přišli zástupci těch států, které mají cikánů nejméně! Mnoho osob anebo novinářů napsalo do pamětní knihy kritiku nebo poznámky o činnosti školy a vyslovili se celkem s uspokojením.

Dnes je cikánská škola v Užhorodě dvoutřídní.²⁷ Do každé třídy chodí asi 30 dětí, školní návštěva jest asi 90%. Jarní krásné počasí nemá vlivu na školní docházku. Během 10 let zlepšil se prospěch dětí ve škole, škola probudila v cikánech smysl pro vyšší lidskou úroveň, děti, které přicházejí dnes do první třídy, snad vlivem starších sourozenců, kteří už chodili do školy, jsou civilisovanější a celkem klidnější. Z celkového počtu jest asi 14% žáků velmi dobrých a přes 20% žáků nedostatečných. Jenom polovička chlapců je dobrými hudebníky.

To je tedy historie cikánské školy!

Bylo mi též vytýkáno, proč vlastně byla škola zřízena, neboť byla obava, aby školou nevytvořila se v Československé republice nová menšina. Není to možné, neboť na škole učí se slovensky.²⁸ Ale cikán je jiný člověk, liší se vždy od našeho obyvatele a dohromady spojuje je řeč i způsob života, který prozrazuje se láskou k přírodě a k životu v ní. Cikán má nadbytek citu a tato okolnost dala cikánům vyniknouti v hudbě. Cikáni jsou nervosní, ve štěstí jásají, v radosti pijí i šampaňské a pak trou bídu, v neštěstí hned zoufají. Cikáni mají jiný myšlenkový pochod nežli my, mají jiný charakter, žijí v jiném ovzduší a vniknouti jim do duše a poznati ji je velmi těžko, neboť se dovedou přetvařovat. Nemají jasného vědomí o cti v našem slova smyslu. Ctí je pro ně příslušnost k cikánské rase – a potom, aby byl cikán dobrým hudebníkem.

To je tedy charakteristika cikána. Nemá tedy právo na svoji školu, v níž by byl vychováván a vyučován.²⁹

Až školu vyjdou děti z této generace, jež dnes školu navštěvuje, přiblíží se tato cikánská škola normální obecné škole a děti cikánů přiblíží se výchovou dětem chodícím do normální školy. Pak teprve nebude potřebí cikánské školy u nás. Zatím kromě Užhorodu je ještě třída pro cikánské děti v Mukačevě, Giraltovcích, Dobšíně a v Lubni.³⁰

27 Od počátku svého zřízení byla tato „cikánská škola“ jednotřídní, jako dvoutřídní se začalo učit od 15. 10. 1935 (Šimek, 1936: 355).

28 Oficiálně šlo o „školu s československým vyučovacím jazykem“. J. Šimek byl s jazykovými znalostmi Romů v Užhorodě podrobně obeznámen (viz Šimek, 1927: 135, 137; 1936: 534). Romštinu zřejmě neovládal, ani ji nepokládal za samostatný jazyk, nýbrž označuje ji jako „cikánský žargon“ a „hantýrku“ (neměl zřejmě dostatečné informace o lingvistickém akademickém poznání své doby), ovšem respektuje ji – viz též pozn 21.

29 Toto není fečnická otázka, ale vyjádření skutečně nadčasového pedagogického záměru a souvisejících úvah, kterými předbíhal svou, resp i naši dnešní dobu. Šimek (1927: 135 – 137) např. uvažoval i takto: „Pro školu jsem sestavil zvláštní osnovu... Chtěl jsem také do školy zavést pojem cikánské cti, ale upustil jsem od toho. Za to chci, aby se využilo citu, kterého jest u dětí i dospělých mnoho, a který nevyužít, znamenal by pro školu ztrátu.“ (zvyraznila M.Z.)

30 Výčet obcí též Šimek, 1936: 355. Uvedená Lubňa je zřejmě omylem zaměněna za správně uváděnou Lubici v Kežmarku. Pozoruhodné je, že se nezmiňuje o Košicích.

Archivní prameny

Národní filmový archiv: Užhorod a jeho okolí 1922;
ZF 929 – Užhorod 1934 (výrobce: Bratři Deglové); ZF 337 – Užhorod 1937.

Archiv Českého rozhlasu: databáze AISPF – SI:P 10540 – Přednáška dr. J. Šim-
ka odvysílaná 20. 12. 1936 v 17:15 – 17:20 „K desetiletí cikánské školy
v Užhorodě“.

Literatura

- DAVIDOVÁ, Eva. 1965. *Bez kolíb a šiatrov*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, ISBN: 83-004-65
- HORVÁTHOVÁ – ČAJÁNKOVÁ, Emília. 1964. *Cigáni na Slovensku*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, ISBN neuvedeno.
- HRBEK, Antonín, 2014. První cikánská škola v Užhorodu v letech 1924 – 1929. *Romano hangos* 5/2014, s. 4.
- JAMNICKÁ – ŠMERGLOVÁ, Zdeňka. 1955. *Dějiny našich cikánů*. Praha: Orbis, ISBN neuvedeno.
- KÁDNER, Otakar. 1929 – 1938. *Vývoj a dnešní soustava školství*, díl II, Praha: Sfinx, Bohumil Janda. 4 sv. ISBN neuvedeno.
- KUŠTĚK, Vl. 2006. 80. výročie založenia cigánskej školy v Užhorodě. *Podkarpatská Rus* 1/2006, s. 7.
- LIÉGEOIS, Jean – Pierre. 1995. *Rómovia, cigáni, kočovníci*. Bratislava: Informačné a dokumentačné stredisko o Rade Európy. ISBN 80-967380-4-6.
- LÍPA, Jiří. 1957. Recenze na Zdeňka Jamnická-Šmerglová 1955. *Československá ethnografie*, 1957, s. 314-317
- NEČAS, Ctibor. 2005. *Romové na Moravě a ve Slezsku (1740-1945)*. Brno, Matice moravská.
- NOVÁKOVÁ, Marie. 1995. Cikánská škola v Užhorodu – (Disertační práce vypracovaná v roce 1938, k obhajobě předložená po roce 1945. Mírně zkráceno). *Romano džaniben* 3/1995, ISSN 1210-8545, s. 16-20.
- ŠTAMPACH František. 1927. Výchova a výučba cikánů v Č. S. R.. *Pedagogické rozhledy*, XXVII, 1927, s. 342-347.
- ŠTAMPACH, František., 1930. Duševní vývoj cikánského dítěte. *Pedagogické rozhledy*, XL, 1930, s. 295-297.
- ŠTAMPACH, František. 1933. *Dítě nad propastí*. Plzeň: Nákladem vědeckého nakladatelství M. Lábkové v Plzni. ISBN neuvedeno.
- JUROVÁ, A., ZUPKOVÁ, E. 2007. Rómovia v Košiciach v 1. ČSR v kontexte doby a regiónu (1918 – 1938). *Bulletin Muzea romské kultury* 16/2007, s. 105–111.
- SOMMER, K. 1994. Cikánská škola v Užhorodě. *Slezský sborník* 92 – 1994, ISSN 0037-6833 s. 106-112.
- ŠIMEK, J. 1927. Škola pro cikánské děti v Užhorodě. *Úchylná mládež*, III, 1927, s. 134-138.
- ŠIMEK, J. 1936. Školy pro cikánské děti. K desetiletému jubileu trvání cikánské školy v Užhorodě. *Věstník pedagogický* XIV, 1936, s. 352-355.

Niekoľko poznámok k projektu *Ma bisteren!*²

Na Slovensku téma holocaustu Rómov začala rezonovať až v posledných 10-15 rokoch. Dovtedy bola tabuizovaná natoľko, že aj Rómovia, ktorí toto obdobie prežili, o traumách minulosti nehovorili a už vôbec nehládali vinníkov a nepožadovali odškodnenie. Pred rokom 1989 boli na Slovensku bagatelizované aj seriózne historiografické výskumy Ctibora Nečasa a zo strany historikov nebol záujem toto obdobie detailnejšie poznať. V osemdesiatych rokoch, kedy už aj spoločenské vedy pracovali so spomienkovými rozprávami, bolo neprípustné, aby výpovede rómskych respondentov preživších druhú svetovú vojnu, boli pokladané za relevantný zdroj poznania. Napriek tomu, že vtedajší režim vyzdvihoval domáci protifašistický odboj a útlak domáceho obyvateľstva počas vojnového slovenského štátu, otázka perzekúcií Rómov na etnickom princípe zostávala neprípustná.

Formujúca sa demokracia priniesla uvoľnenie i v otázke holocaustu Rómov a vytvorila priestor na vyplnenie bielych miest v dejinách.

O utrpení Rómov počas druhej svetovej vojny sa spočiatku hovorilo iba veľmi málo a v čase Česko-Slovenskej federatívnej republiky bol väčší dôraz kladený na holocaust Rómov v Čechách a na Morave. Snáď je to pochopiteľné, pretože takmer celá populácia Rómov žijúca v českých zemiach bola vyvraždená v zaisťovacích a koncentračných táboroch.

Pripomínanie

Prvé snahy pripomínať si utrpenie Rómov na Slovensku v kontexte lokálnych dejín boli už na začiatku deväťdesiatych rokov. Sporadicky sa pripomínala potreba vyplniť biele miesta v novodobých dejinách, ale téma sa do povedomia dostávala pomaly a iba pozvoľna. V tomto smere patrí veľká vďaka moravskému historikovi Ctiborovi Nečasovi, ktorý sa naďalej témou zaoberal a intenzívnym výskumom zrekonštruoval základnú faktografiu o tomto období.

1 Zuzana Kumanová, Ph.D., je etnografka, pôsobí v neziskovom sektore.

E-mail: zuza.kumanova@centrum.sk

2 Príspevok vychádza zo správ o projekte *Ma bisteren!*, na ktorého realizácii sa podieľalo občianske združenie In Minorita so sídlom v Bratislave (Vajnorská 16). Viac informácií na www.inminorita.sk

Pamätník umiestnený v Pietnej sieni Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici. Odhalený bol pri príležitosti Pamätného dňa holocaustu Rómov. Banská Bystrica, 2005. | Foto: Arne B. Mann.

Pietny akt 2. augusta 2007. Banská Bystrica, 2007. | Foto: Arne B. Mann.

Vystúpenie súboru Romka z Detvy počas pietného aktu v Bánskej Bystrici 2. augusta 2011.
Banská Bystrica, 2011. | Foto: Arne B. Mann.

Okrem toho v polovici deväťdesiatych rokov vzniklo viacero spontánnych iniciatív s cieľom zaznamenať výpovede preživších Rómov, a tak k faktografii doplniť emocionálne hľadisko. Postupne, alebo možno aj paralelne, pracovali v tejto oblasti viaceré výskumnícke tímy. Zväčša išlo o iniciatívy mimovládnych organizácií, prípadne vysokých škôl. Spracovanie týchto výpovedí určite nebolo jednoduché. V ostatnom čase sa objavujú na knižnom trhu publikácie, približujúce v beletrizovanej podobe najnovšie dejiny Rómov širokej verejnosti. V druhej polovici deväťdesiatych rokov pribudlo aj niekoľko odborných historických štúdií, ale ešte stále sú nepoznané oblasti, ktoré si zasluhujú spracovanie.

Detabuizácia holocaustu Rómov ako spoločenskej témy prichádzala a prichádza iba pozvoľna. V roku 1991 sa na pietnom akte v Dúbravách zúčastnili viacerí vysokí reprezentanti štátu – predseda vlády SR, poslanec SNR, poradca vtedajšieho prezidenta, zástupcovia rezortov, na dlhé obdobie išlo o ojedinelý akt. V porovnaní s Českou republikou, kde už v roku 1995 bol odhalený prvý pamätník na mieste zaštorovacieho tábora v Letech u Písku, u nás k podobnému aktu došlo až o desať rokov neskôr. Tento čas potrebovala slovenská spoločnosť, aby dospela k potrebe morálneho gesta.

Pamätník rómskym obetiam v obci Lutilla, kde na sklonku roku 1944 bola vyvraždená viac ako 40 členná rómska komunita. Pamätník bol odhalený 15. decembra 2005. Autormi pamätníka sú Ladislav Čisárik ml. a Alexander Reindl. Lutilla, 2011. | Foto: Arne B. Mann.

Pamätník rómskym obetiam v Nemeckej, na mieste masového popraviska. Pamätník bol odhalený 15. decembra 2006. Autormi pamätníka sú akademickí sochári Jaroslava a Ján Šickovci s použitím kovaných prvkov z dielne Róberta Riga. Nemecká, 2006. | Foto: Arne B. Mann.

Projekt Ma bisteren!

V roku 2005 z iniciatívy Ministerstva kultúry SR vznikla pracovná skupina pripravujúca samostatný projekt, ktorý sa mal venovať pripomenutiu nerovného postavenia Rómov na Slovensku v rokoch 1939-1945. Zároveň ministerstvo na realizáciu aktivít uvoľnilo finančné prostriedky. Realizáciou bolo poverené Slovenské národné múzeum, ktoré nadviazalo spoluprácu s občianskym združením In Minorita so sídlom v Bratislave. Vznikol užší pracovný tím zložený z vedenia Slovenského národného múzea, Arne B. Mann z Ústavu etnológie SAV a Zuzany Kumanovej z občianskeho združenia In Minorita. Už prvé diskusie priniesli zjednotenie, že projekt bude realizovaný v niekoľkých etapách a symbolický pamätník rómskeho holocaustu v Bratislave bude odhalený až v závere projektu. Tomu bude predchádzať osadenie pamätných tabúľ na miestach, kde k perzekúciám dochádzalo, kde boli Rómovia násilne internovaní, alebo zavraždení. Po starostlivom zvážení bolo vybratých 7 lokalít, pričom každá reprezentovala istý druh represálií voči Rómom. Druhou nemenej dôležitou líniou boli informačné, osvetové a výskumné aktivity, ktoré by tému rómskeho holocaustu približovali verejnosti.

Už od počiatku diskusií sa hľadal vhodný názov pre projekt, ktorý by odrážal jeho podstatu. Spočiatku sa používal termín *porraimos*. Na Slovensku však tento termín nie je dostatočne známy, ani v rómskej ani v nerómskej komunite. Medzi Rómami, ktorí hovo-

ria rómsky, naráža jeho používanie na istý odpor a rozpaky, lebo vzbudzuje pejoratívne konotácie, ktoré sa k slovnému základu vzťahujú. Potvrdila to aj konzultácia s predkladateľmi a tlmočníkmi³ pracujúcimi s rómskym jazykom u nás, ktorí odporúčili vyhnúť sa používaniu slova *porraimos*. Zhodli sme sa na tom, že názov projektu by mal odrážať podstatu, a to je pripomínanie si utrpenia Rómov. Celkom prirodzene tak vznikol názov projektu – *Ma bisteren!*, čo v rómskom jazyku znamená „nezaбудnite“.

Pamätné tabule a pamätníky

Bolo principiálne začať projekt v Banskej Bystrici v Múzeu Slovenského národného povstania. V pietnej sieni múzea sa v uplynulých rokoch doplnili pamätné tabule pripomínajúce všetky národy a národnosti, ktoré sa zapojili do Slovenského národného povstania. Tabuľa pripomínajúca účasť Rómov absentovala, napriek tomu, že Rómovia sa do povstania aktívne zapojili. Stovky rómskych obetí bolo zavraždených po potlačení povstania a dôvodom bola ich reálna alebo domnelá spolupráca s partizánmi. Druhý dôvod pre výber lokality bol fakt, že v Pietnej sieni bol doplnený aj pamätný kubus pripomínajúci židovské obete holocaustu. Autorský tím sa rozhodol doplniť kubus pripomínajúci rómske obete. Pietny akt odhalenia pamätného kubusu s textáciou „Obetiam rómskeho holocaustu na Slovensku 1939–1945. Ma bisteren!“ sa v Pietnej sieni Pamätníka SNP konal 2. augusta 2005. Avšak ešte týždeň pred odhalením nebolo isté, či pamätný kubus vôbec bude osadený. Problémom bolo naplnenie predstáv zástupcov nositeľov autorských práv na výtvorné riešenie Pietnej siene. Napokon bol kubus osadený na dôstojnom mieste.

Výber ďalších lokalít zohľadňoval viaceré kritériá. V prvom rade mal odrážať spôsoby perzekúcií Rómov počas vojny – miesta pracovných útvarov, miesta zais-

V rokoch 1941–43 bolo v Hanušovciach nad Topľou sídlo sústavy východoslovenských pracovných útvarov, v ktorých boli internovaní rómski muži. Pamätná tabuľa tu bola odhalená 17. februára 2006. Autormi pamätníka sú Ladislav Čisárik ml. a Alexander Reindl. Hanušovce nad Topľou, 2006. | Foto: Arne B. Mann.

3 Išlo o Jána Hera, Stanislava Cinu, Viliama Zemana, Rastu Pivoňu – licencovaných prekladateľov a tlmočníkov, Františka Godlu – prekladateľa, Eriku Godlovú – tlmočnicu s medzinárodnými skúsenosťami, Danielu Šilanovú – šéfredaktorku *Romano nevo li!* a Kláru Orgovánovú – vtedajšiu Splnomocnenkyňu vlády SR pre rómske komunity.

Židovský cintorín vo Zvolene, kde v masových hrobách boli pochované obete represálií, medzi nimi aj Rómovia z okolitých dedín. Pamätník odhalený 8. apríla 2006. Autormi pamätníka - akademickí sochári Jaroslava a Ján Šickovci s použitím kovaných prvkov z dielne Róberta Riga. Zvolen, 2006. | Foto: Arne B. Mann.

ťovacích táborov, miesta masových poprav, ale i lokality, kde rómske komunity boli vyvraždené a tieto obete nemajú dôstojné pomníky. Zohľadnené bolo aj geografické hľadisko tak, aby sa lokality nachádzali na území vojnového slovenského štátu ale i južných územiach zabratých horthyovským Maďarskom. Nakoniec sa počet lokalít ustálil na sedem, išlo o **Dubnicu nad Váhom** – miesto, kde bol zaisťovací tábor a kde došlo k masovej vražde internovaných Rómov. Internáciu rómskych mužov v pracovných útvaroch pripomína tabuľa umiestnená na železničnej stanici v **Hanušovciach nad Topľou**. Miesta masových popravísk reprezentujú Pamätník v **Nemeckej** a židovský cintorín vo **Zvolene**. Pamätníky boli osadené aj v obciach, kde boli zavraždené početné rómske komunity: v obciach **Lutila** pri

Pietny akt na židovskom cintoríne vo Zvolene za účasti podpredsedu vlády SR Pála Csákyho. Zvolen, 2006. | Foto: Arne B. Mann.

Žiari nad Hronom a **Slatina** na južnom Slovensku (okr. Levice). V obci Lutila bolo koncom roku 1944 viac ako 40 tamojších Rómov odvlečených z obce a ich telá sa našli v masovom hrobe v Dolnom Turčeku. Obec Slatina (okr. Levice) po viedenskej arbitráži pripadla pod správu horthyovského Maďarska a pred koncom vojny sa o ňu udiali urputné boje. V polovici decembra 1944 bola obec oslobodená postupujúcou sovietskou armádou, ale deň pred Štedrým dňom sa opäť vrátili nemecké vojská a tie zavraždili viac ako 50 rómskych mužov, žien a detí. Ambíciou tímu bolo osadiť pamätnú tabuľu aj v Komárne na mieste koncentračného tábora, kam boli deportovaní Rómovia z anektovaného územia. Doposiaľ sa túto ambíciu nepodarilo z viacerých dôvodov naplniť.

Pri odhaľovaní pamätníkov sa konali aj pietne akty, pričom historicky významné slová zazneli pri odhaľovaní pamätníka na židovskom cintoríne vo Zvolene (8. apríla 2006). Vtedajší podpredseda vlády SR Pál Csáky sa ospravedlnil za krivdy páchané na menšinách počas vojnového slovenského štátu, pričom po prvý raz v tejto súvislosti spomenul konkrétne aj Rómov:

„Vyjadrujem hlbokú ľútosť nad represáliami v rokoch 1944 – 1945, ktoré páchala vláda vtedajšieho slovenského štátu voči židovskému národu a menovite voči príslušníkom rómskeho národa len preto, že boli iní. A hoci súčasná Slovenská republika nemá nijaké konexie na vojnový slovenský štát, chcem sa v mene vlády SR ospravedlniť za krivdy, ktoré sa páchali na menšinách počas druhej svetovej vojny a požiadať o odpustenie rodiny pozostalých.“

Vizuálne riešenie

Už v prvopočiatkoch diskusií sa počítalo s možnosťou takých výtvarných riešení, na ktorých by mohli participovať aj rómski umelci. Nakoniec širšie plénum túto myšlienku prijalo a Slovenské národné múzeum vyhlásilo výberové konanie na výtvarné riešenie a realizáciu pamätných objektov pripomínajúcich rómsky holocaust. Výberové konanie sa vzťahovalo na exteriérové formy pamätných tabúľ – predovšetkým v obci Lutila a na železničnej stanici v Hanušovciach nad Topľou.

Realizovaním pamätných objektov v obci Lutila a Hanušovce nad Topľou bol poverený autorský tím Ladislav Čisárik ml. a Alexander Reindl. Spomedzi ponúk, ktoré do výberového konania prišli, najviac zodpovedal zadaniu, a to predovšetkým vďaka zapojeniu práce so železom a použitím kováčskej technológie. Dominantou návrhu je rozorvané koleso s prebítanou mrežou. Jednotiaci je aj nápis *Ma bisteren!* V obci Lutila sa objekt realizoval v kombinácii s miestnym kameňom a v Hanušovciach nad Topľou v kombinácii s žulovou leštenou doskou.

V prípade pietneho objektu v Pamätníku v Nemeckej, boli realizáciou poverení akademická sochárka Jaroslava Šicková a akademický sochár Ján Šicko. Na realizácii spolupracoval Róbert Rigo z Dunajskej Lužnej. Opäť ide o kombináciu železa a kameňa v tomto prípade travertínu. Kovaný je jednotiaci nápis *Ma bisteren!* Tento realizačný tím sa podieľal aj na realizácii pamätníka na židovskom cintoríne vo Zvolene. Autorom návrhu a realizácie pamätnej tabule v Slatine je akademický sochár Norbert Keleczený, ktorý použil kované prvky z kováčskej dielne Ladislava Šarközyho z Dunajskej Lužnej. Práve v Slatine išlo o neľahkú úlohu doplniť už existujúci pomník o adekvátny spomienkový objekt a tabuľu s menami zavraždených. Na realizácii pamätného kameňa v Dubnici nad Váhom sa opätovne podieľal akademický sochár Jaroslav Šicko, avšak tentoraz kované artefakty, vrátane oplatenia sú výrobkami rómskeho kováča Pavla Ráca z Bolešova. Výtvarný návrh na pamätnú tabuľu v Komárne zrealizoval Norbert Keleczený. Všetky autorské tímy sa úlohy zhostili veľmi dobre a ich výtvarné návrhy iba umocňujú duchovný rozmer pietnych miest.

Osvetové pôsobenie

Vo fáze plánovania projektu sa podarilo presadiť, aby rovnocennou súčasťou projektu bola aj informačná línia, približujúca základnú faktografiu o postavení Rómov počas druhej svetovej vojny na Slovensku. Prvou aktivitou v tomto smere bola príprava výstavy *Holocaust Rómov na Slovensku 1939 – 1945*. Prostredníctvom panelov autori⁴ podávajú stručný historiografický prehľad tohto obdobia. Prvé dva panely približujú základné poznatky o Rómoch a načrtávajú prístup k Rómom v nacistickom Nemecku. Ďalší panel sa venuje prvej fáze obmedzovania občianskych a ľudských práv Rómov, na nasledujúcom sa nachádzajú základné poznatky o existencii pracovných útvarov pre rómskych mužov. Samostatná časť je venovaná existencii zaisťovacieho tábora v Dubnici nad Váhom, ktorého likvidácia je spojená s neobvyklou brutalitou. Osobitný panel je venovaný aj perzekúciám v rómskych komunitách po potlačení Slovenského národného povstania, kde sa podarilo podchytiť všetky doposiaľ známe údaje o vyvraždených komunitách a zavraždených jednotlivcoch. Napriek tomu, že najmenej poznatkov o postavení Rómov máme z južných území Slovenska, ktoré boli v čase vojny anektované horthyovským Maďarskom, aj tejto problematike je venovaná samostatná časť. Výstava je trojjazyčná: v slovenskom, rómskom a anglickom jazyku.

⁴ Autormi výstavy sú Zuza Kumanová a Arne B. Mann, odbornými konzultantmi René Lužica a Karol Janas. Preklad do rómskeho jazyka František Godla a do anglického Martin Fotta. Autorom vizuálu je Peter Ďurík.

Asi s dvoj mesačným oneskorením vyšiel k výstave bulletin – ktorý bol zároveň aj prílohou romských novín *Romano nevo lil*, čím sa dostal k viac ako 11 000 adresátom.

Výstava bola po prvý raz verejnosti sprístupnená 2. augusta 2005 v Múzeu Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici, kde sa okrem toho konala prezentácia knihy Eleny Lackovej *Mŕtvy sa nevracajú / Mule na aven pale* (vydavateľ Združenie Jekhetane). Sústreďenie viacerých podujatí, odhalenie pamätníka, otvorenie výstavy, krst knihy, v jednom dni nebolo náhodné. Pamätný deň holocaustu Rómov, ako pripomienka likvidácie „cigánskeho rodinného tábora“ v Osvienčime, sa v tom čase nepripomínal, verejnosť si ho nepripomína a často ani samotní Rómovia o tom-

Na cintoríne v Slatine sa nachádza masový hrob. Autorom pamätníka je Norbert Kelecsényi a použité sú kované prvky z dielne Róberta Riga. Slatina, 2006. | Foto: Arne B. Mann.

Pietny akt na cintoríne v Slatine za účasti podpredsedu vlády Dušana Čaploviča. Lokalita ležala na rozhraní Slovenského štátu a vojnového Maďarska. V decembri 1944 tu bolo takmer 60 Rómov z obce zavraždených ustupujúcou nemeckou armádou. Pietny akt pri príležitosti odhalenia sa konal 22. decembra 2006. Slatina, 2006. | Foto: Arne B. Mann.

V areáli ZVS Holding, a.s. v Dubnici nad Váhom sa nachádza cintorín s 26 hrobmi Rómov zavraždených v bývalom miestnom zašľovacom tábore. Pamätník bol odhodený vo februári 2007.

Autormi pamätníka je akademický sochár Ján Šicko, kované prvky sú z dielne Pavla Ráca. Dubnica nad Váhom, 2007. | Foto: Arne B. Mann.

to pamätnom dni nevedia a spravidla nepoznajú ani historické udalosti, ktoré mu predchádzali.

V Banskej Bystrici výstava zostala približne 2 mesiace a 6. septembra 2005 sa stala súčasťou medzinárodnej konferencie na tému *Ako učiť o holocauste*, čo pokladáme za veľmi prínosné. Účastníkmi konferencie boli predovšetkým učitelia, ktorí spravidla o postavení Rómov na Slovensku počas druhej svetovej vojny vedeli veľmi málo. Ocenili informatívnu stránku výstavy, čo nás viedlo k zamysleniu nad prípravou ďalších vzdelávacích aktivít cielených na učiteľov a študentov.

V nasledujúcich rokoch bola výstava reінštalovaná v rôznych mestách na Slovensku aj v Českej republike: v Bratislave, v Hanušovciach nad Topľou (kde bola zároveň vo februári 2006 od-

halená pamätná tabuľa pripomínajúca utrpenie rómskych mužov internovaných v pracovných útvaroch), vo Vrútkach, Zvolene, Košiciach, v Dunajskej Strede, v Dubnici nad Váhom, a v Prahe a Brne.

Opakovaná inštalácia výstavy v rôznych mestách predpokladá pomerne veľkú návštevnosť. V roku 2006, vďaka podpore Švajčiarskeho veľvyslanectva v Bratislave, bola výstava sprevádzaná aj prednáškami pre žiakov a učiteľov a premietaním dokumentárnych filmov. Vzdelávaciu líniu projektu doplnili aj o odborné prednášky za účasti významných odborníkov v tejto oblasti: napr. s historikmi - profesorom Ctiborom Nečasom z Masarykovej univerzity v Brne a Karolom Janasom z Trenčianskej univerzity. O poznatky o rómskom holocauste v Maďarsku v rokoch 1944 –45 sa prišiel podeliť Dr László Karsai z univerzity v Budapešti. Inému aspektu, postaveniu Rómov v Európe po skončení druhej svetovej vojny, sa venovala prednáška Renate Erich z Rómskeho centra vo Viedni. Jednu z diskusií sme venovali aj téme významu a využitiu záznamov so spomienkami preživších, a to nielen pri dokumentácii, ale aj pri vzdelávaní a vyučovaní žiakov.

Sumarizácii poznatkov a dosiahnutých výsledkov bolo venované kolokvium *Nepriznaný holocaust Rómov*, ktoré sa konalo 20. júna 2006 v Bratislave v priestoroch Slovenského národného múzea. Diskusné príspevky, ktoré odzneli počas seminára, boli vydané v zborníku *Nepriznaný holocaust Rómov* (eds. Zuzana Kumanová, Arne B. Mann, Bratislava 2006)

V roku 2007 sa podarilo nadviazať spoluprácu so spoločnosťou ATARAX z Košíc, ktorá chcela natočiť dokumentárny film s problematikou rómskeho holocaustu. Výsledkom spolupráce bol dokument s názvom *Ma bisteren!*, určený na odvysielanie v Slovenskej televízii. Jeho premietanie sa tiež stalo súčasťou prezentácie už spomínanej výstavy. Tiež sa v tomto roku podarilo dokončiť výstavný panel zachytávajúci samotný projekt *Ma bisteren!* a vytlačiť nový katalóg k výstave. Opäť ide o trojjazyčný materiál, mapujúci obdobie 1939-1945 v dejinách Rómov na Slovensku.

Všetky propagačné materiály, vrátane textov výstavy boli realizované trojjazyčne – slovensky, anglicky a rómsky, aby boli prístupné čo najširšej verejnosti a zároveň aby sa tak vytváral v rómskom jazyku priestor pre kultiváciu a ustálenie niektorých odborných termínov. Dvojica rómskych prekladateľov – Erika Godlová a František Godla veľmi citlivo zvažovali obsah i odbornú stránku prekladov. Projekt *Ma bisteren!* sa intenzívne realizoval v rokoch 2005-2007. Odvtedy sa každý rok koná pietny akt pri príležitosti Pamätného dňa holocaustu Rómov 2. augusta v Banskej Bystrici. V tomto smere je dôležité podotknúť, že záujem zo strany Rómov nie je veľký, spravidla sa v Pamätníku SNP stretáva zopár desiatok ľudí. Je z roka na rok väčší a čo je potešiteľné, že prichádzajú aj mladí ľudia.

Kým to človek prežije, takéto veci, to je niečo strašne

Rozhovor s paní Magdalenou Boldišovou

I když se i v současnosti stále hovoří o osudu Romů za druhé světové války jako o „zapomenutém holocaustu“, a přestože je evidentní, že dosud není osud Romů v tomto období detailně zmapován, díky celé řadě badatelů se za uplynulá desetiletí podařilo velkou část bílých míst na mapě osudu Romů v Evropě za druhé světové války vyplnit, nebo je alespoň proměnit v místa „šedivá“. Známe přinejmenším základní kontury průběhu pronásledování Romů v jednotlivých státech a regionech, máme i detailní zprávy o konkrétních dopadech různých opatření v různých regionech nebo o dalších událostech v konkrétních místech a z těchto poznatků můžeme (byť s velkou opatrností) usuzovat i na průběh událostí tam, odkud zatím chybí zcela konkrétní informace.

Uvedené platí i pro naši představu o průběhu druhé světové války na Slovensku a jejích dopadech na Romy, respektive o zapojení Romů do jednotlivých událostí. Základní práci na tomto poli dlouho zůstávala Nečasova monografie *Českoslovenští Romové v letech 1938–45* z r. 1994 (resp. monografie *Nad osudem českých a slovenských Cikánů* z roku 1981, která jí předcházela). Ta poskytuje podrobný vhled právě do obecného rámce perzekucí a pronásledování Romů zejména na úrovni jejich výčtu, přehledu jejich legislativního zakotvení a zásadních debat, které se na úrovni decizní sféry v průběhu jejich realizace vedly. Nečasem shromážděné informace tohoto typu později rozšířili další badatelé (zejm. V. Gecelovský, K. Janas a A. B. Mann).¹

V souvislosti s výše zmíněnými „šedivými místy“ je nutné dodat, že ve slovenském kontextu takovým místem bohužel zůstává např. období rozsáhlých represálií rozpoutaných v souvislosti s potlačením Slovenského národního povstání. Během něho docházelo k popravám i vraždám jednotlivců z řad Romů i celých romských komunit, přičemž do dnešního dne se podařilo dohledat jen část všech předpokládaných romských obětí (jména dosud dohledaných obětí uvádí např. Lužica a Tancoš, Mann).²

1 GECELOVSKÝ, Vladimír. 1986. *Perzekúcia cigánov v období Slovenského štátu*. In: Obzor Gemera, 17, 1986, č. 3, s. 174–177; JANAS, Karol – viz např. články v RDŽ 2002/jevend, 2003/jevend, 2004/ñilaj; MANN, Arne B., 1991. *Utrpenie Rómov počas druhej svetovej vojny*. Detva, Dom kultúry A. Sládkoviča (samostatná tlač);

2 MANN, Arne B. 1991. *Utrpenie Rómov počas druhej svetovej vojny*. Detva, Dom kultúry A. Sládkoviča (samostatná tlač); TANCOS, Július a René LUŽICA. 2002. *Zatratení a zabudnutí*. Bratislava: Iris.

Obdobně můžeme uvažovat i o té rovině poznání, která zahrnuje dokumentaci konkrétních dopadů válečných událostí a politiky na jednotlivé romské rodiny a komunity, způsobu prožívání a reflexe tohoto období na straně samotných Romů, včetně pozdějšího vyrovnávání se se ztrátami a případnými křivdami, jejichž kořeny tkví i ve způsobu oficiální prezentace tohoto období v poválečné době, kdy byli Romové jako (rasově) pronásledovaná skupina z tohoto obrazu a oficiálního vzpomínání vyloučeni (pro slovenský kontext blíže viz A.B. Mann v tomto čísle RDž). Ve smyslu zaplňování tohoto původně bílého místa je ve slovenském kontextu zásadní práce M. Hübschmannové, která se zde jako první začala nahrávání svědectví Romů o druhé světové válce systematicky věnovat.³ Výpovědi pamětníků též výrazně využívá při rozkrývání konkrétních událostí druhé světové války A. B. Mann,⁴ po roce 1990 se sběru svědectví romských pamětníků věnovali i další slovenští badatelé a instituce, mezi jinými V. Fedič, R. Lužica a J. Tancoš a Nadácia Milana Šimečku, publikující své výstupy po r. 2000.⁵

Hübschmannové výbor je jedinečný nejen pro svůj rozsah (oba díly zahrnují výpovědi celkem 69 osob z různých částí Slovenska včetně území připadnuvších k Maďarsku) a způsob, jakým svědectví prezentuje (v originálním jazyce výpovědi – tj. ve velké většině v romštině – a českém překladu, každá výpověď je opatřena poznámkou k okolnostem rozhovoru a příp. i způsobu jeho pozdější editace), ale zejména i z pohledu samotné struktury shromážděných vzpomínek. Ty jsou organizovány chronologicky dle témat, která vyplývají buď z celkového vývoje a charakteru perzekucí, a jsou tak dovoditelná i z pohledu klasických historických pramenů (např. díl I: Ghettizace a ostrakizace Romů; Romové v armádě; Romové v pracovních táborech), nebo jsou tématy, která se vynořují ve svědectví jednotlivých pamětníků jako součást jejich osobní zkušenosti, kterou klasické historické prameny nemohou postihnout (např. díl I: Dopad genocidy Židů na Romy; díl II: Romští „evakovanci“⁶ a nucené práce Romů pro Němce). Díky citlivé práci s výpověďmi pamětníků tak Hübschmannové výbor postihuje značnou část zkušenosti z druhé světové války, jak ji reflektují samotní Romové.

Systematičností v pořádání vzpomínek pamětníků i důrazem na emickou perspektivu navazuje na dílo Hübschmannové diplomová práce Jany Kramářové (Období druhé světové války na Slovensku ve vzpomínkách romských pamětníků,

3 Publikáční výstup této dlouholeté práce je bohužel dodnes pouze částečný – z dvou plánovaných dílů výboru ze svědectví nazvaném *Po židoch cigáni* (Triáda, Praha) byl dosud publikován jen první díl v roce 2005. Část výpovědí byla publikována časopisecky (*Romano nevo ľil, Romano džaniben*).

4 Viz např. Mann 1991 a jeho článek v tomto čísle Rdž.

5 FEDIČ, Vasiľ. 2001. *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna*. Svedectvá pamätníkov. Humenné, Redos; LUŽICA, René. 2004. *Keď bola vojna, nebol som doma*. Bratislava, Národopisná spoločnosť Slovenska; VAGAČOVÁ, Ingrid a Martin FOTTA. 2006. *Rómovia a druhá svetová vojna, Čítanka*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku.

6 Termín „evakovanci“ používá Hübschmannová jako vypůjčený emický termín pro osoby, které byly (nuceně) evakuovány z místa svého bydliště v souvislosti s postupem bojové fronty během osvobozování území Slovenska.

FFUK, 2005), která upozorňuje na další dosud „bílá místa“ a rovnou je zaplňuje (např. existence dalšího zřejmě pracovního tábora v Plavči nad Popradom, o němž kromě svědectví pamětníků zveřejněné Kramářovou zatím neexistuje jiný doklad)⁷. Kramářová se také věnuje „nesamozřejmým“ tématům nucených prací pro německou armádu v době postupu východní fronty a nuceným útekům a ukrývání před bojovou frontou (obě témata jsou pojednána i v druhém, dosud nepublikovaném dílu Hübschmannové výboru) a – pro následující příspěvek zcela zásadnímu – tématu v ostatní literatuře dosud spíše opomíjenému: násilí páchanému na ženách.

Sporadické zmínky o znásilňování romských žen uvádí Nečas (1994: 160–165), v kontextu represálií páchaných vůči Romům v letech 1944–45 – ve výčtu dosud zdokumentovaných vražd, poprav a hromadných masakrů Romů zahrnuje informace o několika jednotlivých i hromadných znásilněních romských dívek a žen předcházejících jejich usmrcení (Rimavské Zalužany 22.10.1944, Slatina 22.12.1944, blíže neidentifikované místo mezi Krupinou a Babinou 14.13.1944, a Podlavicemi a Šalkovou bez udání data). Do stejného kontextu zapadá i informace o průběhu masakru Romů u Čierného Balogu (včetně nově odhaleného znásilnění později zavražděných žen), kterou se podrobně zabývá A.B.Mann v tomto čísle RDž. Oba badatelé upozorňují, že pachatelé nebyli jen němečtí vojáci, ale v několika zdokumentovaných případech i příslušníci Pohotovostních oddílů Hlinkových gard. Naproti tomu Kramářová znásilňování tematizuje jako samostatný oddíl svojí práce a odhaluje svědectví o pravidelném znásilňování žen německými vojáky v pracovních táborech v Dubnici n/Váhom a Plavči (Kramářová, 2005: 58, 72–4) i mimo ně (svědectví se týká obcí Stropkov; Ľubica, okr. Kežmarok; Sása, okr. Revúca; Uhorský Žipov, okr. Trebišov; Závada, okr. Levoča – Kramářová, 2005: 85, 91–2). Věnuje se také psychologickým a sociálním dopadům, včetně následné další viktimizace obětí znásilnění v poválečné době.

Téma násilí na ženách páchaného během druhé světové války je obecně tabuizované – pokud jej pamětníci, resp. pamětnice vůbec zmíní, často tak, že se stalo „někde jinde“, „někomu jinému“, přičemž v některých případech skutečně podávají svědectví o událostech v jiné vesnici, jindy ale lze uvažovat o přenosu vlastní zkušenosti ve vyprávění na třetí osoby. Častěji se setkáváme s implicitním svědectvím – pamětníci mluví o začernování a maskování dívek a žen nebo jejich skrývání, aby se před znásilněním uchránily.

Obdobně citlivé je také téma porušování dalších socio-kulturních norem (mezi něž patří zejména porušení jídelních tabu, nucené veřejné odhalování, atp.), ke kterým během války docházelo nejen kvůli postupné ghettizaci Romů

7 Jediná další zmínka o odvodu příbuzných do tábora nucených prací v Plavči se objevuje v Hübschmannové (Hübschmannová, 2005: 128, 131) ve svědectví L. Horvátha (původně z Krásnej Lúky, okr. Spišská Nová ves). Hübschmannová však existenci tábora dále nijak nekomentuje.

a dalším perzekučním opatřením – upozorňuje na ně opět Hübschmannová a Kramářová. Porušení jídelních tabu je v nejdrastičtější formě zmiňováno zejména v souvislosti s útekem z domovů a skrýváním ve velmi provizorních podmínkách po potlačení Slovenského národního povstání a během přechodu fronty nebo v souvislosti s návratem utečenců do zničených domovů v místech, kterými prošla bojová linie. I toto téma je možné jako součást reflexe pamětníků zaznamenat pouze v rozhovorech s nimi.

Právě násilí páchané na ženách je ústřední pro rozhovor s romskou pamětnicí druhé světové války, který na následujících stránkách zveřejňujeme. Dopředu je nutné upozornit, že je poměrně drastický. Publikování samotného rozhovoru jsme v redakci velmi zvažovali. Nakonec jsme se rozhodli ctít obtížné rozhodnutí pamětnice vyjádřit se k těmto událostem veřejně. Svou roli také hrálo vědomí, že výpověď paní Boldišové poskytuje ojedinělou šanci právě tento aspekt válečných dopadů prezentovat.

Výpověď paní Boldišové je s ohledem na výše zmíněné informace jedinečným svědectvím. Násilí na ženách tematizuje totiž i tím, že odhaluje dopady odestátých krutostí na další životy těch, které postihly. Kromě toho upozorňuje na různost původu pachatelů, čímž přispívá ke stírání zejména v poválečných letech budovaného a dodnes do určité míry stále přijímaného obrazu „Němců“ jako výlučných pachatelů zla a „Rusů“ jako osvoboditelů a zachránců.⁸

Tabuizovanost témat, která jsou předmětem rozhovoru (kromě násilí na ženách právě i porušování výše zmíněných socio-kulturních norem ve vztahu k jídlu, odhalování nebo veřejném sdílení záležitostí souvisejících s intimitou), se v rozhovoru projevuje na několika úrovních. Nejviditelnější je přímá úroveň vyjádření, uvozování tématu: pamětnice na drastické okamžiky, které se chystá líčit, upozorňuje slovně, nebo si nechává explicitně odsouhlasit, že vůbec může o takových věcech mluvit nahlas. Míra tabuizovanosti se projevuje i v řazení a vynechávkách v narativu: o znásilňování žen mluví pamětnice až na vyzvání svojí dceři, přičemž se v tuto chvíli vyjadřuje pouze o ženách z osady, které nebyly jejími přímými příbuznými. Stejně tak pouze naznačuje, že příběh měl i svoje pokračování – které připojuje opět až na vyzvání. O tragickém osudu vlastní matky, který měl i zásadní dopad na životy jejích čtyř dcer, se pak zmíní až v závěru zdánlivě již ukončeného rozhovoru, jakoby mimochodem.

V rozhovoru lze sledovat i nejhlubší rovinu dopadů porušování zmíněných tabu, kterou je samotný vznik traumat a obtížná reflexe traumatizujících událostí. Odhaluje ji například způsob líčení poválečné scény, kdy mentálně postižená žena z osady veřejně mluví o tom, jaký byl osud žen odvedených ruskými vojáky

8 K tomu viz i další svědectví v Hübschmannové, např. svědectví O. Fečové (pův. Kochanovce, okr. Humenné; Hübschmannová, 2005: 155, 161).

„na práci v kuchyni“. Tato část narativu odhaluje i kontinuitu porušování dříve neporušitelných norem (veřejné sdílení záležitostí souvisejících s intimitou), která je sama o sobě traumatizující, ale i tlak těchto norem, které neposkytují prostor pro méně extrémní sdílení stejně traumatických zážitků – extrémní výjev postižené ženy, která může veřejně křičet o tom, co se s ní dělo, naprosto kontrastuje s příběhem maminky paní Boldišové, která nenašla prostor a způsob, jak svému manželovi sdělit, čím si sama prošla předtím, než se to on dozví od jiných, a pod tlakem reakce svého muže od svojí vlastní rodiny bez možnosti vysvětlit, co se stalo, odešla.

Rozhovor s pamětnicí doplňuje povídka její dcery, Zlatice Rusové, která se psaní krátkých próz věnuje již několik let (viz rozhovor s ní a ukázky z tvorby v RDŽ jevend 2009). Povídka byla publikována na Slovensku v roce 2011, ve výboru z povídek Z. Rusové nazvaném *Romská večernica / Romaňi čerčeň*. Věnuje se podrobnějšímu líčení poválečného osudu maminky paní Boldišové, a vývoji vztahu s jejím mužem i dětmi, které byla nucena opustit. Vzácným způsobem dává nahlédnout do způsobu předávání vzpomínek v rodině i jejich dalšího zpracování členy mladších generací. Dokumentuje tak mimo jiné fakt, že i další aspekt „zapomenutého holocaustu“, tj. skutečnost, že někteří přeživší dále odmítali své vzpomínky sdílet, jak na veřejnosti, tak i v rámci rodiny, není platný absolutně pro všechny (viz např. úvodník v RDŽ 2013/1 a memorát Leona Růžičky ve stejném čísle RDŽ), respektive může se proměňovat v čas. S odchodem lidí, kterých se dopady některých událostí osobně týkaly, je v rodině možné jejich příběh znovu vyprávět.

Helena Sadílková

Rozhovor s Magdalenou Boldišovou (*1934, Hucín) – v rozhovoru je označena písmenem MB – zaznamenali v listopadu 2009 v obci Kameňany v okrese Revúca Eva Zdařilová (EZ) a Petr Rubák (PR), když v regionu nahrávali lingvistické dotazníky pro dokumentaci středoevropské romštiny.⁹ Rozhovoru u pamětnice doma byly přítomny dcery paní Boldišové, paní Samková (DS)¹⁰ a Zlatica Rusová (ZR). Přepsala Zuzana Bodnárová, redakčně upravil Pavel Kubaník, přeložil Jan Ort.

Poznámka k redakci narativu: vyškrtnuty byly především vstupy dalších přítomných, které nevedly ke změně tématu rozhovoru, a informace v původním vyprávění vícekrát opakované. Posloupnost rozhovoru odpovídá původnímu narativu – žádný tematický celek nebyl v posloupnosti textu přesouván.

9 Elšík, Viktor. GAČR 2008-2010. Přejímání a difuze gramatických struktur: česká a slovenská romština v kontaktu.

10 Křestní jméno paní Samkové, bohužel, neznáme, proto ji pracovně označujeme jako D – dcera paní Boldišové, Š – Samková.

Povídku Zlatice Rusové *Phuri daj / Stará mama* přetiskujeme s laskavým svolením autorky. Oba texty, slovenský i romský, vznikly jako texty autorské, proto nejsou shodné tak, jako v případě překladu. Přesto je pro přehlednost uvádíme zrcadlově vedle sebe. Redakce slovenštiny: Renata Berkyová, redakce romštiny: Zuzana Bodnárová.

redakce

Kým to človek prežije, takéto veci, to je niečo strašne

MB: *A to čo som ja prežila, fakticky, to už bolo strašný to pozreť. Keby to bol taký človek, čo by to videl, tak to je normálne na plakanie. Me aso džíd'ijom, h'odá ... báre frima k'odá preživinda. Odá sja avka, amen andri- ak se to volá po cigánsky?*

DS: *Už aj ty si zabúdla. Boli v jaskyni.*

MB: *To bola jaskyňa, ale teplá nebola, nebo to bolo v novembri. Tak vám to vysvetlujem, že ak to bolo.*

ZR: Šaj vakeres po románe.

MB: No. Kampija te džan het. Amen andro pinci na mukenas, o gádže. Mer adaj pro gáva avk'akána sja i vojna, avka phirnas o gádže andre pumare pinci. Amen odoj na muknas o gádže, má amen na sjamas amen, ká te garuven. Sle ase phuredera manuša, avka ola amen dine gódi: „Džan andre oja jaskiňa, keden tumenge upre le čhavóren...”

ZR: Ale andro veš!

MB: Andro veš odá sja. Oja sja asi bari bár. U oja bár sja akadaj, avkáke sja oja jaskiňa prastul baro heďo. Amen amen ciňam andre oja jaskiňa, ale oja na sja asi bari. Asi sja, so andre Roma, Gíakere Roma andre reste. Te le čhavórenca o cele cele cele Roma andre géjam. But Roma sle, čak Gícatar. Andal odá jekh gav. Čhavóre, phure manuša, terne, sako odá andre géjam.

Amen samas čhavóre. Mange sja vaj *deset' rokov*. Akána má... géjam andre, aňi páňi, aňi techan. Nič. Čak upre lijam amenge o duchni, soha amen andre učhardam, u so sle amenge tel o šére. Ta ola gadóra, so sle pr'amende. Má i vojna sja. Má livinkernas. Avka amen nášťam andr'oja jaskiňa. Akana ola phure manuša, sar sle, avka amenge phende, amare dajenge: „Lačharcken avka pro duj ódala: Pro jekh ódalo, pro aver ódalo. U maškáre tumenge muken drom avkáke, mere phirna... avri.“ *Nebo tam sme nemohli my, také veci robiť, že ako na veľkú... potrebu ist'*. Akaso drom mukle, so avri phirahas pri potreba.

Pr'akadá ódalo pašjuvas o čhavóre, te o manuša pre kada ódalo. U odoj, pr'odá drom maškáre kerde bari jag, odá amen taťarlas. So sle o murša, avka rakinena pre oja jag ola kašta. No učarkernas amen andr'odá, ole duchnenca, hoj te na amen šil ovel. Még odá oja taninde még akor na sja o háborúvo Odá avka *sem tam*, andal o jekh gav livinenas andro aver gav, odá sja.

No. Akána šaj vakera avka džungalóne, sar odá sja, šaj?

ZR: Šaj.

MB: Páňi amen na sja, so te pijen, aňi so te chan. Bárso má amen lijam. A o daja anenas máróro vaj aso. No má adá avri amenge na ikerďa o techan, avka hoj má amen sjamas bokhale. Aňi páňi, aňi techan. *Jáj, ale to bolo strašne*. Avka andal odá bár, odá falatar, ká ola *cencúriki, boli také*.

Kým to človek prežije, takéto veci, to je niečo strašne

MB: *A to čo som ja prežila, fakticky, to už bolo strašný to pozreť. Keby to bol taký človek, čo by to videl, tak to je normálne na plakanie. Já jsem toho zažila tolik, že to... málokdo něčím takovým prošel. To bylo tak, my jsme byli v – ak se to volá po cigánsky?*

DS: *Už aj ty si zabúdla. Boli v jaskyni.*

MB: *To bola jaskyňa, ale teplá nebola, nebo to bolo v novembri. Tak vám to vysvetlujem, že ak to bolo.*

ZR: Můžeš mluvit romsky.

MB: No. Potřebovali jsme jít pryč. Nás do sklepů gádžové nepouštěli, abychom se jako schovali u nich. Protože tady po vesnicích, jako když byla válka, tak gádžové chodili do svých sklepů. Tak nás tam nepustili a my jsme neměli kam se schovat. Byli tam takoví starší lidé, tak ti nám poradili: „Běžte do té jeskyně, seberte svoje děti...“

ZR: Ale do lesa!

MB: V lese to bylo. Byla tam taková velká zahrada. Tadyhle byla jako ta zahrada a tam byla takhle ta jeskyně, uprostřed strmého kopce. Vydrápali jsme se do té jeskyně, ale ona nebyla nějak velká. Byla asi taková, že se do ní Romové, hucínští Romové, akorát tak vešli. I s dětmi, úplně všichni. Bylo tam hodně Romů, jenom z Hucína, z té jedné vesnice. Děti, staří, mladí, všichni.

My jsme byly děti, mně bylo asi *deset rokov*. A teď... vešli jsme dovnitř, ani vodu ani jídlo. Bez ničeho. Vzali jsme si jenom peřiny, kterými jsme se přikryli a co jsme si mohli dát pod hlavy. A ještě to oblečení, které jsme měli na sobě. Už byla válka, už stříleli. Tak jsme utekli do té jeskyně. Teď ti staří lidé, jak tam byli, tak nám řekli, našim maminkám: „Připravte místa na spaní na dvou stranách. Na jedné straně a na druhé. A mezi sebou si nechte uličku, kudy budete chodit ... na záchod.“ *Nebo tam sme nemohli my, také veci robiť, že ako na veľkú ... potrebu ísť.* Tak tam nechali takovou cestu, kterou jsme chodili na záchod. Na jednu stranu jsme si lehly my děti, na tu druhou ostatní. A na té cestě uprostřed rozdělali velký oheň, abychom se zahřáli. Muži, co tam byli, přikládali na oheň dříví. Balili nás do peřin, aby nám nebyla zima. V té době tam ještě nepřišla fronta, jen sem tam stříleli, z jedné vesnice do druhé.

Teď – je to hnusné, můžu o tom mluvit, jak to opravdu bylo?

ZR: Můžeš.

MB: Neměli jsme vodu, neměli jsme co pít, ani co jíst. Už jsme brali cokoliv. Maminky nám nosily trochu chleba a tak. A nám už to jídlo nestačilo, už jsme byli hladoví. Bez jídla, bez vody. *Jáj, ale to bolo strašne. Z té skály, ze stěn té skály visely takové rampouchy a z těch rampouchů kapala dolů voda.*

Othar kvapkinlas o páni, ole cencúrendar téle. U amen lahas amenge roj vaj pohárici, ká so sja, avka ikrahas telal, hoj te kvapkinel amenge odá páni. Odá pijahas. *Ťažký život to bol... A keď už každý* – sako džalas odoj, hoj te kvapkinel peske odá páni, hoj te na meren andri truš. Sako džalas, odá na postačinenas, sako peske te kvapkinel. Frima, frima odá kvapkinlas. Sako džalas, ňiko na kamlas te meren, no ale amen o čhavóre, so sjamas... Musaj avka te kerďam, sar hoj te preživinas odá. No so paťi phenav, džahas te mutren, sako. Anglo vudar. O čhavóre, te o bare manuša. Odá fad'inlas. Bars šil, má novembro sja.

No has amenge báróro, te o bare manuša, te o čhaja, te o čhavóre, sako. Te o phúre manuša. Čalavahas avkáke téle, so o manuša mutrenas... Jiv na sja. Ale jého, fadáša sne. Avka čalavahas amenge odá fad'indo muter téle, avka odá čhivahas andro muj, odá chahas. *Mesto* páni. U kana már na sja, hoj sako peske čalavlas téle odá jého, avka andr'oja bár. Ola sle akhora odoj, asi bár, u odoj sja vápno zatopindo. Andr'oja bari chév. Odá vápno sja topindo andre páni. Avka až delas upral odá páni, odá fad'inlas, na? Džanas téle o phure manuša pal odá hedo andal oja jaskiňa, cidnas pumen téle, avka odá páni, so pr'odá vápno. Se-kinenas le bárenca téle. A kodá chahas amen. Odá jého. Pal odá vápno.

EZ: A o gádže le gavestar, ta jon džanenas, hoj tumen san odoj? Abo na džanenas?

MB: Akor le Romen na kamenas o gádže. Na kamenas. Len na sja pal odá *záujem*, hoj ká džana o Roma, so lenca éla. Ola sle báre ... báre bibachtane manuša sle.

EZ: Ta ňiko na avla a na andá vareso te chan?

MB: Ňiko, ňiko, ňiko, ňiko, ňiko. Jekh čhavóro sja amen andal o lelenco. Mra mama, lija peske jekhe čhavóre andal o lelenco. Odá má merkerlas andri bokh, vaš o páni merkerlas. Avka odoj sja andre oja kova..., ká amen pašjuvahas, andro kúto, avkáke asi phuvóri sja odoj. Avka má jon phenenas, hoj te merla, avka le akadať andre párunaha. U pal o háborúvo laha le avri, u lidžaha le andro temetóvo. Ale o čhavóro na múja odoj. Jov ája khére, u pal i vojna múja. Avka le normálne párunde.

Akaso dživipe amen préko ligeňam odoj. U kana ájam andal odá bar avri, ta má, prebačinen mange, avkáke chudahas pal o gad, avka avri lahas o džuva. Aňi na thovahas amen, aňi nič. U ká sja o cikne čhavóre, kas sja andro perňici o čhavóre, avkáke, so paťi phenav, *prebáťte, že tak poviem*, ola khulale pherne sa hájinenas odoj. Avka amen sjamas žuže, žuže, žuže džuva. U kana má avri ájam andal odá bar, avka má pal i vojna, amen sjamas ase šápatne. Pre jákha na dikhahas, kana avri ájam pro svetlo. Avkáke kerahas: „*Kde sme, čo sme, kde ideme...*“ Na dikhahas pro jákha! Mer o svetlo sja má, u amen sjamas andro šititno.

My jsme si vzali lžíci nebo skleničku, co zrovna bylo, a podrželi jsme to pod tím, aby nám tam ta voda nakapala. To jsme pili. *Ťažký život to bol ... A keď už každý* – každý tam chodil, aby si tam nechal nakapat trochu vody, aby nezemřel žízni. Ale chodili tam všichni a nevystačilo to, aby se napil každý. Vody z toho kapalo strašně málo. Všichni tam chodili, nikdo nechtěl zemřít, ale my, co jsme byly děti... Musely jsme se zařídit tak, abychom to přežily. Při vši úctě – chodili jsme močit, všichni. Před vchod. Děti i dospělí. A ono to tam přimrzlo. Byla velká zima, už byl listopad.

Vzali jsme si kámen, i dospělí, i holky, i děti, všichni. I staří lidé. A jsme rozbíjeli to, co lidi vymočili... Nebyl sníh. Ale led byl, byly mrazy. Tak jsme rozbíjeli tu zamrzlou moč, to jsme si pak dávali do pusy a jedli jsme to. *Místo* vody. A když už nebylo co, když už si každý rozbil ten led, tak potom dole, v té zahradě, tam rostly ořechy, taková zahrada tam byla. A v ní bylo vápno. V takové velké díře. A to vápno bylo zatopené vodou, až po okraj té díry. A ta voda zamrzla, ne?

Staří lidé lezli po tom kopci dolů, z té jeskyně, spouštěli se dolů. A tu vodu, co byla na tom vápně, odeskávali ji kamenama. A to jsme jedli, ten led z toho vápna.

EZ: A gádžové z vesnice věděli, že tam jste? Nebo nevěděli?

MB: Tehdy gádžové Romy nenáviděli. Nezajímalo je, kam půjdou, co s nimi bude. To byli opravdu ... opravdu strašní lidé.

EZ: Takže nikdo nepřišel a nepřinesl vám nic k jídlu?

MB: Nikdo, nikdo, nikdo, nikdo, nikdo. Měli jsme jednoho kluka z dětského domova. Moje babička ho měla, vzala si ho z děcáku. On už umíral hlady, umíral žízni. Tak tam byl v té... tam, kde jsme leželi, v koutě, byl tam takový kousek, kde byla hlína. To už říkali, že když zemře, tak ho tam pochováme a po válce že ho vykopeme a odvezeme na hřbitov. Ale ten kluk tam neumřel. Vrátil se ještě domů a až potom zemřel, po válce. Tak ho pohřbili normálně.

Takový život jsme tam prožili. A když jsme z té jeskyně vylezli, tak, s prominutím, kde jsme se jen dotkli oblečení, tam jsme z něj vytahovali vši. Ani jsme se nemyli, nic. A kde byly malé děti, kdo měl děti v perince, na mou duši, *prebáče, že tak poviem*, ty pokaděné pleny tam všechny vyhazovali. To jsme byli opravdu samá, samá veš. A když jsme pak z té jeskyně vylezli, když už se přestalo bojovat, byli jsme takoví pobledlí. Nic jsme neviděli, když jsme vylezli ven, na světlo. Všichni jako: „*Kde sme, čo sme, kde ideme...*“ Neviděli jsme! Protože najednou bylo všude světlo a my jsme předtím byli ve tmě.

PR: A keci sjanas odoj?

MB: Mange sja akor deš berš, na džanav. Tak me *ja som bola malá ešte vted, de-saťročná*.

Ájam khére, andal oja jaskiňa. Avka sar andr'oja bár, odoj o Němci, sle lenge o droti scidkerde *a všeličo*. *A ... katušu mali Rusi*. Oja katuša, oja amenge sja upral, upral i jaskiňa. Akana má livinkernas – avka amen sar kašukajár-las. O daja amenge o duchni rakinenas pro šéro, avka amen andre bondár-nas. Te o daja pumenge phandnas andre o kana. Amen sjamas cikne čhavóre, na? Amen musaj te chráñinenas o daja. Avka amenge o duchni bondarkernas keril o šére, hoj te na kašukisajuvahas. Kana má *konec vojny* sja, ájam avri. Te chan náne nič.

DS: Pumen násilňovinkernas len, o lukeste.

MB: Még odá biskerav te phenen. Ále o Rusi andre. O Němci iš kerde bare búťa. Sle odoj terne čhaja, na? Terne čhaja šukára sne. Darahas ole lukesten-dar, o čhavóre. Akána phenen: „Ká h'o čhaja?“ Čhajen mangelkernas le Romendar, le muršendar. U le čhajen garuvkernas, le čhavórenge tel o šéro, o duchni čhivnas pre lende. U amen pre lende pašjuvahas, hoj te na len keden. Te na len rakhen. Avka so amenca kernas o Rusi? Hájinenas amen pal ola duchni het. U len cidkernas čangendar avri. Le čhajen. Na amen, le čhavóren, ale le čhajen. So sle má dospel čhaja. Phenenas lenge, hoj džan o krumpji andri kuchiňa te kuškeren, hoj lenge te šegítinen. Odá len kednas pumenge, o murša, džanen so, pr'odá... Násilňinkernas len.

Sja odoj jekh diliňi Romňi. Sar pašjuvahas sako avkáke, avka joj sja angutňi ko vudar. Ale sja báre šukár, diliňi sja, báre sja šukár, asi thúji. Na sja pre late, asi šukár džuvji sja, párňi. No ale uplňe diliňi. Aňi te vakeren na džanlas. Avka sar andre ále ola Rusi, ole džuvjen kedne, ligenen len het. So kerde lenca, no, normalnóne vakará, kedne len savoren. U jekhe sja trin čhaja, jekhe Rome, sle le trin čhaja. O dúj sle báre šukár u jekh sja džungaleder. Avka len kerde andre, sar oja jag labolas a kola kormi, so labonas ola kašta, avka lenge avkáke kerlas pro muja, hoj te oven džungale. Hoj te na len len o Rusi. U ola diliňa mukle. Ola džungaja chuňa o dad: „Len tumenge,“ phendá „akala.“ – „Ola džungaja. Amen ola na kamas.“

DS: Mer jon gondolinde, hoj ola na kamena.

MB: Báre oja sja džungaji. Ola párne šukár, olen kormoha ándre kerkerde, hoj te na len len. Ala manuša pindžarnas le Rusen, ase phuredera manuša, hoj so hine o Rusi. Avka len cidkerde avri. U jekh liňa o kendóvo, so leske sja andre žeba, avkáke (*ukazuje*), u khoskerda avri ole šukáren téle. Dikhelas, savi hiňi šukár. *Job tvoju mat!* Még avka phendá. Kedne len upre, ligende len, savóren. U oja diliňi pr'odá than, odoj ča pašjolas. Kezdindá te vičinkeren. Iba jekh džanlas te phenen, pandig tumenge le phená.

PR: A jak dlouho jste tam byli?

MB: Mně bylo tehdy deset let, nevím. Tak já – *ja som bola malá ešte vtedy, desať-ročná.*

Přišli jsme domů z té jeskyně. A jak tam byla ta zahrada, tak tam měli Němci roztahaný dráty *a všeličo. A ... kaťušu mali Rusi.* Ta kaťuša, ta byla nad náma, nad tou jeskyní. A teď z ní stříleli. Byli jsme z toho úplně hlui. Tak nám mámy dávaly na hlavu peřiny, takhle nás do toho zamotaly. Zacpávaly uši i samy sobě. My jsme byly malé děti, matky nás musely chránit. Tak nám ty peřiny omotávaly okolo hlav, abychom neohluchly. Když se přestalo bojovat, vyšli jsme z úkrytu ven. K jídlu jsme nic neměli.

DS: Oni je znásilňovali, ti vojáci.

MB: To jsem ještě zapoměla říct. Dvnitř přišli Rusové. Němci to taky hodně dělali. Byly tam mladé holky, víte? Mladé holky, krásné byly. My děti jsme se těch vojáků bály. A teď říkají: „Kde jsou holky?“ Po Romech, po chlapech, chtěli jejich holky. Ti ty holky schovávali dětem pod hlavy, házeli na ně peřiny. A my jsme na nich leželi, aby je nesebrali. Aby je nenašli. No a co s námi ti Rusové dělali? Odhazovali nás z těch peřin pryč a je vytahovali ven za nohy, ty holky. Ne nás, děti, ale ty holky. To už byly dospělý holky. A říkali jim, že jdou do kuchyně loupat brambory, aby jim pomohly. Ale brali si je pro sebe, ti chlapi, víte na co... Znásilňovali je.

Byla tam taky jedna postižená ženská. Jak jsme tam takhle všichni leželi, tak ona byla nejbliž ke vchodu. Ale byla moc krásná, postižená byla, mentálně, ale krásná, taková urostlá, krásná. Nikdo na ni neměl, byla to opravdu krásná ženská, světlá. No ale úplně prostinká. Ani mluvit neuměla. A jak přišli ti Rusové, sebrali ty ženský a vozili je pryč. Co s nima dělali... řeknu to, jak to bylo, sebrali je všechny. A jeden měl tři holky, jeden Rom, měl tři dcery. Dvě byly krásné a jedna taková ošklivější. Tak je zamazávali, jak tam hořel ten oheň, tak ty saze z toho dřeva, tak to jim patlali na tváře, aby byly ošklivé. Aby je Rusové nevzali. A tu postiženou nechali. Tu ošklivou chytil otec a říká: „Vezměte si tuhle.“ – „Tu ošklivou. Tu my nechceme.“

DS: Protože si mysleli, že tuhle chtít nebudou.

MB: Byla opravdu ošklivá. Ty, které byly světlé, krásné, ty zadělali sazema, aby je nevzali. Ti starší lidé Rusy znali, věděli, co jsou zač. No, tak je ti Rusové vytahali ven. Jeden vzal kapesník, co měl v kapse, takhle (*ukazuje*), a těm krásným ty tváře utřel. Viděl, jaká je krásná. *Job tvoju mat!* Ještě takhle to řekl. Sebrali je a odvezli je, všechny. A ta postižená tam jenom ležela, na svém místě. Začala křičet. Jenom jedno uměla říct, to vám pak povím.

Daralas le lukestendar, bondárda pe andri duchna u čušinlas avkáke. Čhi-de pal late téle oja duchna, dikhen la, asi šukár džuvji, iba diliňi, bári šukár. „Ahá,“ phenla. „Akaja hin oja, no javas.“ *Po rusky: „Idi suda,“* phenlas. U joj rovlas, joj báre rovlas, sar dilino manuš, avkáke daralas lendar. U avka pe cidlas. Ňič. Meg jekh la te kamja la puškaha te činen. Ola phure manuša, avka la chraňinde, hoj joj hi diliňi, hoj te den lake smirom. Ale t'avka la lile.

U pandig, sar amen avri ájam andal oja jaskiňa, avka andr'oja bari bár, akhora odoj sle. Sad'inde ase purane bare stromi, ase hrube. Odoj sle o múle, pherde andre oja bár. O grasta, mundale, andri ceji bár pherdo, pherdo, pherdo sle o múle. Lukešte. Má me odá na džanav, či sle Ňemci vaj Rusi, čhajóri sjomas. Ale lukešte. Amen báre lošajijam, hoj má na meraha andri bokh, hoj odoj hin ola grasta. O phuredera manuša mindár náškerde khére čhúreng, kedne čhúra, ola bare vajlingi pumenge kerkerde. Valesave čhinenas avri o čanga ole grastenge, phiravkerde pumenge pro pado, andro thuv rakinde. Ušankernas o džuvja kija ola vakaróvi. Ola ase chumerestar, kodá mas avka chahas. Te na odá ujahas ola grasta mundale, amen andri bokh mújamas. Odoj sja jekh, vaj phuro manuš, vaj terno manuš, vaj čhavóro. Ola sne savóre ase bokhale, hoj... amen rázisajuvahas andri bokh. U me te mengisajuvás, már me sjomas asi slabi pro jílo. Sja man jekh phuri mama, odoj andre oja jaskiňa, má mange čak andro muj hájinlas odá páňi, hoj te na merav. Mengisajuvás andri truš. *Velmi* sjomas nasvaji, asi zachitnund'i pro jílo sjomas. No avka pe odá skončinda, amaro príbeho, adá háborúvo.

ZR: Mamo, u so sja ola diliňaha?

MB: Avka oja diliňi... Má pandig len mukle savóren, géle pumenge sako andro khera. Avka oja diliňi, jáj, *tak mi je lúto, keď na to si vzpomínam, takéto veci... Mám to povedať? Hambím sa.*

ZR: *Povedz mama.*

DS: *Tak bolo dávno...*

MB: *Povím. Také hnusné.*

ZR: *Ale to je príbeh, mama. To tak sa stalo!*

MB: *Mám to povedať? Hambím sa.*

ZR: *To je príbeh, mama, povedz jim.*

MB: Ká trápinkerde la. Sovkerde laha ola but lukešte. *Panej Bože! Tak ona asi nevedela už kde..., podojt, alebo ju tak bolelo, alebo ja neviem čo.*

DS: Vaker po románe.

MB: Avka avri ája, odoj sja asi úzki udvarica la. Sja bari džuvji. Udvarica sja odoj. Avka avri ája. Avka sikavlas... (*pláče*).

ZR: Phen mamo!

MB: „Kurde. Kurde mindža, thule kara. Ká sa ko avle, sa mindža kurde.

Bála se těch vojáků, zabalila se do peřiny a tak tam mlčky seděla. Strhli z ní tu peřinu, vidí ji, jaká je to krásná ženská, jenom že je postižená, ale hrozně krásná. „Ahá,“ říká. „To je tahle, no pojďte.“ Rusky: „*Idi suda*,“ říká. A ona brečela, strašně brečela, no jako postižený člověk, hrozně se jich bála. Vzpírala se jim. Nic. Jeden ji ještě chtěl i praštit puškou. Ale byli tam ti staří lidé, tak ji bránili, že je postižená, ať jí dají pokoj. Ale i tak ji vzali.

A potom, jak jsme vyšli z té jeskyně, tak v té zahradě, v té obrovské zahradě byly ořechy. Byly tam takový starý velký stromy, takový mohutný. A v té zahradě bylo plno mrtvých. Chcíplí koně, celá ta zahrada, to byla mrtvola na mrtvole. Vojáci. Už ani nevím, jestli to byli Němci nebo Rusové, já jsem byla ještě holčička. Ale byli to vojáci. Zaradovali jsme se, že už nebudeme umírat hladu, že tam jsou ty koně. Starší Romové hned běželi domů pro nože, vzali nože, nachystali si velké kovové mísy, někteří odřezávali koňům stehna, nosili si to na půdu vyudit do kouře. Ženský k tomu udělaly pagáče, z takového těsta, to jsme pak měli k tomu masu. Kdyby nebylo těch zdechlých koní, umřeli bychom hladu. To bylo jedno, jestli starý člověk, mladý člověk nebo dítě. Všichni byli tak hladoví, že... úplně jsme se trásli hladem. A já jsem i omdlávala, protože už jsem byla úplně slabá na srdce. Měla jsem babičku, ta se taky přišla schovat do té jeskyně, ta mi pořád kapala vodu přímo do pusy, abych neumřela. Omdlávala jsem žízni. Byla jsem *velmi* nemocná a vrazilo mi to na srdce. No takhle to skončilo, ten náš příběh, ta válka u nás.

ZR: Mami a jak to dopadlo s tou postiženou?

MB: Tak ta postižená... To už pak všechny pustili, už šly všechny domů. A ta postižená, já, *tak mi je líto, keď na to si vzpomínam, takéto veci... Mám to povedať? Hambím sa.*

ZR: *Povedz mama.*

DS: *Tak bolo dávno...*

MB: *Povím. Také hnusné.*

ZR: *Ale to je příběh, mama. To tak sa stalo!*

MB: *Mám to povedať? Hambím se.*

ZR: *To je příběh, mama, povedz jim.*

MB: Jak ti ji zřídili. Vyspalo se s ní spousta vojáků. *Panej Bože! Tak ona asi nevedela už kde..., podejt, alebo ju tak bolelo, alebo ja neviem čo.*

DS: Mluv romsky.

MB: Takhle vyšla ven, oni měli takovej úzkej dvoreček. Byla to pořádná ženská. Ten dvoreček tam měli. Vyšla ven. Takhle ukazovala... (*pláče*).

ZR: Jen to řekni, mami!

MB: „Násilnili. Tady dole, násilnili. Tlustý hovada. Kdo přišel, všichni, všichni to dělali.“

Bibi, mri mindž, „(stále pláče) jaj, panebože. To je strašne... Kym to človek prežije takéto veci, to je niečo strašne.

Odá čhavóro, so avri le andam andal oja kova, még dživlas. Šaj leske úja asi devet rokov, ole čhavóreske. Avka géja k'oja míri phuri mama, so peske le lija, phenel lake: „Mamo míri, me má merá (pláče), má me merkerá.“ *Taký bol veľmi rozumný. „Má me merá.“ Nepostačil to slovo povedať, už plakal a hneď umrul. Tak sme ho mali veľmi radi toho chlapca.*

A ešte napokon moju mamu zobrali Nemci (pláče) a odnesli ju het. A tam s ňú spávali, kelo vládali, lebo bola pekná. Nepustili ju už, zobrali ju zo sebou, Nemci, a odnesli ju do oneho, do Revúci. A my sme za ňou tak plakali, zobrali nám mamu... Nemci.

ZR: Románe vaker.

MB: *Neide mi tak veľmi po cigánsky. Má amen užarkerahas khére mra da. Mri daj náne níkhaj.*

Prišla domov potom. Ája khére mri daj... (pláče) No amen sjamas lošale, hoj dživel, hoj na mundarde la o Ňemci, na? Avka lake sja i músi phági.

Pandig mro dad sja lukesto. Pal i vojna ája khére, kašuko sja, i músi leske sja phági, i čang leske sja phági, kašuko sja, na šunlas. Paš leste téle péja i jag, na? (pláče) Olestar kašukisajija. Má odá jov amenge vakerlas. Amen štár cikne čhajóra sjamas, pheňa... (povzdychne si) Me géjom jekhvar avri pre udvara u dikhav, avel lukesto. Ungrika gada pre leste sja.

ZR: Ungriko lukesto.

MB: Ungriko gada pre leste sja. Avel, šántinel, i músi leske phági. U me dikhav avkáke! Nášjom ki mama andri, ke leskeri daj: „Mama, jav, sidar!“ „So hin, miri čhajóri?“ „Joj, sidar,“ phenav „mama, jav! Mro dad avel. Bango hino.“ Má mri daj khére, na, má la mukle o Ňemci andro kher.

Mro dad na sja čoro akor, kana géja lukesteske. Jov sja báro primáši. Báro lavutári sja mro dad. U le sja kancelárijia. Rozhlasa valekana na sle, na? Ale buglovinenas u genlas pre ase rozhlasi, pri doba.

ZR: Pri doba márnas.

MB: Les sja kancelárijia. Víplati chudkerlas, savóro. Avel mro dad, akána amen so, o čhavóre? Má amen užarahas, hoj so kerla mra daha, hoj akaso pe áčhija, na? Jov sja viškolindo manuš, jov sja na úroveň. Amen na lenas avka, sar ole Romen valekana lenas.

ZR: Ale soske? Vaš odá, mer bašavkerlas. Jov sja lavutáris.

MB: Ale mre dade kamnas o gádže, jov sja pri úroveň.

DS: Hát.

Tetičko! Mě, tady dole.“ (*stále pláče*) jaj, panebože. To je strašne... Kým to človek prežije takéto veci, to je niečo strašne.

Ten kluk, co jsme ho přivedli z dětskýho domova, ten ještě žil. Mohlo mu být tak *asi devet rokov*, tomu klukovi. A pak přišel za tou mojí babičkou, co si ho vzala a říká jí: „Mami, já už umřu (*pláče*), já už umírám.“ *Taký bol veľmi rozumný.* „Já už umírám.“ *Nepostačil to slovo povedať, už plakal a hneď umrul. Tak sme ho mali veľmi radi toho chlapca.*

A ešte napokon moju mamu zobrali Nemci (pláče) a odnesli [=odvedli]¹ ju preč. A tam s ňú spávali, kelo vládali, lebo bola pekná. Nepustili ju už, zobrali ju zo sebou, Nemci, a odvedli ju do oneho, do Revúci. A my sme za ňou tak plakali, zobrali nám mamu... Nemci.

ZR: Mluv romsky.

MB: *Neide mi tak veľmi po cigánsky.* Už jsme maminku doma očekávali. Mamin-ka nikde.

Prišla domov potom. Přišla domů maminka... (*pláče*) no my jsme měli radost, že žije, že jí Němci nezabili, víte? Měla zlomenou ruku.

Potom tatínek, on byl voják, po válce přišel domů, byl hluchý, ruku měl zlomenou, nohu měl zlomenou, byl hluchý, neslyšel. Něco vedle něj vybuchlo, víte? (*pláče*). Ohluchl z toho. To už nám potom vyprávěl. My jsme byly čtyři malé holčičky, sestry... (*povzdechne si*). Jednou jsem šla ven na dvorek a koukám, přichází voják. Měl na sobě maďarskou uniformu.

ZR: Maďarský voják.

MB: Měl maďarskou uniformu. Přichází, kulhá, ruku zlomenou. A já se na něj tak koukám. Utekla jsem dovnitř za babičkou, za jeho mámou. „Babi, pojď, rychle!“ „Co se děje, holčičko?“ „Joj, rychle,“ říkám „Babi, pojď, přišel můj táta. Je zmrzačený.“ To už byla doma maminka, to už jí Němci pustili domů.

Když šel táta do války, nebyl to žádný chudák. Byl to významný primáš. Skvělý muzikant to byl. A dělal taky v kanceláři. Rozhlas tehdy nebyl, ne? Ale vybubnovávalo se, tak on takhle bubnoval a četl oznámení.

ZR: Vybubnovával.

MB: Měl svoji kancelář. Dostával výplatu, všechno. Přichází tatínek, a teď my děti co? Jenom jsme čekali, co udělá s maminkou, kvůli tomu, co se stalo, víte?

Byl to vzdělaný člověk, byl *na úrovni*. Nás tehdy brali úplně jinak než jiné Romy.

ZR: Ale proč? Protože hrál. Byl to muzikant.

MB: Ale tatínka měli gádžové rádi, on byl *na úrovni*.

DS: Ano.

¹ Romské sloveso *te lidžal* má významy odnést, odvést, odvézt, odvléct. V romských etnolektech češtiny se často setkáváme s užitím slovesa *nést* namísto *vést*, např. *Přines babičku.* namísto *Přiveď babičku.*

MB: Ke leste phirnas o žandára pirañenca u jov lenge bašavkerlas pri zongora, pri lavuta. Mre dade na sja aso kher, sar áveren sja. Le sja kuchiña šukáre zarjád'ind'i, vizba šukáre zarjád'ind'i. Ola báre lampi sne, ká téle pumen cidnas. Valekana vilaña na sle. Jov sja pansko Rom. Na sja čoro, sar o ávera sle čore. Phirnas odoj ke leste, bašavkernas, aso, d'ijavkernas, mulatinkernas o žandára, o raja le pirañenca.

Ája i mama avri, dikhel le čha. A phenla: „Jov hino.“ Ája khére, šukáre andro kher, na?

Vakerde leske o phrala, hoj o Němci mra da ligende. Má le sle štár phrala. Avri leske vakerde... O phrala savóre khetáne odoj bešenas. Vakerde leske, hoj so pe áchija laha. Na phendá anglo phrala nič, dikhja, na, hoj t'amen darahas, hoj so má mro dad kerla. Avka lija o tover mro dad. Avka la kamja upre te čhingeren le tovereha. Mri daj chut'ija avri prékal i ablaka. Avka náš-ťá het. U buter laha na bešťa. Na odpustindá lake, na engedindá lake nič. U amen áchijam štár čhavóre biji daj. Le dadeha.

Akána so amenca mro dad sja te keren? Még sja le daj, mre dade. Avka joj amenge sja te daj te dad. Távelas amenge, thovkerlas. Má mra dake na sja sabadno mre dadeha te dživen. Jov odá na engedindá.

Jov peske chuña piraña, pal i vojna, na? Phutrade i Česko má akor, šaj géle, ko kamja andre Česko. Jov pe chuña upre ola pirañaha, géja andri Česko. Amen mukja. Avka odoj laha jov bešelas, ola romñaha.

A pandig so pe áchija? Te mri daj géja andri Česko. Na džanlas amen sos- tar te chovinel, na? Na sja lóve, na sja nič. Mro dad o lóve na rodlas amenge. A so amen delas i mama te chan? Mra da na sja nič, mere amen te ikren, te táven. Má pandik te mri daj géja andri Česko, pal i búři. Hoj te rodel. Mro dad amenge lóve na bičhavlas. Rodlas, kerlas andri dár, ká o trasta čoren. Andr'oja dára kerlas Přerovoste.

Mri daj géja Kadáñate. Na lija amen mindár peha, ale géja peske sigeder búři te roden. U amen mukja paš i phúri mama. Mi joj peske akadá kerďa. Má pandig amen ligeňa oďa andri Česko.

Avka so pe áchija? Amen... na sjamas még báre čhaja pal i vojna. Štár pheňa sjamas.

Sjamas mé čhavóre, sar pe phenel. Avka amen oja mri daj, sar sja, avka sja, ale ikerlas amen. Te cinlas par amende, te techan amen, má sja so.

ZR: Tak feder tumenge sja.

MB: Feder sjam má. Mer má rodlas mri daj. Chudlas víplata, záloha chudlas, akán má sja amen.. No má pandig vaš amenge ája mro dad. Avka amen ligeňa ke peste. Avkáke pe adá áchija. Rástijamas paš mro dad, rástijamas paš mri daj, u odá avka sja.

MB: Chodili k němu četníci s holkama a on jim hrával, na klavír, na housle. Tatínek neměl takový dům, jako měli ostatní, měl hezky zařízenou kuchyni, krásně zařízený pokoj. Byly tam velké lampy, které se natahovaly takhle dolů, tehdy elektrina nebyla. Byl to panský Rom. Nebyl chudý, tak jako ostatní. K němu chodívali četníci, pánové s ženskými, hrálo se, zpívalo se, slavilo se a tak.

Tak babička vyšla ven, vidí syna. Říká: „Je to on.“ Přišel domů, rovnou dovnitř, ne?

Bratři mu řekli, že si maminku odvedli Němci. Měl čtyři bratry. Vyzradili mu to... Bydleli tam spolu všichni pohromadě. Řekli mu o tom, co se s ní stalo. Před bratry neřekl nic, podíval se tak, ne, že i my jsme se bály, co udělá. Potom vzal tatínek sekeru a chtěl jí tou sekerou rozsekat na kousky. Maminka vyskočila ven oknem a utekla pryč. A potom už s ní nikdy nebydlel. Neodpustil jí to, nic jí neprominul. A my jsme zůstaly čtyři děti. Bez mámy, jenom s tátou.

Co s námi měl teď tatínek dělat? Ještě měl svou mámu. Tak ta pro nás potom byla jako máma i táta dohromady. Vařila nám, umývala nás. Maminka už s tatínkem žít nesměla, on jí to neodpustil.

Tatínek si našel přítelkyni, po válce, víte? To už se tehdy otevřelo Česko. Kdo chtěl, ten tam mohl odejít. On se sebral a s tou přítelkyní odešli do Čech. Nás opustil. Potom tam žil s ní, s tou ženou.

A co se stalo potom? Do Česka odešla i maminka. Nevěděla, z čeho nás živit, víte? Nebyly peníze, nebylo nic. Tatínek na nás žádné peníze nevydělával. A co nám mohla dávat k jídlu babička? Maminka neměla nic, z čeho by nás mohla živit, z čeho nám vařit. Tak pak šla do Čech i ona, za práci. Aby si nějakou našla. Tatínek nám peníze neposílal. Vydělával, dělal v železárnách. V těch železárnách v Přerově.

Maminka odjela do Kadaně. Nevzala nás hned s sebou, odešla tam napřed, hledat si práci. Nás nechala u babičky. Než se tam zařídí. Až potom nás tam do Čech odvezla.

Jak to s námi mezitím bylo? My... po válce jsme byly ještě poměrně malé. Byly jsme čtyři sestry. Byly jsme ještě děti, jak se říká. A ta naše maminka, ať už to bylo, jak to bylo, tak se o nás starala. Jednak nám nakupovala, jednak už jsme měly i co jíst.

ZR: Tak už se vám žilo líp.

MB: Už to bylo lepší. Protože maminka vydělávala. Dostávala výplatu, zálohu, tak už jsme potom byly zajištěné.. A potom si pro nás přišel tatínek a odvezl nás k sobě.

Takhle to prostě bylo. Vyrůstaly jsme u táty, a vyrůstaly jsme u maminky, tak už to bylo.

Pandig kana mange sja vaj *pätnact' rokov*, vaj *šestnact'*. Géjam andro búta, pro stavbi, pháre te keren. Přerovoste. Te me, te oja legphureder pheň. Avka má amenge sja láche, ablaki thovkerahas, akase veci kerahas pro stavbi, žužarkerahas..., no tak asi phári búti na sja. U me sar thovkerás o ablaki, akán mange géja tel o angušť treska. U ká asi sjomas slabeder pro jílo, odpadňinďom. U ola Romňa, so thovkernas manca, vičinen pro majstro, hoj t'avel, hoj me odpadňinďom. Ája i sanitka, ligeňa man ži Podbořaňiste. Višetrinkerde man, má odá zjisinde, *že som musela veľký šok mať*. Na džanav odá te phenel románe. *Že som musela prežiť veľký šok, nebo som dostala dakú takú chorobu, že som opadávala. Z tohoto všetkeho, čo som prežila... Tak som ostala chorá na srdce. Za slobodna som opadávala a keď som sa už vydala, mala som deti, tak ráz som tu hiba odpadla. Bo som mala svokru. Čo mala porážku a mala lekára, v Ša-fárikove býval.*

DS: *Dali ju do poriadku.*

MB: Joj avka phenda, mi laha džav ko doktora. Ligeňa man k'odá baro doktori, so joj ke leste phirelas. Avka lake phenda: „Ma dara nič, nič lake n'ela, čak távker lake kachňale zumiňa u kachňalo mas! Joj musaj te prežívinda báre šoki. Bokhajolas báre u joj andr'odá nasvajija. Ale ma dara nič, nič lake na éla.“ Joj báre daralas, hoj o čhá manca bešlas lakero, na, hoj merá, vaj so. No a hoj odá čhá áchela lake, na, bi romňi. „*Neboj sa, Alena, nič jej nebude.* Ča távker lake lácho techan, zumiňa, *blavne*, kachňale u kachňalo mas! Chovin la láche, joj avri džala...“

DS: Má akánig tut vikrminde.

(smích)

MB: Avka míro dživípen sja akaso.

Když mi pak bylo asi patnáct nebo šestnáct let tak už jsme šly pracovat, na stavby, těžkou práci jsme dělaly. V Přerově. I já, i ta nejstarší sestra. To už jsme se měly dobře, na stavbách jsme umývaly okna a dělaly jsme takové věci, čistily jsme to tam... no zas tak těžká práce to nebyla. A jak jsem jednou umývala ty okna, zajela mi do prstu tříska. A já jsem byla taková slabší na srdce, tak jsem omdlela. A ty ženské, které tam umývaly se mnou, zavolaly mistra, aby přišel, že jsem omdlela. Přijela sanitka, odvezla mě až do Podbořan. Vyšetřili mě, a tak zjistili, *že som musela veľký šok mať*. Neumím o tom mluvit romsky. *Že som musela prežiť veľký šok, nebo som dostala dakú takú chorobu, že som opadávala. Z toho všetkeho, čo som prežila... Tak som ostala chorá na srdce. Za slobodna som odpadávala a keď som sa už vydala, mala som deti, tak ráz som tu hiba odpadla. Bo som mala svokru. Čo mala porážku a mala lekára, v Šafárikove býval.*

DS: *Dali ju do poriadku.*

MB: Ta potom řekla, ať s ní jedu k doktorovi. Tak mě odvezla k tomu dobrému doktorovi, co k němu chodila. Ten jí řekl: „Neboj, nic jí nebude, jen jí vař slepičí polévky a slepičí maso. Musela prožít hrozný otřes. Hodně hladověla a onemocněla z toho. Ale neboj se, nic jí nebude.“ Bála se hodně, protože se mnou žil její syn, víte, bála se, že umřu, nebo něco. Bála se, že ten její syn zůstane bez ženy. „*Neboj sa, Alena, nič jej nebude*. Jen jí vař dobré jídlo, polévky, *hlavne* slepičí, a drůbeží maso! Dobře se o ni starej, ona se z toho dostane...”

DS: Ted' už tě vykrmili.

(smích)

MB: No a takovýhle byl můj život.

Phuri daj

Kanak sjomas cikňi, šoha pr'odá na gondolinavas, soske miri phuri daj te o phuro dad na dživenas ekhetane. Kanak miri áver phuri daj te o phuro dad, pal miro dad, bešenas ekhetane.

Kanak chuňam o telegramos, hoj i phuri daj pal miri daj múja, odá sjomas má bári. Áčhijom bilaveskero, kanak dikhjom le papu te roven paš o mochtó la phura dake. Akor angutno phučjom mira datar, soske o papu na sja paš i nasvaji phuri daj. Na phendá mange pále aňi jek lav. Pal o jepaš berš múja miro papu u me bešás le Romenca andro paluno kher, odoj šundom šakovo. Bešnas odoj o murša, so sle andre le papuskere berša. Angutno bešenas bilaveskero, pandik kezdinde te vakeren. „Sja lácho manuš, čak sja zoraja náaturaha. So phenelas, avka kerlas. Niko le na džanlas préko te vakeren. Oja sja leskeri bríga. Te lakera romňakeri. No tirinenas buter o čhajóra. Lengero kamiben na sja bachtalo. No ikerďa avri celo dživipen.“

Sjomas olestar, so šundom, bilaveskero. Baro Dél, so odá vakeren? Kanak ájam khére, vakerdam, kas dikhjam, kaha vakerdam, saven dikhjam pal o but berša. Pandik latar phučjom: „Soske sja la phura dakero te le papuskero kamiben, kanak sja nabachtalo?“

„Kaj odá šundal?“

„Pro pohrebo, vakernas o phure Roma.“

„Vaker lake! Má hiňi bári, joj odá achajola.“

„Na adaďive, adaďive sja pre mande odá báre but. Maj vakerá tuke pal odá táha, te amenge keraha savóro. Kijaráti amenge bešaha u vakerá tuke savóro.“

Áver d'ives uštijom upre u lošajuvás pri kijaráti. Kanak amenge beštam kijaráti andro paluno kher, miri pheň peske bešta k'amende.

„Mamo, beš má tuke téle! Te me kamav te šunkeren, te me šundom pal o phuro papu te pal i phuri daj, so o Roma vakernas.“

„So amare Roma vakerde megin? Avka sar kanak sja dúto máriben? Avka so vakerde?“

Amari daj peske bešta u andal o jakha lake hulinenas o jasva pal o čhama. Kanak dikhjam o jasva, sar rovel, džandam, hoj akadá vakeriben éla pháro te nalácho. Kanak pe avri rúňa, khoskerďa peske o jasva u kezďinda te vakeren.

„Džanen, mire čhajóra, miro dživipen na sja lóko, aso sar hin tumaro. Hin te odá čáčo, hoj aňi o idejo akor na sja lácho. Dživahas angutno šukáre. Mire

Stará mama

Keď som bola malá, nikdy som nerozmýšľala nad tým, prečo moji starí rodičia nebývajú spolu. I keď moji druhí starí rodičia, z otcovej strany, bývali v jednej domácnosti.

Keď sme dostali telegram, že starká zomrela, a to som už bola dospelá, ostala som prekvapená, že starkého som videla pri truhle veľmi plakať. Vtedy som sa po prvýkrát opýtala svojej mamy, prečo starký nebýval so starkou, hoci bola chorá. Neodpovedala, len sa pustila do väčšieho plaču. Už som sa viac nepýtala. No keď zomrel po polroku aj starký, a ja som sedela s Rómami v zadnej izbe, všeličo som sa dozvedela. Sedeli tam starí ľudia, jeho rovesníci, a medzi nimi i starkého najlepší kamarát, ktorý začal po chvíli ticha rozprávať: „Bol to dobrý človek, len veľmi tvrdohlavý. A to bolo jeho nešťastie. Ale aj nešťastie jeho ženy a detí. No deti trpeli najviac. Bola to nešťastná láska, ktorá trvala celý život.“

Bolo mi z toho všelijako. Bože, o čom to rozprávajú, vravela som si v duchu. Keď sme prišli domov, spomínali sme ľudí, ktorých sme stretli na pohrebe, a pár rokov predtým sme ich nevideli. Opýtala som sa teda mamy: „A aká bola láska medzi babkou a starkým, keď sa hovorí, že bola nešťastná?“

„Kde si to počula?“

„Na pohrebe od starých Cigánov.“

„Povedz jej pravdu, už je dospelá, pochopí,“ radili mojej mame.

„Dnes nie, nebolo toho dnes vari už dosť?! Porozprávam ti o tom zajtra večer, keď si všetko porobíme.“

Na druhý deň ráno som vstala a tešila sa na večer. Keď sme si sadli do obývačky, pridala sa k nám aj moja sestra.

„Mama, sadni si už! Aj ja chcem počúvať, tiež som počula všeličo o starých rodičoch.“

„A čo, naši Cigáni zase rozprávali? Ako bolo za vojny? No, čo rozprávali naši Cigáni?“, naša mama si sadla a slzy sa jej kotúľali po lícach. Ako sme videli mamu plakať, vedeli sme, že asi budeme počuť smutný príbeh.

Keď sa mama vyplakala, začala:

„Viete, dievčatá, nemala som to také ľahké ako vy teraz, hoci je pravda, že aj doba bola vtedy zlá. Ale zo začiatku sme si žili krásne. Otec bol dobrým

dade o gádže kamenas, te ikrenas pumenge le. Sja lačho lavutári u te keren pe leske kamlas. Sja amen savóro. Sja amen so te chan, o bútori sja amen jekšukareder maškar o Roma. Amari daj sja báre žúži. Sjamas štár čhaja u odá, hoj náne amen, na prindžarahas. No sar ája o dúto máríben, savóro visajija pro áver ódalo. Pal miro dad ále o lukeste u phende leske, hoj ája leske andro máríben: „Tel trine d'ivesende odoj musaj te oves!“ Amari daj kezdinda te roven u nášta pal i daj amare dadeske. Oja nášta k'amende u kezdinda te roven.

„Mro čhavóro, so tuha éla? O Ungrika lukeste hine báre erdave.“

„So sjom te keren?“

„Náš! Garuv tut!“

„Daje, odá pe na del te keren. Daje, merkin pre mire čhajóra! Te pre miri romňi.“

„Ma dara, me merkiná.“

Avka amaro dad géja andro máríben. Dživahas, sar pe delas. Amari daj phirlas pal o gádže te keren, te amari phuri daj. Sja amen sako d'ives so te chan. So amari phuri daj chudlas le gádžendar, savóro phiravlas amenge. Rom la na sja, čak jek čhá, amaro dad. Dživlas čak vaš amenge. Jek raťaha, ušťijam upre u andro gav sle o Němci.

O Roma daranas: „So amenca éla?“ Džanenas, hoj le Romen phiraven andro lágri. Ája k'amende o starosta andal o gav u phendá: „Romale, áčhijom vaš tumenge. Ma keren ništa, vaš soske tumenca valeso kerdehas o Němci. Mer kas chudna ávral kjaráti, pro than livinena.“

Darahas te džan andro vész kaštenge. O jevend sja báro. Labarahas, so rakhahas avral pro udvari, paš o Roma. No mulinda t'odá, mer te o ávera Roma sle pr'odá avka sar amen. U valesave pr'odá sle mék te goreder. Saven na sle čhavóre, ola jag na kerenas. Čak te na ovel valesavi bríga.

U avka ája i Karáčoňa. Andro gav naštik džahas. Miri pheň phendá: „Javas andro vész kaštenge!“ Hoj jek merkinla u amen duj kedaha sig kašta. Hin inepo, n'ovaha bijagakero. Avka amen avri keňam pro kašta.

Sar avahas khére, chune amen o Němci. Báre darand'ijam, má na džandam amen te garuven. Kezdinde pr'amende te keren bari víka. Amen na džanahas, so vičinkeren, čak džanahas, hoj odá náne láche. Ande amen khére.

Sar odá dikhja amari daj, gondolinda, hoj éla pal late. Valesavo Němco mra dake vičinkerlas u sikavkerlas pr'amende, kerlas bari víka, u pandik géja andal o kher avri. Sar géja o Němco andal o kher, amari daj pr'amende dikhja u phendá: „Avri thodan le Němcoha! Hin amen valeso lácho pri kjaráti te chan. I phuri daj anda kathar i gádži chulaňi kachňa te valesave bokeja.“

Kjaráti amenge kerďam jag, miri daj valeso táda. Ája te i phuri daj. Andá amenge bokeja. Oja sja loš. Sar avka bešahas, ále andro kher o Němci. Le lukestenca ája andre te valesavo lukestano raj. Savóro préko dikhle. Má džanas avri, kanak mék pále visajija o lukestano raj u géja ke amari daj. Préko peske la dikhja

hudobníkom a pracovitým človekom. Gádzovia si otca veľmi vážili. Nič nám nechýbalo. Mali sme jedlo a najlepšie zariadený byt medzi Cigánmi. Naša mama bola veľmi poriadkumilovná. Boli sme štyri dievčatá v dome, ale nepocítili sme nedostatok. No keď prišla vojna, všetko sa zmenilo. Za naším otcom prišiel financ a povedal: „Rudo, prišlo ti predvolanie na vojnu. O tri dni sa musíš hlásiť.“ Naša mama začala plakať a utekala za otcovou mamou. Tá pribehla tiež s veľkým plačom.

„Chlapec môj, čo s tebou bude. Maďarskí vojaci sú krutí.“

„Čo mám robiť?“

„Ujdi, schovaj sa!“

„Mama, to sa nedá! Daj na moje deti pozor! Aj na moju ženu.“

„Neboj sa, dám.“

A tak náš otec odišiel do vojny. Žili sme, ako sa dalo. Mama so starkou chodili robiť ku gazdom a všetko, čo starká u gazdov dostala, nosila nám. Nehladovali sme. Muža nemala, nikoho okrem otca nemala. Žila len pre nás. Jedného rána sme sa zobudili a zistili sme, že v dedine sú Nemci.

Naši ľudia sa veľmi báli a pýtali sa: „Čo s nami urobia?“ Vedeli, že Cigánov odvádzajú do koncentračných táborov. Starosta prišiel do osady a povedal: „Cigáni, prihovoril som sa za vás, tak vás prosím, nič neurobte. V noci nesmiete chodiť von, lebo toho, koho chytiť, na mieste zastrelia.“

Báli sme sa chodiť aj do lesa na drevo. Zima bola poriadna, pálili sme, čo bolo vonku na dvoroch. No minulo sa aj to, lebo aj ostatní boli na tom zle, rovnako ako my. A bezdetní ani nekúrili, len aby neboli problémy.

A tak prišli Vianoce. Do dediny sme nesmeli. Sestra navrhla, aby sme sa vybrali do lesa. Jedna bude dávať pozor a my nazbierame nejaké drevo. Sú sviatky, nebudeme predsa bez ohňa. A tak sme sa vybrali.

Keď sme sa vracali, chytili nás Nemci. Veľmi sme sa zľakli, už sme sa nestihli ani schovať. Začali po nás kričať. My sme im nerozumeli, no vedeli sme aj tak, že nehovoria nič milé. Doviedli nás domov.

Keď to naša mama videla, myslela si, že je po nej. Nemec na nás ukazoval, kričal, vrieskal a odišiel. Keď odišiel, mama sa na nás pozerala a povedala: „Ale ste s Nemčúrmí vybabrali! A na večeru máme aj niečo dobré, starká doniesla od gazdinej kurča a koláč.“

Večer sme si urobili oheň, naša mama navarila, prišla aj starká, doniesli nám koláče. To bola radosť! Ako sme však sedeli, zrazu vošli Nemci. S vojakmi prišiel aj nejaký dôstojník. Všetko prezreli, a už odchádzali, keď sa dôstojník od dverí vrátil a podišiel k našej mame. Moja mama bola krásna žena. Hovorilo sa o nej,

u valeso phendā le lukestenge. Ola kezdinde te hasan u dikherkernas te jon pre miri daj, no ke late na géle. Pandik ke late géja o lukestano raj, chuňa amara da u čhida la avri andal o kher.

Pandik la cidnas pal pumende. Vakernas pal miri daj te pal amaro dad, hoj hine šukár romňi romeha. Amari daj sja báre šukár romňi. Sar dikhjam, hoj amara da ciden o lukeste pal pumende het, kezdindām te roven. I phuri daj nášlas pal o lukeste u cidlas amara da pále khére. O Němci la kezdinde te máren. La phura da cidahas pal i phuv khére. Na birinahas la.

Me te mire pheňa amenge gondolindām, hoj amara dajóra lile o Němci vaš odá, kaj sjamas andro vėš pro kašta u chune amen o lukeste. Amara dajóra na dikhjam trin čhona. Gondolindām amenge, hoj amara dajóra má na dikhaha šoha.

Sjamas amara phura daha. I phuri daj phirelas pal o gádže u phučkerlas pal amari daj. Na džanenas pal late ništa.

Jek d'ives mre pheňenca bešahas, avral o khamoro falato taťarlas, dikhjam, sar valesavi džuvji džal pal o drom. Džalas báre polóke, sar te dukhadās la valeso, u ikrelas peske o áver vast. Sar sja pašeder, pindžardām amara dajóra.

Nášahas ke late. Sar ke late donášťam, amari daj péja pro poki pri phuv u báre rovelas. Péjam te amen pro poki ke late pri phuv u rovas te amen andri loš. Čumidkerahas la, hoj ája amenge khére.

Sar dikhja amari phuri, hoj ája amenge i daj khére, bare rovibnaha te víkaha k'amende nášlas.

„Mukle tut? Na sjal múji? Lačho Délóro, pajikerav tuke, hoj hiňi khére.“ Čumidkerlas la te amen andri loš, hoj hiňi khére. Sar ájam andro kher, amari phuri daj taťarkerđa páňi, roňa žuže gada pre late. Joj peske bešta téle u polóke rovela. Sar o Roma šunde, hoj ája amari daj khére, savóre nášte k'amende.

„Láche, hoj mukle tut te dživen. So sja, sja, džives.“

„Na mukle man, nášťom. Te ávera džuvja nášte. Sle iš ase, so len chune u livinkerde, vaj márde len aci, hoj múle pro than. Te mange kerde valeso le vasteha.“

„Ma dara, olestar na mereha. Goreder préko džid'ijal. Odá hin láche, hoj sjal má tire fajtoha.“

„Romale, džan má, musaj la te žužarav.“

Amen amenge musaj te géjam te pašjon u amari phuri daj amara dajóra nandarda, diňa pre late žuže gada. „Mer i músi lake phági,“ phendā amari phuri daj. Diňa lake o músi andri zoraji kerpa, t'ovel lake zoralone phandlo. Ži but phirlas andrephandla musaha. Goreder odá sja, so o áver d'ives vakernas o Roma: „La Zuzkaha o Němci sovknernas trin čhona, ko džánel, sar odá o Rudi lela...“

U amari daj phirlas čhon pre čhoneste bikedvakero. Čoral rovkerlas, te na amen odá dikhas. Ži but la i phuri daj sastarkerlas. Ráťi andro súno rovkerlas, víki márlas. Sar la ušťavahas, pandik ži but rovas u amen laha. Avkáke dživahas berš.

aj o otcovi, že sú krásny pár. Dôstojník si ju obzeral a niečo hovoril druhým Nemcom. Tí sa škodoradostne zasmiali a prezerali si ju, ale len z diaľky. Potom ju dôstojník chytil za ruku a vyhodil von z domu.

Ťahali ju so sebou. Keď sme videli, že našu mamu vlečú Nemci preč, začali sme nariekať. Naša starká utekala za Nemcami a ťahala mamu domov. Nemci ju dobili pažbami od pušky. Starkú sme potom museli vliecť domov po zemi, lebo sme boli malé a nevládali sme ju niesť.

Ja a moje sestry sme si vyčítali, že našu mamu si Nemci vzali kvôli nám, pretože sme boli v lese. Roky sme sa trápili výčitkami, že ju uniesli kvôli nám. Neviedli sme ju dlhé tri mesiace. Mysleli sme si, tak ako aj ostatní Cigáni, že ju už nikdy neuvidíme.

Starala sa o nás starká. Chodila aj vyzvedať ku gazdom, či nevedia niečo o našej mame. Nikto nič nevedel.

Jedného dňa som sedela vonku s mojimi sestrami, keď sme si zrazu všimli, že po ceste vedúcej k osade ide nejaká žena. Šla veľmi pomaly a ubolene si držala ruku. Keď bola bližšie, spoznali sme v nej našu mamu.

Rozbehli sme sa k nej. Keď sme k nej dobehli, padla na kolená a rozplakala sa. Padli sme k nej na zem a bozkávali od radosti, že ju vidíme živú.

Keď starká videla, kto sa vrátil, utekala k nám s veľkým krikom a plačom.

„Pustili ťa, nie si mŕtva. Chvála Bohu, už si doma.“ Bozkávala od radosti nielen mamu, ale aj nás. Keď sme prišli domov, starká zohriala vodu a nachystala mame čisté prádlo. Mama si sadla, mlčala a plakala. Keď ostatní Cigáni počuli, že prišla domov mama, všetci pribehli.

„Dobre, že ťa nechali žiť. Čo bolo, bolo, hlavne, že žiješ.“

„Nenechali ma odísť domov, ušla som. Ostatné ženy ušli tiež, ale na úteku ich vojaci zastrelili, alebo dobili k smrti. Aj ja mám niečo s rukou.“

„Neboj sa, prežiješ! Horšie máš za sebou. Hlavné je, že si už doma, so svojimi.“

„Ludia, choďte, musím ju dať do poriadku,“ povedala starká.

Museli sme ísť do postele a starká mamu okúpala, do čistého obliekla. „Ruku má zlomenú“, smutne konštatovala starká. Ešte dlho chodila s napevno obviazanou rukou. Horšie ale bolo to, čo Cigáni na druhý deň rozprávali: „Zuzku Nemci znásilňovali tri mesiace. Keď sa to Rudo dozvie, ktovie, ako to prijme...“, hovorievali.

A naša mama chodila z mesiaca na mesiac smutnejšia. Potajomky plakala, aby sme ju nevideli. V noci kričala, nariekala. Keď sme ju zobudili, dlho potom vzlykala a my tiež. Takto sme žili rok.

Jek d'ives amenge ája lil, hoj amare dade na džanen te rakhen. Naláche adá savóro préko dživahas. Amari phuri daj sako ráti rovelas. U polóke džalas tenkre. Jek d'ives, u odá megin avlas i Karáčoňa, náškerahas pal o vész u kedahas o kašta, so sja tel o jiv. Sar džahas khére le kaštenca, dikhjam pro drom lukeste, sar džalas pal o drom bara brígaha. Hasahas, hoj o bači Laco megin mát'ija paš o gádže, hoj o chulaja le avri poťinde pajenkaha. U leskera romňa megin éla leha bríga khére. Čak kanak sja pašeder, akor dikhjam, hoj pro murš hine lukestane gada.

„Čhajale, odá náne o bači Laco, odá hin amaro dad!“

Te avka sja. Mukjam te o kašta, nášťam ke amaro dad. Čak me nášťom pal miri daj te phenen lake, hoj avel o dad khére. Báre lošajija, o jasva lake hulinenas andal o jakha andri loš. Pandik bikedvakero. Prejd'indá ko vudar u užarlas le dade, sar avla ko vudar. Jasvenca andro jakha pumen čumidkerde. Pandik ája amari phuri daj bara víkaha. Avri peske le čumidkerďa, pro jilo le ňuminkerdá andri loš. Oja sja bari loš. Hiba amari daj sja bikedvakero. Pre late diťholas, hoj valesostar dárál.

Má amen sjamas andro vodri, kanak amari dajóri phendá le dadeske, hoj kamel leha te vakeren pal valesoste.

„Akana na, džas amenge te pašjon, maj táha.“ O áver d'ives pe avri keňa, hoj džal te dikhen pal o Roma. I daj áchija parňi sar i fala.

„Na, angutno ekhetane vakeras, avka džaha!“

„Na, sar avá pále kathar o Roma, maj vakeraha.“

Sar géja o dad ko Roma, miri daj peske bešťa ki péťa u kezdinda te roven.

„Mamo, ma rov, ise o dad má hin khére,“ phendám lake amen.

„Hin, hin,“ phendá pále.

Angutno, so amaro dad šunda le Romendar, sar o Ňemci lile amara da, sar musaj te sja le Ňemcenca, sar o Ňemci amara da téle chudkernas.

Sar ája khére, bešťa peske téle u na phendá aňi jek lav. Te andro vodro pašji-ja bilaveskero. Amari daj na phendá ke leste aňi jek lav. Čak rovas.

O áver d'ives, kanak ušťijam andal o vodri, amara dake o gada sle má savóre phandle andro kendovo. So pe áchija préki rat, odá na džanav, džanav čak odá, hoj amaro dad amara dajórake na phendá aňi jek lav, te na džal kathar amende het. Amari daj géja kathar amende het, ňiko latar na džanelas, kaj hiňi. Našjija. Sjamas amare dadeha te amara phura daha. Amari phuri daj, na jekvar pr'amaro dad vičinkerlas, no jov lake pále na phenlas aňi jekhe laveha, aňi avka aňi avka. Na džanahas pal amari daj, kaj hiňi.

Amaro dad peske pal valesavo idejo andá avra romňa. Pindžarahas la. Sja úči u kaji segňi. Kaleder sar amari dajóri. Sja k'amende láchi. T'avka oja na sja amari daj. Dživlas laha vaj trin vaj štár berša. Pandik peske andá megin avra romňa. Oja sja asi cikňi sar amari daj, čak na sja asi šukár sar amari daj. Goreder sja odá, hoj amen o čhajóra amenge laha na achajuvahas. Feder sjamas la angut-ňaha. Amaro dad amare lava na šunelas.

Jedného dňa prišiel list, že náš otec je nezvestný. Prežívali sme to veľmi ťažko. Starká celé noci plakávala, a pomaly sa ničila. Jedného dňa, a to sa znova blížili Vianoce, sme chodili po lese a zbierali drevo ukryté pod snehom. Cestou domov sme zbadali na ceste chlapa, ako biedne kráča po ceste. Smiali sme sa, že ujo Laco sa zase spil u gazdov a že jeho žena bude mať doma zase poplach. Ale keď sa chlap priblížil, všimli sme si jeho vojenský kabát.

„Dievčatá, to nie je ujo Laco. To bude náš otec,“ povedala moja sestra.

Aj tak bolo. Dievčatá nechali aj drevo a utekali k otcovi. Len ja som utekala domov povedať mame, že sa otec vrátil. Najprv sa zaradovala, až jej slzy padali od radosti, potom zrazu zosmutnela. Prešla k dverám a čakala, kým príde. So slzami v očiach sa zvíkali, objímali sa, kým neprišla starká. Tá si ho s veľkým plačom vybozkávala, vystískala. To bola radosť! Až na našu mamu... Na nej bolo vidieť, že sa niečoho obáva.

Večer, to sme už boli v posteliach, sme počuli, ako naša mama hovorí otcovi, že sa musia porozprávať a vysvetliť si určité veci.

„Teraz nie, sme unavení, zajtra sa porozprávame!“ povedal otec. Na druhý deň sa otec vybral navštíviť Cigánov. Mama zbledla.

„Nechod, najprv sa porozprávame a potom pôjdeš!“

„Ale nie, porozprávame sa, keď prídem,“ povedal.

Keď otec odišiel, mama si sadla k peci a rozplakala sa.

„Mama, neplač, čo ti je, však otec je už doma.“

„Áno, doma,“ to bola jej odpoveď, a plakala ďalej.

Prvé, čo sa otec dozvedel od Cigánov, bolo, že Nemci mamu vzali a musela žiť medzi nimi. Tri mesiace znásilňovaná.

Keď prišiel domov, sadol si a nepovedal ani slovo. Potom si bez slova ľahol na posteľ. Mama sa o neho nepostarala, len plakala.

Na druhý deň, keď sme vstali, mala mama zbalené veci. Čo sa stalo cez noc, neviem, viem len to, že náš otec sa vôbec neusiloval mamu zadržať. Mama odišla a nikto nevedel kam. Stratila sa. Potom sa o nás staral s pomocou staršej otec. Starká sa nie raz na neho hnevala a nadávala mu, no on neodpovedal ani tak, ani onak. O našej mame sme nevedeli nič.

O pár mesiacov neskôr si otec doviedol inú ženu. Poznali sme ju. Nemala žiadne deti, bola vysoká a tmavšia než naša mama. Zlá k nám nebola, ale nebola to naša mama. Otec s ňou žil asi tri alebo štyri roky. Potom si našiel zase inú. Tá mala nízku postavu, rovnako ako naša mama, ale nebola taká pekná ako ona. No čo bolo najhoršie, nerozumeli sme si s ňou ani tak ako s tou prvou. Otec nás ale nepočúval.

Pal valesavo idejo šundam, hoj amari daj kerel te dživel andri Česko. Sar šunda amaro dad, hoj kaj hin amari daj, mukja amen paš i phuri daj u jov la romňaha géja andri Čechiko. La phura daha amenge na sja planone, no amari daj te amaro dad amenge chibinenas. Avka baruvahas. Má sjamas báre, kanak ája i daj khére, megin sjamas la daha. Sjamas bachtale.

Pr'amaro dad gondolinahas čak akor, kanak šunahas, hoj leskeri dúti romňi bičhađa la pheňake, so bešelas odoj, kaj amen, balíko. Má sjamas báre, má phirenas pal amende o čháve. Géjam romeste u amari daj géja megin andri Čechiko, kaj but berša kerelas. Pal o buter berša ája pále u dživelas mira pheňaha, so pe mukja le romeha.

Pal o berš vaj duj sar ája amari daj khére, ája te amaro dad khére. La dúta romňaha pe mukja. Sja korkóro. Pandik peske le lija i jekphureder pheň. Na džanav, so pe áčhija, čak o Roma kezdinde te vakeren, hoj amaro dad kezdiňđa te phiren pal amari daj. Kanak géjom ke miri daj te dikhen la, kezdiňđa te vakeren korkóri, hoj kamen pumenge le dadeha te cinen andro gav kheróro. Sja báre bachtaji.

Cele dromeha rovás, kanak džás khére. Dikhjom mira dajóra dútovar le máribnastar asa bachtaja. Angutno, kanak ája o dad andal o máriben, u dútovar, kanak mange phendá, hoj kamen pumenge te cinen ekhetane kher andro gav. I bach sja te mange andro jilo.

Pal o trinto d'ives mange vičindá i pheň te avav, hoj amari daj hin nasvaji. Kanak géjom te dikhen, so pe áčhija, rakhjom mire dade paš late. – Ikrelas la vastestar u andro jakha leske sle o jasva te baro phariben. O áver d'ives chuňom telegramo, hoj i daj múja.

U o áver džanen, hoj pal o dúto čhon múja te miro dad pal miri daj. Má džanen savóro.“

„Mamo, odá na džandá o papu amara phura dake te biskeren, so laha kerde o Němci? U so lake na džandá te biskeren? Hoj oleha naštik kerďa ništa, hoj la lile o Němci.“

„Muken odá avka! Avka odá sja, u oleha má amen na keraha ništ. Aso hin o máriben, phiravel duk, phariben. U aso sja te lengero dživipen, duk te phariben. Avka odá sja.“

Po čase sme sa dozvedeli, že naša mama pracuje a žije v Čechách. Keď sa to otec dozvedel, nechal nás u starkej, a odišiel aj s novou manželkou do Čiech. So starkou nám nebolo zle, ale rodičia nám chýbali. Rástli sme bez nich. Keď sa mama vrátila, boli sme už veľké. Ale šťastné, že sme zase s ňou.

Na otca sme si spomenuli, keď sme počuli, že jeho žena poslala balík svojej sestre. Tá bývala v osade a mala veľa detí. A tak sme vyrástli, začali za nami chodiť aj chlapi, vydali sme sa a mali rodiny. Naša mama sa vrátila do Čiech, kde pracovala dlhé roky. Po rokoch sa vrátila a bývala u svojej sestry, ktorá sa rozišla s manželom.

O jeden alebo dva roky neskôr sa vrátil aj náš otec, ale bol sám. So svojou druhou manželkou sa rozišiel. Potom si ho vzala k sebe jeho najstaršia sestra. Neviem, čo sa stalo, len ľudia začali rozprávať, že otec začal chodiť k našej mame na návštevu. Keď som za ňou prišla, sama začala rozprávať, že si chcú s otcom kúpiť dom v dedine. Bola veľmi šťastná a ja s ňou.

Celou cestou som plakala od dojatia, že som svoju mamu videla po druhý raz od vojny šťastnú. Prvýkrát, keď otec prišiel z vojny domov, a druhýkrát, keď som bola u nej a oznámila mi, že si idú spoločne kúpiť dom. Cítila som v srdci radosť.

O tri dni mi volala sestra, aby som prišla, že mama je chorá. Po príchode som mamu našla v posteli a otca, ako ju drží za ruku. Mal v očiach smútok. Na druhý deň som dostala telegram, že mama zomrela.

No a ďalej to už poznáte. Otec zomrel o dva mesiace po nej. Takže teraz už viete všetko. Ste spokojné?“

„Mama, a to nevedel starký odpustiť starej mame skôr? A čo jej vlastne nevedel odpustiť? Ved' ona za to nemohla, že ju Nemci uniesli. Ved' ona trpela dosť.“

„Deti, deti, nechajte to tak! Tak to bolo a my na tom už nič nezmeníme. Taká je každá vojna, prináša utrpenie a bolesť. A taký bol aj ich príbeh. Utrpenie a bolesť. Tak to bolo.“

Dřevěné krajkoví

Jana Horváthová nám pro připravovanou čísla Romano džaniben, které věnujeme výročí Ctibora Nečase, zaslala kromě životních vzpomínek Tonyho Lagryna a svého osobního blahopřání jubilantovi také svou básnickou tvorbu, která vznikala od roku 1989 až do roku 1998, doplněnou vlastními fotografiemi. Na následujících stránkách otištěný výběr z těchto básní však není jejím literárním debutem. Jak nám sdělila, několik jejích básní bylo otištěno ve výběru poezie, prózy i výtvarných děl různých autorů (sestavila Věra Ludíková, vycházelo pod názvem Pošli to dál¹). Jednu báseň publikovala také v MFD u Dory Kaprálové ještě pod pseudonymem Tereza Danielová² a stejnou báseň, tentokrát pod vlastním jménem, i v následné básnické sbírce brněnských autorů³. Název sbírky Dřevěné krajkoví vyplynul z nápadu spojit svou starší básnickou tvorbu s publikováním svých fotografií, které její vlastní tvůrčí život doprovází. Svými fotografiemi se autorka přiznává ke své fascinaci stromy. Snímky jsou si zdánlivě podobné, avšak vždy vzniká jiný obraz – ostré kontrasty, hra tmavého a světlého, holé větve stromů proplétající se prostorem, na pozadí vždy světlá obloha. Úžasný trojrozměrný svět pak citlivý fotograf, kterým Jana Horváthová je, pomocí svého objektivu převádí do mnohdy zcela originálního ornamentu, „dřevěného krajkoví“, jak je Jana Horváthová nazývá. Sbírkou fotografií je velká, publikujeme proto jen výběr.

Také celá sbírka básní je rozsáhlejší, než prostor, který jí zde můžeme věnovat. Tvoří ji téměř třicet básní rozdělených do tří tematických částí, přičemž každý tento oddíl nese samostatné jméno podle titulní básně. První a nejrozsáhlejší část, nazvaná Našeptávač, je tvořena dvanácti básněmi. Ústředním motivem, který básně pojí do jednoho celku, je autorčino pozorování světa a letmých okamžiků života v jeho každodenních proměnách, když přichází noc, nad světem získává moc tma, či naopak, rodí se den, přichází vláda světla, končí zima a jaro přináší novou naději. Při čtení těchto

1 Ludíková, Věra (ed.). *Pošli to dál II. Kniha vzkazů lidem a vesmíru*. Grantis, Ústí nad Orlicí, 2004. Zde na straně 104 její básně: Stesk, Bezútešný pláč a Mamince. Dále: Ludíková, Věra (ed.). *Pošli to dál III. Kniha vzkazů lidem a vesmíru*. Grantis, Ústí nad Orlicí, 2005. Zde na straně 212 básně Našeptávač.

2 Jméno Terezie Danielové volila Jana Horváthová dle svého druhého křestního jména a také podle jména prababičky Terezie Danielové, která zemřela krátce před Janiným narozením. Dle autorčiných slov byla v rodině s touto předkyní spojována, doslova říká: „V rodině jsem byla považována za její vtělení, protože jsem se narodila vzápětí po té, co ona dožila svůj předlouhý a dramatický život.“

3 Kaprálová, Dora (ed.). *Kdybych vstoupil do Kauflandu, byl bych v Brně. Brno v české poezii*. Větrné mlýny, Brno 2009. <http://www.czechlit.cz/nove-knihy/4995-kdybych-vstoupil-do-kauflandu-byl-bych-v-brne-brno-v-ceske-poezii>

básní jako bychom před sebou viděli vyrůstat vždy nový a přitom všem známý a opomíjený a přitom tak úchvatný obrázek, v němž probíhají hry stínů, setkávání světla a tmy. Tuto část, v níž souvislost mezi fotografiemi a básnickou tvorbou je zcela evidentní, zastupuje prvních pět básní, jmenovitě Našeptávač, Noční čekání, Přeludy ve vilové čtvrti, Stesk, Tíha světla a Noční světla čarují. Druhou část sbírky, již autorka pojmenovala Papírová lodička, tvoří básní jedenáct. Zde již nejde o pouhé deskripce obrazů. Ačkoliv i u nich vznikají imaginace v mnoha detailech přesně prokreslené, autorka v nich zaznamenává též své momentální vnitřní pnutí, skryté, snad nablás nevyjádřené touhy, pochyby i očekávání. Ústředním tématem se zde staly vztahy autorky s jejími nejbližšími, básně zde vedle viditelného zaznamenávají především to důležité, co je očím neviditelné. Sem patří básně Domeček z karet, Bezútešný pláč, Čas kraluje a Vina za zrození klauna. Poslední část, nesoucí jméno Výkřik v kostele, obsahuje básní pět, z nich vybíráme aspoň dvě ukázky: Noční světla a — — — (Mamince). Jak ústřední básně Výkřik v kostele, tak i básně věnovaná mamince prozrazují, že sem autorka řadí svá osobní vyznání, výsledky vlastního pozorování života, úžasu nad ním, ale i uvědomění si obtíží života. Básně jsou poznamenány mnohými zkušenostmi i ztrátou iluzí, přesto — či spíše právě proto — strhávají čtenáře svou zralostí a obecnou platností. Shodnout se na výběru básní nebylo zrovna jednoduché, proto jsme uvítali, že nám sama autorka zaslala svá doporučení. Z nich se nám do čísla vešlo dvanáct ukázek.

Básně nejsou přímo určené Ctiboru Nečasovi, jako celek je básnická sbírka věnována Janinu muži Ladovi. Jsme však velice rádi, když otiskem této tvorby právě v tomto čísle můžeme poodhalit skrytější a méně známý vnitřní svět Jany Horváthové a můžeme ji představit nejen jako erudovanou vědkyni a známou aktivistku v oblasti romské etnoemancipace, ale také jako hravou, snivou a hledající bytost. Věříme, že nejen pro pana profesora Nečase bude toto nahlédnutí do skrytých zákoutí Janina světa milým překvapením. Jak Jana Horváthová skromně říká: „Samozřejmě, nejsem básník, je v nich [básních] jen ukryt jakýsi starodávný přetlak. ... Vždy to byla taková spíše pro mě intimní věc, s níž jsem nikam moc nevylézala“. Tedy za redakci můžeme poděkovat za její odvahu s těmito pokusy vystoupit z úkrytu.

Lada Viková

Našeptávač

Roletou přefiltrovaný paprsek
dopadá na mou dlaň měkce,
na čerstvém ohryzku jablka vytváří tisíce zářících míst
a odhaluje jeho vlhkou krásu
skrytou v malých skulinkách dužniny.

Krása se vkrádá potají
nebo vtrhne jako uragán
aby se v dalším mžiknutí oka změnila v ohyzdu.

Všichni jsme lovci perel,
ale ne každý má dost odvahy
ponořit se až na místa
skrytá v hlubinách.

Ne každý má dost sil nalézt a chránit sám
skvost ze všech nejkrásnější.

Vždyť může to být jen kámen
perle podobný
a ty
těžko sneseš zklamání

A tak písek dál promílá
a odděluje kamínky od perel
aby najednou zaleskla se
pod ukazováčkem slunečního prstu
vskutku vzácná perla.

A já ochromena září stojím,
nevěda, co dělat
sleduji proud, který nese ji dál.

K večeru ukolébá mě k spánku tichý hlas:
vždyť byl to jen kámen
léty do běla omletý.

Architektura větví, Štefánikův park, Brno, 12. duben 2000

Noční čekání

Měsíc záclonou
padl na koberec
až jsem zakopla.

Potom usednout k lampě
znamená čekat
na měsíční výtah
jenž přistane pro tebe jako koráb
a provede tě nočními úskalími
až do půvabných bran jitra.

Přeludy ve vilové čtvrti (Brno-Komín)

Žahavost mladých kopřiv opila večerní tmu jen lehce.
Nesu se mezi domy
a harmonie mé chůze je nastavena přesně
jako metronom:
sama neudělám ani krok.

Teplo v patách se prohřálo až na rty
světlo pouličních lamp
vilně klouže po nekonečných plochách tenkých skel
vypnutých statečně k nebi.
Tma zahalila jejich rámy
jako by tam ani nebyly
to snad právě teď mlčenlivý sklář vyfukuje
spanilé efemérní útvary.

Po schodech výš až k zdánlivému vrcholu
méně je někdy ...
a tak se před posledním schodem ještě otočím dolů,
závratí nebo úlekem padám zase o schod níž:
jiskřivé korálky lamp dosud nikdy nebyly tak křehké
v sametově hnědé tmě městských lesíků.

Večerní větřík odvál už i mou bolavou píseň
a teď si ševelí s mým dechem přátelsky a přihloupě.

O kousek dál domy s rovnou střechou
jsou snad přímořská sanatoria,
zaslechla jsem zvuky k večeru opouštěné pláže

Osiří krátce.
V noci znovu ožívá svým tajemnějším životem.

Stesk

Zkus se opřít
o plamen svíčky
a nezavrávorat.

Opřít se pohledem a nevzpomínat
neslyšet tíhu tepu budíku
jenž mění kuchyni ve svatyni
monotónu.

A zatím šťávy v tobě tiše bublají
a dozrávají k povzdechu...

Když vydere se z prázdných úst
už dávno bývá
po stesku.

Dřevěné krajkoví, Štefánikův park, Brno, 12. duben 2000

Tíha světél a noci (Brno-Černá Pole)

Hluboké moře lamp
uprostřed oáza sněhu topí se nebohá
a zatím těžká noc plná světél nemůže usnout.

Jen nejistá bárka potácí se šerem,
jen malá bárka z betonu a oken
je uprostřed toho bezedného oceánu světél
uprostřed noci
sama.

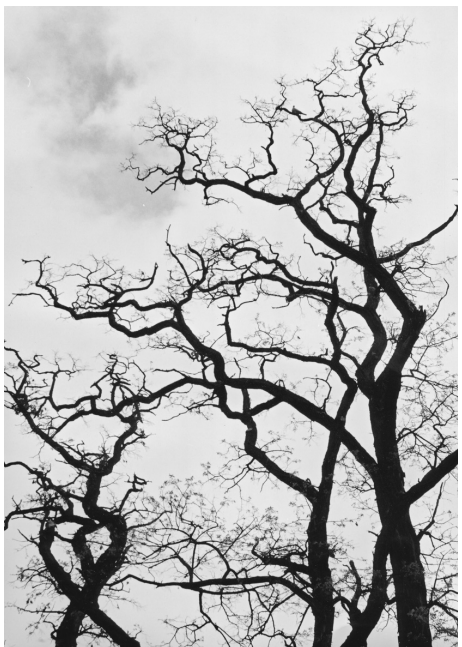
A na nebi ani jediná hvězda...

Noc. Dost možná již těhotná ránem,
a přesto mrtvá,
zimničně studená, i když sníh roztál.
Asfalt už kdysi dávno udusil zem
a havrani přece na noc odlétají z města.

Rytmika nákladních vlaků svědčí o životě,
jenž nemůže být daleko.
Čeká za humny.

Starý strom, Štefánikův park, Brno, 12. duben 2000

Krakatice, Olomouc, květen 2005

Vzpomínka v rámu, cestou na kramolínskou
empírovou rozhlednu Babylon, 28. říjen 2013

Noční světla čarují

Znají tisíce převleků
mnoho preludů
svádí barvy dne,
aby s nimi hýřily i v noci
a odívaly se do tajuplného závoje
noční mlhy.

Jsou to divoké víly
tančí nad zamrzlým jezerem
a teď už i divoce křepčí
jako by zítra mělo jejich království roztát
a ony musely jít spát.

Domeček z karet (aneb: děti jsou kruté)

Zprvu tolik křiku, pláče, horkých slz a milování
samý rozchod a vytoužená setkávání
a potom léta klidu z jistoty, že spolu zestárnem.

A děti rostou...
vzácně milé a nutné
jako závaží na miskách vah
našich nesdílených mlčení.

Ale patříme si přece
roky nás svázaly dohromady úhledně
jako barevný domeček z karet,
co si staví bezstarostné děti.

Máme se rádi, zjistíme občas,
když jsme se předtím dlouho
míjeli mlčky a bez povšimnutí.

A potom přijde zdánlivě nerovné setkání...

Způsobí závan dávno utajené radosti
a znovu vyjeví hluboko zasutý pocit,
že jsem dítě, které stárne,
ale nedospívá.

Touha hrát si nezná mezí
je to radost i posedlost,
která vyčítá a taky bolí,
bolí pohledem na dávnou lásku,
s níž ještě včera sdílela jsem klid z jistoty,
že stárnout budeme spolu...

A náhle se objeví chlapec – zjevně dítě
a já si s ním chci hrát.

V arabeskách, cestou na kramolínskou
empírovou rozhlednu Babylon, 28. říjen 2013

Strom, cestou na kramolínskou empírovou
rozhlednu Babylon, 28. říjen 2013

Je mi dobře.
Bereme do rukou sirky,
zapalujeme oheň
a v jeho teplých odlescích
se naše oči kouzelně lesknou
tváře růžoví
a dvě malé děti již nevnímají nic
než oheň
a hřejí se v jeho teple
živeném lístky
z barevného kartonu...

Piková dáma už ohořela do půl pasu.

Bezútěšný pláč

Vlna pláče tlačí se hrdlem do očí
a oči vzdorují
přesto rády potom přetečou
vodopádem slaných krůpějí.

Vyplavit pravdu slanou vodou nelze
usazená jako nerost
leží na dně.

Kontury, Ravascletto, Itálie, jaro 2009,

Vlnění, Karlov, Jeseníky, zima 2010

Zámecký strom, Tovačov, 13. duben 2013

Čas kraluje

Děsivý je strach z nejistoty,
říkáš si a zebe Tě.
Brzy však poznáš,
že bezedná
jsou pouta jistoty,
z níž není úniku.

Zprvu milovaná,
něžná pouta z pavoučích vláken
čechrají ti jemné chmýří na předloktí
jako by vánek dýchl zahradou,
vzápětí zlatý řetízek na tvém zápěstí.
Posléze rzivý kov,
kterého z mnohých obav bojíš se jen dotknout.

Až nakonec rozpadne se zcela v šedý prach.

Hle: již žádná pouta,
něžná, zlatá, rzivá
ani stopa.
Krok však neuděláš.

Od pasu dolů
celá jsi zdřevněla.

Vina za zrození klauna

Tvář počmáranou od propisky
stojí tu s hlavou svěšenou.

Kdysi tak šťastné, zdravé dítě
samý smích
až se zdálo,
že jen málokdo mu vystačí.
A teď tu stojí, ruce podél těla
na nohou hliněných.

Lidé se do něj strefují
a působí mu rány
a on se vůbec nebrání.
Krev jen zvolna vytéká a barví jeho tvář
a on se ani nepohne
on to snad ani nevnímá.
Stojí tu, stojí dál
ubohý malý smutný klaun.

Srdce se mi svírá
když ho vidím.
To já nechala ho tady stát
to já nechala ho lidem napospas.

Své dítě,
Svého syna.

Výkřik v kostele

Potězkáváme si navzájem
vlastní prázdnotu
nafouknutou spleť slov.

A ticho je vzácnost.
za to z všeobecného mlčení
ukrajuje ti zalidněná ulice
po nestravitelných soustech.

Vnitřní struktura, Štefánikův park, Brno, 12. duben 2000

Snad proto chtěla bych
křičet v kostele,
ale právě tam ještě slyším
zvuk nedělních zvonů.

Okamžik vibruje
tvůj dech
spolu s ozvěnou,
jako by zpíval.

Než vypustí tě žhavé nitro chrámu
do jámy vyhaslé ulice
stačíš ještě potáhnout oči
sklenou blanou mlčení.

Za rohem už cítíš
v hrdle ptačí skřek
vzápětí
i bolestné drápů rašení.

- - -

Otevřené dveře,
v pokoji
jako by nikdo nebyl.

A přitom
někdo mě zpoza dveří
hladí.

Laská doteky šelestů
své přítomnosti
a já zarůstám hloub do ušáku

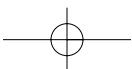
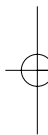
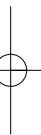
a na povrchu
ze mě zůstává
jen právě upředená

krajková pavučina
tvého dechu

MAMINKO

Koruna stromu a jeho krajka, cestou na hrad Templštejn, jaro 1999

Romano džaniben – 20. Ročník – 2/2013

Časopis romistických studií

Publikace byla financována hlavním městem Prahou z Celoměstských programů podpory aktivit národnostních menšin na území hl. m. Prahy pro rok 2013.

Finančně též podpořila FF UK.

Vydává o.s. Romano džaniben

Biskupcova 85, 130 00 Praha 3

e-mail: dzaniben@email.cz, www.dzaniben.cz

bankovní spojení: 161582339/0300

Šéfredaktoři: Pavel Kubaník, Helena Sadílková

Redaktorky: Zuzana Pokorná, Lada Viková

Redakční rada:

Mgr. Michael Beníšek; PhDr. Jan Červenka, Ph.D.; Mgr. Viktor Elšík, Ph.D.;
PhDr. Jana Horváthová; PhDr. Anna Jurová, CSc.; Mgr. Pavel Kubaník; PhDr. Arne
B. Mann, CSc.; Mgr. Helena Sadílková, M.A.; Mgr. Lada Viková; Dipl.-Phys.
Peter Wagner, Ph.D.; PhDr. Renata Weinerová, CSc.

Odborná poradní a konzultační skupina:

Mgr. Attila Agocs; PhDr. Štěpán Balík, Ph.D.; Mgr. Michael Beníšek; Matyás Binder;
Doc. PhDr. Stanislav Bohadlo, CSc.; Mgr. Zuzana Bodnárová; Mgr. Ivo Buzek, Ph.D.;
Dr. Jan Červenka, Ph.D.; Mgr. Pavla Čevelová; Celia Donert, Dr.; Dr. Viktor Elšík,
Ph.D.; Dr. Christiane Fennesz Juhasz; Lászlo Fosztó, Ph.D.; Mgr. Milan Fujda, Ph.D.;
Petra Gelbart, M.A.; Dr. Jan Grill; Mgr. Markéta Hajská; Ass. Prof. Mag. Dr. Dieter
Halwachs; PhDr. Jana Horváthová; Mgr. Tomáš Hrustič, Ph.D.; PhDr. PaedDr. Karol
Janas, Ph.D.; PhDr. Anna Jurová, CSc.; PhDr. Zuzana Jurková, Ph.D.; Mgr. Jan
Křivan; Bernard Leblon; Mgr. et Mgr. Petr Lhotka; Mgr. Michal Louč; doc. PhDr.
Dušan Lužný, Dr.; PhDr. Arne B. Mann, CSc.; Elena Marushiaiová, Ph.D.;
Mgr. Marta Miklušáková; Mgr. Kamila Mrázková, Ph.D.; prof. Ctibor Nečas;
Doc. PhDr. Jiří Nekvapil, CSc.; Prof. PhDr. Nina Pavelčíková, CSc.; Tibor Pintér, Ph.D.;
Mgr. Tatiana Podolinská, PhD., Vesselin Popov, Ph.D.; PhDr. Anna Rácová, CSc.;
Mgr. Lukáš Radostný; Mgr. Karolína Ryvolová; Mgr. Lucia Segřlová, Ph.D.; Mag. Dr.
Barbara Schrammel-Leber; Mgr. Tamah Sherman, Ph.D.; PhDr. Jaroslav Skupnik,
Ph.D.; Prof. PhDr. Daniela Slančová, CSc.; Mgr. Marián Sloboda; Mgr. Hana Synková,
Ph.D.; Pavla Šimková, MA; PhDr. Zdeněk Uherek, CSc.; Doc. PhDr. František Vrhel,
CSc.; PhDr. Renata Weinerová, CSc.; Mgr. Milada Závodská; PhDr. Eva Zdařilová

Sazba a obálka: Petr Teichmann

Tisk: Centa Brno

Náklad: 300 ks

Doporučená cena: 160 Kč

Roční předplatné: 320 Kč (včetně poštovného a balného)

ISSN 1210-8545

Evidenční číslo podle tiskového zákona: MK ČR E 6882

Nevyžádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných polemických článků nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Podávání novinových zásilek povoleno

Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 1360/1994 ze dne 24. 6.1994.